

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE – PHILOSOPHICA ET HISTORICA 4 – 1997
STUDIA SOCIOLOGICA XII

SPOLEČENSKÉ PROCESY A JEJICH AKTÉŘI

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
NAKLADATELSTVÍ KAROLINUM
2000

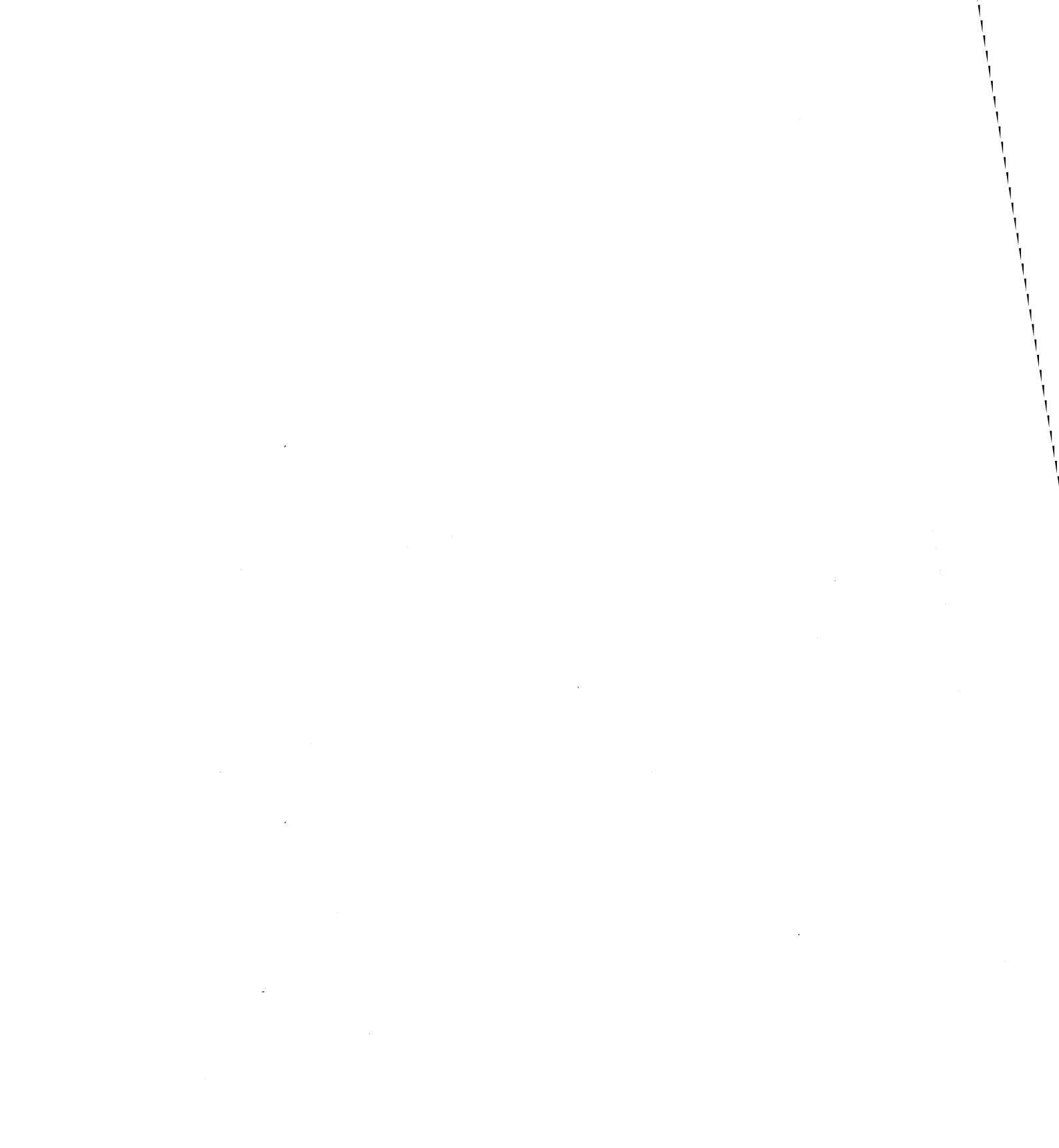
VĚDECKÝ REDAKTOR:
PhDr. Jiří Šubrt, CSc.

RECENZOVALI:
doc. PhDr. Pavel Machonin, CSc.
doc. PhDr. Radomír Havlík, CSc.

© Univerzita Karlova v Praze – Nakladatelství Karolinum, Praha 2000
ISBN 80-246-0052-8
ISSN 0567-8293

OBSAH

Úvodem	5
Stati	
Miroslav Pauza: Pojem regionu u Emanuela Chalupného	9
Ivan Mucha: Od teorie jednání k systémové teorii	21
Jiří Šubr: Východiska Giddensova přístupu k rekonstrukci sociální teorie	35
Oleg Suša: Sociologie globalizace: problémy a přístupy	51
Jana Duffková: Mnohovýznamovost ne/gramotnosti (Svět plný negramotných)	69
Richard Růžička: Aktéři, struktury a šance v transformaci společnosti	89
Ivana Mazálková-Hollerová, Dirk Tänzler: Postsocialistický management mezi zajišťováním kariéry a profesionalizací	123
Jiří Buriánek: Reflexe kriminality ve veřejném mínění	135
Zprávy	
Jak se učí společenské vědy (Jitka Havlová)	157
Piotr Sztompka o světové a polské sociologii (Jan Sedláček)	161
Recenze	
Max Weber: Metodologie, sociologie a politika (Jan Sedláček)	165

ÚVODEM

Vydání nové publikace je obvykle spojeno především s očekáváním, jaký zájem a ohlas dokáže práce autorů vyvolat u svých čtenářů. V našem případě je tato skutečnost navíc podnětem i k určitému ohlednutí nazpět, možná i bilancování.

Připomeňme, že během devadesátých let vydala katedra sociologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v ediční řadě *Acta Universitatis Carolinae* doposud tři sborníky: *Studie z dějin sociologie a sociologické teorie* (2/1992), *Proměny současné sociologie* (2/1994), *K sociologické reflexi modernizace* (2/1996). Sborník s názvem *Společenské procesy a jejich aktéři* je tedy v pořadí již čtvrtý. Vzpomeňme také, že zásluhu na sestavení prvních dvou sborníků měl doc. PhDr. Eduard Urbánek, CSc., který už není mezi námi (zemřel 1998).

I když je publikační aktivita pracovníků katedry sociologie relativně široká a zdaleka se neomezuje jen na stránky sborníků AUC, přece se postupem let (ať už se nám to líbí či nikoli) stávají právě tyto sborníky určitým dokumentem a svědectvím o tom, jak se katedra vyvíjela a jaké odborné orientace u jejích pracovníků v té které době převládaly.

Naši pravidelní čtenáři již vědí, že z hlediska obsahové struktury nemají sborníky obvykle příliš kompaktní charakter, spíše naopak. Svou skladbou se už tradičně podobají mnohem více časopisu (vedle statí totiž přinášejí i zprávy a recenze) než knize. Z dosavadních zkušeností víme, že k jejich čtenářům patří především studenti (pro které plní velmi často funkci souboru učebních textů), ale samozřejmě také odborná – a to nejen akademická – veřejnost.

Přestože má tematická skladba jednotlivých sborníků spíše volnější charakter, byla každému z nich dána do vínku určitá orientace, která je explicitně vyjádřena v jejich názvu. Je tomu tak i nyní, kdy jsme zvolili název *Sociální procesy a jejich aktéři*. Tento titul poukazuje na dva podstatné momenty, k nimž se v naší badatelské práci hlásíme. Zaprvé je to důraz na procesuální charakter sociální reality, která je chápána nikoli jako řád jednou provždy daných pravidel, nýbrž jako něco, co je dynamické, v pohybu, a jako takové má proměnlivý charakter. Zadruhé je to orientace na individuální a kolektivní aktéry a jejich klíčovou úlohu při vytváření této reality.

V odborném zaměření převážné většiny pracovníků katedry sociologie FF UK dlouhodobě převažují spíše teoretické zájmy, jsou však vždy spojovány s výraznou orientací na soudobé, aktuální problémy a nechybí ani složka výzkumná (dokladem budiž tentokrát zařazení dvou výzkumných statí). I když může vzniknout dojem, že se tematická pestrost tohoto sborníku dostává do určitého rozporu s představou o koncepčnosti a obsahové sevřenosti, zastávali jsme při jeho přípravě názor, že každý hlas, který se ke společnému dílu přihlásil, má právo na to, aby v této polyfonii zazněl.

Jiří Šubrt

STATI

MIROSLAV PAUZA

POJEM REGIONU U EMANUELA CHALUPNÉHO

Motto: „Kdo chce pěvce pochopit,
musí zemí pěvce jít.“

J. W. Goethe

Na několika místech své korespondence s Chalupným zdůraznil Ladislav Klíma Chalupného hlavní myšlenkovou devizu: živý kontakt s realitou, jak je bezprostředně dána. Mj. píše: „...dosud máte ducha, který je ve shodě s přírodními věcmi“, „smysl pro skutečnost empirickou“, „(dar) ...nerozkmoťení se s pravdou věci“, „zrcadélne oko“, „vidění pravdy vnější... ještě nespoutané řetězem jediné velké pravdy a harmonie“. Chalupný přitom – podle Klímy – není omezován „vědomě logickými metodami“, nebere v úvahu „všemožná mínění“ a zvláště, po vzoru tvůrců „systémů a mrtvých teorií“, neklasifikuje.¹⁾ Tato vyjádření lze jistě chápat jako výraz osobního respektu k muži, který se jako jeden z mála českých dobových teoretiků vyjádřil se sympatiemi ke Klímově filosofii.*²⁾ Je také možné, že Klíma shledal v Chalupného spisech – sobě samému vlastní – snahu nevčleňovat jednotliviny do universálních systémově-logických souvislostí, v nichž „věčnost“ sama prakticky mizí. Klímovy soudy se však ponejvíce vztahují k Chalupného pojetí češství. Z tohoto hlediska by všechny zmíněné přednosti umožňovaly kvalitativně nový typ reflexe, přesahující úroveň žurnalistických postřehů či beletristických obrazů, tendenčnost a účelovost velkorysých ideologických koncepcí, ale také abstraktní universalismus nejrůznějších „filosofií dějin“.

Obdobným způsobem jako Klíma pochopil možnosti obsažené v Chalupného metodě Ferdinand Peroutka. Alespoň v eseji *Jací jsme* (1924) hodnotí Chalupného knihu *Národní povaha česká* (1908) slovy: „...snad jediný pokus opravdu moderní sociologie, věnovaný ...tématu...“.²⁾ Peroutka zdůrazňuje, že nejprve je nutno sbírat nejkonkrétnější fakta „...po ulicích a v kavárnách“ a z „přímé účasti na veřejném životě“ získávat „intuici“ (tj. pohled nejen vědecký, ale také „téměř básnický“), jímž teprve lze „rozumět přítomnosti“.³⁾ Pokud jde o nakládání s takto získanými „fakty“, poznamenává Peroutka, že některá mají ráz „nedostatku“, resp. „nějaké nemožnosti“.

^{*)} Na autorovo přání ponecháváme u slov řeckého původu původní pravopis se -s.

¹⁾ L. Klíma, *Duchovní přátelství*. Vzájemná korespondence L. Klímy s Em. Chalupným a Ot. Březinou, J. Pohořelý, Praha 1940, s. 22, 86n.

²⁾ Ferd. Peroutka, *Jací jsme*, Praha 1991, s. 11.

³⁾ Ferd. Peroutka, *Jací jsme*, c. d., s. 9–11. Tento přístup, metodou upomínající na Chalupného, uplatnil Peroutka především v Budování státu.

V obecném smyslu zároveň platí, že „fakta“ nemají být stlačována v systém, neboť jsou ze své podstaty DISIECTA MÉMBRA, tedy „rozptýlenost“, o které lze „pouze vědět“, anebo dokonce „jen mlčet“.⁴⁾

Způsob Chalupného uvažování, který vzbudil u Klímy i Peroutky respekt (ale u jiných autorů naopak antipatii) vychází z koncepce *regionality*, jejíž první rozvrh lze najít již v Chalupného pracích z přelomu století (Úvod do sociologie, vyd. r. 1905. Havlíček. Obraz psychologický a sociologický, vyd. r. 1908 – obojí psáno od poloviny devadesátých let) a jejímž shrnutím je v jistém smyslu kniha Národní filosofie československá, I, Národní povaha (1932).

Máme-li rozumět konceptu *regionality*, musíme začít u výrazně filosofického motivu, kterým je pokus o teoretické zachycení a vyjádření průběhu a výsledků vnitřního zakoušení reality. Chalupný popisuje svoji zkušenost následovně: člověka stále pohlcuje, ale současně jediné zachovává „proud života“. Ten sám je nepersonifikovatelnou, nikdy ne přímo viditelnou a srozumitelnou mocí, jejíž působení lze dílčím způsobem nahlédnout pouze prostřednictvím „starosti o jednotlivosti“. Tato „starost...“ spočívá nejprve v osobním prožívání, individuálním konkrétním jednání a třeba i ve společenském experimentování – tedy ve specifické osobní praxi. Vytrvalost v zaujímání takových osobních praktických postojů „...odměňuje samostatným rozhledem po celku“. V tomto rozhledu se ukazuje, jak „proud života ...proráží v každé složce“.⁵⁾ Chalupnému lze rozumět následovně: pokud je člověk s to nepředpojatě se otevřít realitě a postupovat jen přes vyhodnocování své vlastní vnitřní zkušenosti nezatěžované „nároky systému“, začne vnímat skutečnost jako jednotný celek s vlastním řádem a zákonitostí. Obecné je zde přítomno ve všem jednotlivém jako vládnoucí a bezpodmínečně určující. Přímá vláda obecného v každém jednotlivém je však srozumitelná jen ve zvláštní formě vztahu k jednotlivině: „jev“ je nutno reflektovat v jeho svébytnosti a suverénnosti. Jev je účelem, jemuž se myšlení podřizuje a pro nějž se zároveň angažuje. Nemá se mu „pouze přihlížet“. To, nač se v Chalupného pojetí zaměřuje „nový realismus“, který je opakem „formálního intelektualismu“,⁶⁾ není zajímavostí „nýbrž předmětem zájmu. K takovému zájmu je – Masarykovými slovy – člověk „nucen ...podněty opravdu životními“. Vždy musí být možné říci: tua res agitur – to tvá věc se zde děje! Přitom nejde o záležitosti ryze osobní a sledované jen osobním prizmatem. Zájem v běžném smyslu privátní činí z jevů většinou jen prostředky k individuálním účelům. Je současně problematické, soustřeďovat zájem na „jevy“, o nichž není k dispozici „regionální“ zkušenost – prožitek z vlastního dějinně-kulturního okrsku. Rozumíme-li Chalupnému, pak teprve to, co zbývá po uvedených omezeních, umožňuje – ve spojení s výhledem k celku – rozeznat přímo v jevech předměty podstaty, jednotu jevení a jevícího se substrátu.

⁴⁾ Ferd. Peroutka, *Jací jsme*, c. vyd., s. 10. Peroutkova formulace je spíše elegantní než exaktní. Není jasné, co znamená „rozptýlenost částí“ ani „mlčení o některých z nich“.

⁵⁾ E. Chalupný, *Úvod do sociologie s ohledem na české poměry*, I. Praha 1905, s. 3–10. (Dále jen: Úvod do sociologie.) Havlíček. Obraz psychologický a sociologický. Augusta, Litomyšl 1908, s. 535 aj. (Dále jen: Havlíček).

⁶⁾ E. Chalupný, *Regionální sociologie a demokracie dle nauky Radhakamala Mukerđží*, Orbis, Praha 1931, s. 67. (Dále jen: Regionální sociologie.)

Popsaný filosofický motiv představuje ovšem skutečně jen východisko Chalupného koncepce regionality. Vlastní věcný obsah této koncepce je sociologický a její intence konkrétně (regionálně) národněkulturní.⁷⁾ Jinak řečeno: způsob, jak naplnit filosofická východiska, již nemůže být filosofický. S touto premisou vymezuje Chalupný oblast společenského života, v níž by věcně zachytitelným, srozumitelným a obecně sdělitelným způsobem „prorážel proud života v každé složce“. Je jí tzv. *antropologický moment společenské dynamiky*. V něm je již překonána „ryzost pouhé přírodnosti“ ale – na druhé straně – zde ještě zcela nedomínuje „ryzost společenská“; obecně je v jednotlivém přítomno již prostřednictvím činné aktivity individua, ale přirozenost a původnost individua ještě není překryta tlakem sociálních institucí. Chalupného slovy: „lidská společnost se začíná odlišovat od přírody, jsouc na ní podstatně závislá“.⁸⁾

Výjimečnost antropologického momentu však nespočívá jen v tom, že je v něm integrován předchůdný přírodní element a současně také následný element sociální. Antropologický moment je také souhrnem přírodního mimolidského prostředí a přírodního lidského prostředí. Má tak obdobnou skladbu jako region: je zde přírodní substrát a dějinné usazeniny. Tato skladba je na něm ze všech momentů nejpatrnější a relativně nejsnáze rozeznatelná: antropologická složka geneze je nejsrozumitelnější. Lze také mluvit o výjimečnosti metodické. Z antropologického momentu lze usuzovat na samotnou podstatu sociálního dění v obecném smyslu, ale také člověka jako konkrétní společenské bytosti. Obrat usuzování na... zde má přitom zásadní význam: je náhradním, ale současně jedině možným způsobem přiblížení se samotné podstatě, jež se podle Chalupného skrývá v přímé souvislosti prostředí a „typu“. Přitom právě typ, resp. ráz je tím, co předurčuje i dědičnost a ta zase osobní i národní povahu. Typ je záležitostí sociální statiky (tedy struktury), která determinuje způsob sociální dynamiky (tedy geneze). Podle svrchu uvedené souvislosti prostředí a typu by pak byla struktura přístupná v ekologii, zatímco geneze typu v sukcesivním zachycování nakonec jednotného spolupůsobení nejrůznějších dějinně-společenských souvislostí. Sukcesivní zachycování je možné a Chalupný se na ně při každé vhodné příležitosti soustřeďuje. Prostředky k exaktnímu prokázání oné rozhodující, primární a určující vazby typu a prostředí však nejsou k dispozici. (Goethův výrok, uvedený jako motto státi se týká právě této záležitosti, ale neurčuje, jak by měla vypadat vlastní *teorie*). Sama *filosofie* sociálního dění, člověka jako společenské bytosti, ale ani filosofie národa, kmene nebo rasy není podle Chalupného možná. Jinak vyjádřeno, lze na „kantovskou“ otázku: jak je možná taková filosofie odpovědět jen následovně: *jako regionální sociologie*.⁹⁾

Aby bylo zřejmé, co se vlastně rozumí regionální sociologií, je nutno vymezit pojem *regionu*. Chalupný píše: „lídstvo je jediné co do druhu, ale rozdílné co do typů života... Tyto typy se shodují s krajinami... Existují kulturní krajiny, civilizace“. Typem (resp. povahou, rázem) pak Chalupný míní „...celkovou osobitost (individualitu) jednotlivce nebo národa (tj. „souhrnného individua“) ...pozorovanou po psychologické

⁷⁾ E. Chalupný, *Úvod do sociologie*, s. 5, 22n. *Regionální sociologie*, s. 11n.

⁸⁾ E. Chalupný, *Úvod do sociologie*, s. 44.

⁹⁾ E. Chalupný, *Havlíček*, s. 20–22. *Regionální sociologie*, s. 20. *Národní filosofie československá I. Národní povaha, Bursík a Kohout*, Praha 1932, s. 242–246. (Dále jen: *Národní filosofie*).

stránce.“¹⁰⁾ Regionem se tedy rozumí typová jednota jistého způsobu „JAK“. Toto „JAK“ se týká – v celé šíři a zvláštních proporcích – neopakovatelného svérázu akcí a reakcí, tedy „stylu“. *Region je typovou jednotou, určující styl.* Přitom jde o určení duševní a duchovní povahy. „Věcné“ projevy jsou až sekundární. V tomto smyslu je region tím „metafyzickým“, co determinuje všechno „fyzické“.

Z toho, že region jako takový je určující typovou jednotou, plynou zásadní metodické důsledky. 1. Úsudky, týkající se jiných způsobů „JAK“ (tedy jiných regionů) umožňují nejen vidět toto „jiné“ s nezbytným odstupem a tím i objektivněji, ale současně ukazují zpět k tomu, „jak je“ samo usuzující – jaký styl mu byl určen jeho vlastním typem. (Příkladem zde může být, jak Praha vnímá venkov.) 2. Lze využít jistých vnitřních potencialit daného regionu. Rozvíjet, nebo naopak potlačovat je však možné jen to, co je skutečně „regionální“. Voluntarismus, nebo naopak bezstarostnost při přejímání prvků, regionálně vlastních jiným kulturám, resp. „stylům“, končí buď přímo nezdařem, nebo alespoň karikaturou. (Příkladů je v dnešním českém společenském životě až přespříliš.)

Všechny jednotlivosti věcné, duševní i duchovní povahy ukazují k regionu jako svému poslednímu substrátu (podstatě). Region sám však již neukazuje nikam. To má značný dosah. V celkové „ekonomii světa“ je každý region stejně legitimní. V rámci lidské civilizace má každý národ nepřijatelnou a nezastupitelnou roli. (Z hlediska Chalupného konceptu regionality je principiálně chybná již i jen Schauerova otázka, zda nelze kulturně a politicky zajistit český národ jeho včleněním do německého regionu). Ze samé podstaty sociálního bytí je regionalita dějinně nutnou protiváhou jak jiné regionality, tak světové centralizace. Vývoj lidstva je „multilineární“, tj. paralelně regionální. K jistým „všeobecným zákonům“ bychom tak mohli dojít teprve „srovnávací metodou“. V ní vystupují jednotlivé regiony jako nositelé jistých „funkcí“, z nichž ovšem některé mají „...oprávněnost ve vlastním prostředí, ale obsahují i prvky, jež mohou ...posloužit ...v přerodu... (celku).“¹¹⁾ Chalupného teorii regionality je cizí *morální* hodnocení jednotlivých „stylů“. Morálka by totiž buď musela být zvláštním „vyšším“ regionem, nebo by některý z stávajících kulturních regionů musel sám morálku reprezentovat (to se týká i takových institucí, jako je např. církev). Ani jedno však není slučitelné s danou koncepcí: morálka je jen jedním z projevů stylu. Přesto však lze jednotlivé civilizační typy (regiony) konfrontovat z hlediska projektované jednoty funkcí. V takovém případě se celý daný region stává jednotlivinou, která vždy jen do jisté míry vyjadřuje obecné, tedy vlastně proud života. (Právě tento proud by byl zmíněnou jednotou funkcí.) Chalupný se nyní snaží určit, co je v daných souvislostech oním obecným. Je přesvědčen, že jím je harmonie individuální práce a veřejného zájmu, kterou nazývá *komunalismem*. Člověk bez rozdílu regionu, do něhož přísluší, se komunalismem vrací k původnosti, přirozenosti, živosti, zakořeněnosti a zachovalosti sociální bytosti reálného světa. Dostává se současně ze slepé uličky neustálého vykořeněného nihilistického hledání a experimentování. Západní civilizace experi-

¹⁰⁾ E. Chalupný, *Regionální sociologie*, s. 24, 67 aj. *Národní filosofie*, s. 13, 15, 24 aj.

¹¹⁾ E. Chalupný, *Regionální sociologie*, s. 8–14, 67. Chalupný se zde odvolává na Palackého pojetí neuniformity všehomíra jako výrazu příkázání Božího. Zmiňuje také rozdíl integrace a diferenciaci v sociologické nauce Herberta Spencera. Celá pasáž zároveň vyznívá protihegelovsky.

mentují. Keltové a Francouzi s rovností, Sasové se svobodou... Východní civilizace jsou již dlouho, nepozorovaně (a přezíraně) na nesnadné a často troskotající cestě k „objevování přirozených sklonů a poslouchání vnitřního nutkání“. Právě tato cesta plynulosti, uvolněnosti a ponechávání je nejbližší vlastnímu proudu života, „pravému jádru světa a tím jeho ...záchraně“.¹²⁾

Rolí Západu je experimentující funkce. Rolí Východu funkce zklidňující. Zklidnění je biologicky (což odpovídá momentu pouhé přírodnosti) určením „arijské rasy“ v Číně, Indii, Zadní Indii a v Koreji. Psychologicky (což odpovídá momentu antropologickému) je zklidnění regionálním určením Slovanstva – dědiců „arijství“. Sociologicky (což odpovídá momentu již explicitně společenskému) je zklidnění regionálním určením Čechů.¹³⁾ Češi rozumějí východním, arijským ideálům, neboť jim jsou dědičně vlastní. Přes ruský MIR, v němž se zárodečně prosazuje síla obecných instinktů a společenských sympatií, usilují o humanitu v národnosti a národnost v humanitě, o jednotlivce ve skupině a skupinu v jednotlivci.¹⁴⁾ Češi ale rozumějí i západnímu experimentování. Nejenže jsou Západu svou geografickou polohou z dědiců arijství nejbližší, ale zejména proto, že se k Západu a jeho snahám o praktické zdokonalení společnosti vztahují právě tím způsobem, který byl shora popsán jako podmínka zachycení obecného – se starostí o samotný předmět zájmu. Tuto starost nemá žádný z dalších slovaných národů a v důsledku „experimentování“ vlastně ani ...Západ!

Na základě takové interpretace Chalupného lze uzavřít, že z principu se český národ nejen nemusí obávat blízkosti Západu a zvláště německví (Západ je „nebezpečný“ jen dravostí svého experimentování a s ní spojeným zahleděním do sebe), ale je ve srovnání se Západem dokonce *ontologicky výjimečným regionem!* Čím ale potom vysvětlit, že češství jako takový výjimečný region takřkajíc nefunguje? (Pokud toto vyjádření není ještě i tak příliš eufemistické!) Odpověď nelze podle Chalupného hledat ani ve filosofii (filosofie češství není možná), ani v žádné standardní, konkrétní duchovědní disciplíně (historie, filologie, politologie, etnografie apod. nabízejí pouze jednotlivá fakta bez podstatných významových souvislostí). Odpověď přináší tzv. nový realismus, kterým je *regionální sociologie*. Tím jsme opět bezprostředně u našeho problému.

V Chalupného pojetí vychází regionální sociologie z poznání reálných vztahů přírody a člověka. Tyto vztahy jsou přístupné v regionální psychologii, která je zase svébytnou výslednicí ekologie a biologie. Regionální sociologie tedy vlastně syntetizuje ekologii, biologii a psychologii. Vyhodnocuje jejich konkrétní dílčí poznatky, které by jinak zůstaly množinou izolovaných postřehů buď o člověku, nebo o jistých krajových a historických specialitách. Regionální sociologie vyrůstá z přírodního, ale také antropologického základu a zůstává metodou sebepoznání. Novum však je, že s touto výbavou operuje tam, kde jsou biologické, ekologické a psychologické dispozice objektivovány v hospodářských, politických, uměleckých a náboženských souvislostech – totiž v sociálním dění daného regionu (typu, stylu). Regionální sociologie rekonstruu-

¹²⁾ E. Chalupný, *Regionální sociologie*, s. 36n. *Národní filosofie*, s. 155.

¹³⁾ E. Chalupný, *Regionální sociologie*, s. 53, 55, 69n., 133. *Národní filosofie*, s. 133–136.

¹⁴⁾ E. Chalupný, *Regionální sociologie*, s. 53n, 61n.

je strukturu (statiku) regionu z procesu jeho dějinné geneze (dynamiky). Na dějinách regionu sleduje jeho určení a také osudy tohoto určení. Pouze a výhradně tím, že je takto regionální, je také realistickou, a tedy vědeckou. Vědeckost spočívá v tom, že po neutrálním určení je konkrétní faktum konfrontováno s rázem regionu a teprve tím pochopeno v jeho vlastní povaze. (Např.: politická jednání o podmínkách příměří probíhají běžně po většině válečných střetů. Okolnosti Soběslavova vyjednávání s Lotharem po bitvě u Chlumce r. 1126 jsou ale plně srozumitelné teprve ve vztahu k české „anticipaci“). Regionální sociologie je vědou a současně nezbytným základem všech dalších společenskovedních disciplín – zejména ekonomie a politologie, dovedených až k nejpraktičtějším důsledkům ochrany životního prostředí, eugeniky, hospodaření, samosprávy, kultury, výchovy, vzdělání a náboženství.¹⁵⁾ Tento poslední zmíněný účel dokumentuje, že regionální sociologie neplní jen funkci konstitutivní, ale také regulativní. Porozumění sobě samému a svému národnímu společenství zvláště reguluje myšlení o jiných a také jednání vůči jiným. Zbavuje skepse a instinktivních obav o národní bytí. Pochybnosti o výsledcích národního obrození, které výrazně přispěly k formulacím Schauerových otázek, nejsou z věcného hlediska jedním rázem odmítány, ale začleňují se do celkového obrazu národního regionu jako nevyhnutelná součást jeho „sudby“. Výsledky substrátem (tj. bytností regionu) neotřásají; výsledky substrát zpřístupňují. Pokud regionální sociologie dosáhne věcných výsledků, není ani nezbytné hledat opory národní existence pouze v mravní povinnosti vůči národu, jak to např. doporučoval František Krejčí v článku Právo existence malého národa z roku 1914: mravnost není oporou regionu – mravnost má svou oporu v regionu samotném!

Regionální ekologie, biologie a psychologie se v Chalupného pojetí týkají antropologického momentu jako nevyhnutelného základu všeho společenského v univerzálním, celosvětovém smyslu, byť metodicky přístupného vždy jen přes jednotlivé rasy, resp. velké civilizace. Vlastní regionální sociologie patří až ke konkrétnímu typu člověka v konkrétní regionální (typové) uzavřenosti. V naší souvislosti to znamená, že tím posledním, co je z realistického hlediska možné, je *regionální sociologie češství*. Tato sociologie není přímo filosofií (neboť nelze objektivně prokázat vazbu mezi prostředím a typem), ale je filosofická v tom smyslu, že ke svým závěrům dospívá „...pomocí idejí opřených ...o pravdu subjektivního přesvědčení a intuice“.¹⁶⁾

Regionální sociologie češství je jednak zcela konkrétní aplikací všech dosud zmíněných obsahových (ontologických) i metodologických (noetických) východisek, týkajících se jak vlastní povahy světa, tak podmínek jejího zachycení, jednak příkladem založení každého vědeckého zkoumání minulosti, ústícího ve specifickém sociálním prognózování. Pokud bychom věc posuzovali z dobového českého myšlenkového a kulturního kontextu, je Chalupného koncepce jistou paralelou (resp. alternativou) k Masarykově *filosofii* českých dějin, v níž se rovněž spojují poznávací, regulativní a prognostické aspekty. Tím ovšem není vyčerpána podobnost Masarykových

¹⁵⁾ E. Chalupný, *Regionální sociologie*, s. 19–24, 30–33, 67, 69–70. *Národní filosofie*, s. 15, 17, 24, 134, 136. *Úvod do sociologie*, s. 11, 17, 37, 43, 45, 63, 98, 126, 160, 178.

¹⁶⁾ E. Chalupný, *Regionální sociologie*, s. 136, 156. *Národní filosofie*, s. 5. Na tento přesah upozornil jinými slovy také Peroutka.

a Chalupného záměrů. Obdobně jako Masaryk (jehož stanoviska zde ale podrobněji neanalyzujeme) je Chalupný ke svým úvahám v rozhodující míře motivován dobovým stavem sociologie – zvláště vzhledem k „otázkám českého dne“. Chalupný chce – rovněž jako Masaryk – prokázat jednotu smyslu jevící se v českých dějinách. Za tímto účelem vykládá známé známějším, minulost přítomností. Masaryk požaduje, aby každý, kdo se ohlíží k národním dějinám, konfrontoval jejich postavy a události s vlastním individuálním mravním zadáním a v něm si minulost především oživoval. Pro Chalupného principiálně sice platí, že to podstatné lze vykázat na čemkoliv, ale i tak doporučuje, aby takový důkaz vycházel z toho, co je člověku nejbližší, „známější“: z osobního prožitku, živé přítomnosti, „zakořeněného organicky rostlého a vyrostlého“ sociálního uspořádání, vlastní národní reality apod. Masaryk hledá svorník českých dějin v jistém specifickém způsobu tradování náboženského problému jako celku: v tom, jak se v Čechách – pokud nebyly ve vleku nejružnějších vnějších institucionálních vazeb – zcela konkrétně rozumělo vztahu jedince k transcenci. Chalupný navrhuje, aby se vycházelo od té složky, v níž podstata češství proráží nejsrozumitelněji tj. od každodenně užívaného jazyka.¹⁷⁾ Masarykova *filosofie českých dějin* staví metodicky na tom, že porozumění celku obstarává výjimečná „jednotlivina“, kterou je náboženství. Chalupného *regionální sociologie češství* spatřuje obdobné východisko v tom, co lze vyvodit z charakteru řeči ...a odtud posuzuje mj. i náboženství. V obojím případě se však jedná o fenomény poukazující k něčemu ještě podstatnějšímu. Masarykův pojem autentické české nábožnosti odkazuje k typové jednotě (regionalitě), kterou lze vymezit jako *lidskou víru ve smysl Jsoucna, osvědčovanou svobodným činem*. Domnívám se, že Masaryk chce říci, že češství o něco jde a toto „něco“ má vždy univerzální povahu. V Chalupného fenoménu českého jazyka se zase ukazuje typová jednota označená jako *anticipace*. Je Masarykova idea češství svým obsahem zásadně rozdílná od Chalupného anticipační tendence?

Anticipace je Chalupným určena jako počátečnost, důraz na počátek. To ve svém důsledku znamená průkopnictví, schopnost brzké orientace v problému, duševní hbitost, rychlé zmocňování se předmětu s jistým náskokem a povýšeností, „předem-vystihování“ hlavního účelu ...předstihující průměrné snahy o ten účel apod. To vše je možné jen na základě nesporné duchovní přednosti, totiž rozumění tomu, co je na věcech hlavní a co je jen podružné. Právě z této duchovní přednosti pak plyne iniciativnost, ušlechtilost, důvěřivost, schopnost vtípu a satiry (odtud lze vyložit i Haška), svépomocnost i politická důmyslnost (zde uvádí Chalupný jako příklad brzké přijetí křesťanství) a předpoklady k tvorbě vynikající lyriky. Český národ má v sobě prostě tendenci „...hnout se (ve všem) jako první“.¹⁸⁾ „Počátečnost“ je však *dialektickým* pojmem. Všechny uvedené „přednosti“ v sobě zahrnují svou vlastní negaci či alespoň sebestarparalyzování. Snaha být hned u toho hlavního, je nedočkavá a podceňující obtíže vlastní cesty ke konečnému účelu. Fascinace ideou ústí v praktickou neúčelnost. Ušlechtilost se snoubí s nepraktičností. Důvěřivost s přehnanou horlivostí a nevhod-

¹⁷⁾ E. Chalupný, *Úvod do sociologie*, s. 3–5. *Národní filosofie*, s. 35n. *Havlíček*, s. 535–540.

¹⁸⁾ E. Chalupný, *Havlíček*, s. 551, 565, 547. *Národní filosofie*, s. 56, 66, 130, 134, 145, 155.

nou vstřícností. Vtipnost se proměňuje ve zlomyslný a často přímo nespravedlivý posměch. Iniciativa končí chutí mít vše co nejdříve „z krku“. Braní přednostního ohledu na druhé v zájmu objektivitu, zvláštní stydlivost, zdvořilost a také vlastní důstojnosti končí v nerozumném altruismu (který nazval Karásek ze Lvovic přímo českým nihilismem) až sebezapomnění. Vypělost se stává předčasnou, a tak zabraňující dozrát k vyspělosti normální, žádoucí. Vážná a zodpovědná politika se redukuje na žurnalismus, mentorování a vzájemné napadání. Náboženství se stává moralismem, stát a církve jsou popírány z pozic individualismu a anarchie, rezignuje se na kolotání světa, román a drama jako závažné uměleckokulturní útvary absentují, v hlubinách filosofických problémů se česká duše cítí v krátkém čase nesvá...¹⁹⁾ Jedním slovem: anticipačnímu vědomí nechybí talent, ale vytrvalost (Peroutkovými slovy ...“dlouhá vůle“). V souvislosti s touto charakteristikou české podvojnosti uvedme pro srovnání jen známé Masarykovo varování ze Světové revoluce: jen aby v nás had nezadával holubi-ci! (Totiž stále jen v nás samých!)

Vraťme se ale k tématu, které sledujeme. Ať vyjádříme to, co Masaryk považoval za podstatnější než vlastní fenomén české nábožnosti jakkoli, je jeho úvaha o *lidsky činné víře*, že vždy a všude o něco jde ...příliš filosofická a málo sociologická. Chalupného pojem anticipace je v tomto smyslu sice sociologičtější (a tím i realističtější, věcnější a argumentovatelnější), ale zastavuje se – na rozdíl od Masaryka, jednajícího o samotném základu regionu, o jeho substrátu – na střední úrovni regionu, kterou označila fenomenologie za oblast syntaktické předmětnosti.²⁰⁾ Vlastní substrát, kterým je přímé, ekologické určení antropologického momentu, je pro Chalupného nevyjádřitelný. Je věcí objektivně neprokazatelného subjektivního přesvědčení a intuice, jak jsme se již zmínili v jiné souvislosti.

Tyto důsledky nepřekvapují. Jazyk se svou anticipační tendencí je totiž nakonec vždy sociokulturním a dějinným fenoménem, který pouze reprezentuje jiné – opět pouze sociokulturní a dějinné – procesy zkušenosti a uvažování, a spadá tím mezi „syntax“. Pokud by se Chalupného regionální sociologie češství měla zaměřit na vlastní substrát regionu a zůstat přitom realistickou, musela by v historickém a kulturněsociálním materiálu, jak jej dodávají jednotlivé duchovnědisciplíny, nalézt takový fenomén, který by byl hlubším důvodem anticipace jako syntaktického jevu. Interpretace by potom musela vycházet z reálných souvislostí, ale nikoliv jen v psychosociálním smyslu. Tento smysl totiž svou povahou vždy přísluší ke střední úrovni regionality: je podmíněný, dějinně proměnlivý, jen relativně stálý, vázaný na individuální dispozice, tradici apod.

Chalupného regionální sociologie češství je svou povahou a postupy aplikací fenomenologicko-strukturálního přístupu ke zkoumání jistého konkrétního věcného regionu sociálněhistorické povahy. Každá z takových aplikací je natolik diskutabilní, že se

¹⁹⁾ E. Chalupný, *Národní filosofie*, s. 56, 155. Havlíček, s. 562n.

²⁰⁾ E. Husserl, *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*, I. Buch, 3. unveränd. Abdruck, Halle, M. Niemeyer 1928, s. 1–3, 32n, 106–107, 139 aj. Autorova interpretace Husserlova pojetí stavby regionu je obsažena ve článku: „Pojem regionu a idea regionální ontologie v kontextu Husserlovy transcendentální fenomenologie“, *FČ*, roč. XXVI, 1988, č. 6, s. 803–821. Stať o Chalupném v příslušných částech na zmíněný článek navazuje.

stále vrací otázka, zda je vůbec možná.²¹⁾ Bez ohledu na to je Chalupného pokus v dějinách české sociologie a teoretického myšlení vůbec ojedinělý a Peroutka se nemýlí, když jej označuje za „snad jediný opravdu moderní“. Přesvědčení o modernosti Chalupného koncepce, ale také o její perspektivnosti z hlediska analýz češství ve filosofickém duchu chceme závěrem dokumentovat formou stručných poznámek, které jsou současně i jistou rekapitulací našich předchozích závěrů.

Chalupného regionální sociologie češství (kterým zde rozumíme svébytnou a neopakovatelnou typovou jednotu, určující styl) postupuje *fenomenologicky* (v husserlovském smyslu). Vnímá svět člověka jako univerzální region, k němuž není jiného přístupu než přes analýzy konkrétních typových „JAK“. Region je tím metafyzickým, co principiálně určuje vše fyzické v jeho rámci. Podstatné proráží v každé složce a trvá v ní. Existují však složky výjimečné tím, že nejen ukazují přímo k podstatě, ale osvětlují i vztahy jednotlivých elementů mezi sebou a předurčují konkrétní strukturální vazby. (Česká anticipace jako taková složka vykládá nejen ráz jazyka, ale také schopnost bránit území, politicky vyjednávat, zaujímat vztahy ke svým sousedům a jejich kulturám, reflektovat vlastní pozici v Evropě apod.). Právě strukturální souvislosti determinují povahu jednotlivých faktů a událostí, nikoliv naopak. O regionu lze mluvit z hlediska vertikálního, tedy jako o vnitřní stavbě od základních elementů přes syntaktickou předmětnost středního rázu až k nejvyššímu obecnému určení. Také ale z hlediska horizontálního, tedy multilineárně, jako o jednotlivých rasách a kulturních okruzích. Každý z takových regionů má ještě subregiony, jejichž poznání ukazuje samotný region jako celek živých rozporů a tenzí (Heinrich Rombach používá pro označení této situace termín „komplementární, kontradiktorní identita“). V našem smyslu je takovým subregionem např. Praha vzhledem ke středním Čechám a současně i celému státu, nebo také jistá zemědělská oblast se svou zvláštní každodenností ve srovnání se životem velkých městských aglomerací. Region je geofyzicky určen; strukturálně je však vnitřně nekonečný. Žádná jednotlivá kvalita jej plně nevystihuje, čímž jsou určena omezení běžné charakterologie. Nezbyvá, než k sobě neustále přičítat nové a nové sondy do „strukturální typiky“ (Husserlův výraz), tedy racionalizovat výsledky konkrétní zkušenosti s krajinou, událostmi a výjimečnými osobnostmi. K obecnému nevede cesta dedukce, ale indukce. Takto se přibližujeme k principiálnímu řešení. Úplné řešení není nikdy ani v dohledu! Region je jednotným útvarem původního založení a dějinně navrstvených sedimentů. Přitom „úplný konkrétní současný život ...je podobný ...organismu, osvojivšímu si vnější přídavky jako rouby a jimi se kultivujícímu“.²²⁾ Počátek, průběh a současný stav je jedním a tímtéž ze tří hledisek. Obdobně pak typově (rasově) určená národní povaha, procesy dědění a konkrétní způsoby jednání. Počátek, resp. ono „proč“ typového určení, je otázkou, kterou nelze zodpovědět. Každý jev v rámci regionu má současně hmotnou a duchovní

²¹⁾ E. Husserl v „Krizi...“ odmítá jak Schelerovu „antropologickou“, tak Heideggerovu „ontologickou“ aplikaci fenomenologické metody – tuto poslední jako „psychologismus“ (srv.: E. Husserl: *Krise evropských věd a transcendentální fenomenologie*, Academia, Praha 1972, s. 470 aj.). O úkolu zpracovat jednotlivé „eidetické“ regionální disciplíny se zmiňuje i Jan Patočka. (*Úvod do Husserlovy fenomenologie*, SNN, Praha 1969, s. 47–48 aj.)

²²⁾ E. Chalupný, *Regionální sociologie*, s. 207.

dimenzi. Jihočeská krajina za hranicí s Bavorskem, historická událost bitvy u Lipan, Smetanova Má vlast, ale také atmosféra lidové hospody, to vše je nejen výsledkem jistých přírodních procesů vrásnění a nebo lidských aktivit v nejrůznějších dobách a situacích, ale současně i nezaměnitelnou výpovědí o substanci češství.

To, co jsme v předchozím odstavci uvedli, spojuje Chalupného s postupy fenomenologie, resp. strukturalismu, pokud na ní staví. Je ale na místě zmínit právě z tohoto hlediska i rozdíly. Zde jsou některé hlavní: Chalupný vychází z reálných, empiricky přístupných vztahů a opírá se o výsledky „skutečnostních“ věd. Nejde cestou čisté, nýbrž racionalizované empirické vědy. Nedochozí proto také k čistému, ale k empirickému typu. Opírá se o psychologii, resp. sociální psychologii, nikoliv o transcendentální eidetiku. Jednotlivosti, z nichž vychází mají věcnou, reálnou povahu. Setrvává u syntaxe – u útvarů, které pouze reprezentují jisté procesy uvažování a vysvětlují se navzájem. Navzdory myšlence „multiregionality“ není jeho pohled na češství deskriptivně-neutrální, nýbrž angažovaně-apologetický. Jedním slovem: Chalupného regionální sociologie je *fenomenologií bez transcendentalismu!*

Co ze závěrů takové imanentní fenomenologie vyplývá pro každodennost dnešního myslícího českého člověka? Chalupný nevykládá češství jako idylu či splendid isolation, aby z něj vzápětí učinil poslední argument pro nezpochybnitelný pocit sebeuspokojení. V základě češství je anticipační tendence. To je pojem silně dialektický, znamenající také sklon k anti-působení. Ale v této tendenci je stejně tak legitimní, ještě neuzavřená, možnost uskutečnit talent. Takové uskutečnění (jehož stále ještě nedokonalým příkladem byli Jan Hus a Karel Havlíček, ale které lze vyjádřit i požadavkem „...dokončit českou reformaci!“)²³⁾ může proměnit *anticipaci nejen v emancipaci* vzhledem k Západu (a Německu zvláště). Tímto uskutečněním mohou být Čechy konečně *zabydleny* – nejen obydleny! Rozumíme-li Chalupnému, potom „sudba“ obsažená v Dykových verších:

„opustíš-li mě, nezahynu,
opustíš-li mě, zahyneš...“

musí být zlomena. České zemi musí být nasloucháno jinak než jen s pocitem úzkosti...

The Concept of Region in the Work of Emanuel Chalupný

Summary

One of the most important aspects of Chalupný's sociology is his concept of regionality. It is based on a specific intellectual response to the internal experience of reality (i.e. a philosophical impulse), but its content and method are sociological and its final intentions are national-cultural. The core (of the concept) is the notion of the region defined as a unit of type that determines style. The individuality of the whole type that refers to the region as its final substrate. Regions are the basic elements of the whole

²³⁾ E. Chalupný, *Havlíček*, s. 48, 590–592, 585n.

„economy of the world“. The development of humanity is not „centralised“ but „multilinear“, i.e. a matter of parallel regional development. The moral evaluation of individual „styles“ is alien to Chalupný., although civilisational types can of course be compared from the perspective of their alleged „unity of function“. The optimum state in this context is represented by what is known as „communalism“, and the Czech nation in particular is regarded as enjoying exceptionally promising preconditions for the development of this quality in practical social terms. Chalupný considers that the positive use of these preconditions depends on the production of a regional sociology of „Czech“ identity, based on regional ecology, biology and psychology. The article defines the assumptions behind this „sociology: and contrasts it - in the Czech context - with Masaryk’s philosophy of Czech identity - and - in the European context - with Husserl’s phenomenology. From this last point of view, Chalupný’s concept emerges as „phenomenology without transcendentalism“.

IVAN MUCHA

OD TEORIE JEDNÁNÍ K SYSTÉMOVÉ TEORII

Ve svých počátcích, kdy sociologie podléhala vlivu biologie a psychologie, bylo i pojetí jednání závislé na způsobu, jakým se lidskou činností zabývaly tyto vědecké disciplíny. Zároveň s tím, jak se ve společenských vědách postupně prosazoval pozitivismus, byl zájem o jednání omezen na pouhý popis jednání, na stanovení faktorů, které je určují. Teprve Weberovo pojetí sociální skutečnosti a sociálního jednání vnáší do výkladu vývoje novověké a moderní společnosti nové interpretační schéma účelově racionálního jednání, které umožňuje lépe pochopit procesy racionalizace a modernizace života. Současná sociologická pojetí jednání se stále více zaměřují na popis jednání v podmínkách života současné vysoce diferencované moderní společnosti, totiž na to, do jaké míry je jednání ovlivněno postupující diferenciací sociálních systémů a jejich specifickými požadavky na jedince. Teorie systémového jednání v pojetí Parsonse i moderní varianta systémové teorie Niklase Luhmanna jsou naplněním určitého typu sociologické analýzy moderní společnosti, který má svůj počátek ve Weberově rozumějící sociologii.

Systémové teorie věnují větší pozornost vnějším tlakům systému na jednání. Zprvu je zajímavá to, jak systémy pomocí mechanismů regulace a kontroly udržují řád společnosti.¹⁾ V novějších teoriích systému je věnována větší pozornost procesům další diferenciaci systémů, narůstání složitosti vztahů a analýze samoreglativních procesů vývoje moderní společnosti a proměně mechanismů regulace a kontroly chování v tzv. reflexivní mechanismy.²⁾ Na pozadí tohoto obecného systémového přístupu lze také zaznamenat změnu pojetí jednání.

Mohli bychom říci, že ve vývoji moderní společnosti dochází k oslabení role represivních mechanismů na úkor kontroly a regulace chování zajišťované reflexivními mechanismy diferencujících se sociálních systémů společnosti, které se vyvíjejí samoreglativně.

Samoreglativní schopnost systému moderní společnosti nejenže vytváří nové podmínky pro jednání, ale znamená také podstatnou změnu životní orientace současného

¹⁾ Niklas Luhmann, *Soziale Systeme*, Frankfurt a. M. 1984.

²⁾ Především Niklas Luhmann.

člověka, změnu jeho vztahu k realitě. Dnešní doba bývá označována za kybernetický či počítačový věk. Důležitá rozhodnutí, k nimž dochází v ekonomice, politice, v právu, v systémech vzdělání, průmyslových podnicích, jsou dnes bez využití počítačové techniky nemyslitelná. Počítačový svět čísel, znaků, obrazovky tak vytváří jiný rozměr důvěrně známé reality, než byl ten, který člověku zprostředkovala bezprostřední komunikace v rovině face to face, pohled na přírodu a fantazie či obrazotvornost rozvíjená nad čteným textem knih poezie, prózy či filozoficko-vědeckých pojednání. Moderní člověk se pohybuje ve světě, kterému rozumí nikoliv na základě porozumění idejím, či hodnotám přesahujícím časný rozměr jeho života, ale na základě schopnosti manipulačně-dispozitivní, díky tomu, že dokáže s těmito přístroji pracovat. Míra porozumění je podmíněna mírou schopnosti je ovládat.

Paradoxním důsledkem tohoto typu vývoje, který na jedné straně činí člověka součástí strategií samoregulativního vývoje systému, je, že na druhé straně jedince izoluje. Rysy tohoto vývoje postřehl již David Riesmann v typu vnějšně řízeného člověka, ve své studii z padesátých let nazvané *Osamělý dav*.³⁾ Je to davový člověk moderní společnosti jako atomizovaného společenství jedinců analogických zájmů a potřeb, osamocených jedinců, z jejichž života se postupně vytrácí vnitřní potřeba bezprostřední komunikace face to face. Nahrazují ji formální požadavky vnějšně řízené interakce a komunikace, tedy odosobněné formy styku. Atomizovaný jedinec moderní doby není sebevědomý subjekt, ale je to spíše variace davového člověka ortegovského typu vyznačujícího se kromě jiného také tím, co Adorno nazýval polovzdělaností.⁴⁾ Se znalostí vysoce náročných operací své profese, se schopností zpracovat a vyhodnocovat informace se chová jako dokonale seřízený stroj.

Právě tato vlastnost člověka jako výkonného stroje je výrazem naplnění orientace novodobé společnosti usilující o vytvoření strojově přesně fungujícího systému. Dnešní systémové teorie sice popisují přesvědčivě vnější formální rámec jednání, ale zároveň je třeba připomenout, že se to děje za cenu redukce sociální reality způsobem, který oslabuje význam individuální zkušenosti jedince.

Samoregulativní mechanismy sociálních systémů moderní společnosti vnucují člověku roli pouhého vykonavatele jejich požadavků. V jistém smyslu je tak naplněn proces redukce sociální skutečnosti, který začíná v polovině druhého tisíciletí, v okamžiku, kdy si člověk novověku uvědomí sílu, která se skrývá ve vědě a technice a s její pomocí usiluje o ovládnutí přírody a společnosti. Se zrodem moderní společnosti, společnosti průmyslové, se zdá být otázkou několika let či generací, kdy se to podaří zcela. Představa o možnosti uskutečnění harmonického bezkonfliktního řádu společnosti, vytvořeného podle potřeb a zájmů subjektu, se opírá o možnost racionálního organizování společenského života podle zásad spravedlnosti, práva a demokracie. Do šťastné budoucnosti lze obrazně řečeno doplout díky dokonale seřízenému a ovladatelnému mechanismu lodního stroje.

Poslední redukcí, kterou provádí systémová teorie, je ta, která by se dala vyjádřit přirovnáním světové společnosti k vesmírné lodi řídicí se do neznáma, na jejíž palubě

³⁾ David Riesmann, *Osamělý dav*, Praha 1968.

⁴⁾ T. W. Adorno, *Teorie polovzdělanosti*, Orientace 1,2, Praha 1969.

je nesmírně složité technické zařízení, které má zaručit, že nedojde ke katastrofě. Není v silách jedince případně katastrofě zabránit. Všichni jsou vydáni do rukou technického zařízení. Držíme-li se přirovnání společnosti ke stroji, pak je třeba říci, že je to stroj, který se sám zdokonaluje podle toho, jak efektivně dokáže řešit problémy či překonávat situace ohrožení. Jedinec svou ústřední roli ztratil.

Systémové analýzy společnosti a lidského jednání mají mnoho společného s francouzským strukturalismem a poststrukturalismem. Spolu se ztrátou významu jedince, subjektu, v moderní společnosti,⁵⁾ lze také mluvit o krizi humanismu. Humanismu se vytýká to, že je příliš abstraktní, neživotný, nekonkrétní. Humánní, a tedy lidské, ve smyslu vytvořené člověkem, byly podle tvrzení mnohých i koncentrační tábory Gulagu a Osvětimi. To je velké nedorozumění, neboť ideu humanismu, která zůstává abstraktní, můžeme chápat v duchu tradice jako vzorovou a transcendingující pouhé popisy jednání člověka v rámci formalizovaných vztahů interakce a komunikace.

Antihumanistická orientace moderních analytiků současné společnosti vychází z popisu procesů změn v globálních rozměrech. Popis nahrazuje hodnocení. Z analýz současné společnosti se vytrácí vyhraněný hodnotící postoj opírající se o hlubší poznání minulosti, tradice a poměrování současného, přítomného minulým. Dominance přítomnosti a redukce prožívání na vnímání přítomného okamžiku se projevuje i v připravenosti jednat na principu vyhodnocování situací jednání podle analogických postupů, jimiž kybernetické přístroje zpracovávají a vyhodnocují informace.

Vším tím je porušena poměrně jednoduchá představa o společnosti jako o dokonale seřazeném a fungujícím stroji ovládaném rozumným člověkem. Racionální záměr uskutečnit jednáním lepší svět byl založen na předpokladu shodného přijetí společného cíle a následného konsenzuálního jednání podle platných norem. Taková orientace jednajících však vytvořila, kromě pozitivního zlepšení podmínek sociálního života i nová nebezpečí projevující se ztrátou smyslu pro transcendentní hodnotově etické otázky. Zdůraznění významu momentálního prospěchu a poznávání věcí podle jejich funkčnosti a efektivity znamená také ztrátu smyslu pro to, co je jako obecně lidské uchováno v tradici humanismu. Znamená oslabení vůle k prosazování abstraktního nároku lidskosti v konkrétních podmínkách každodenního života. Koncepce sociálního jednání vyrůstající z racionalizace pragmatického životního postoje, která byla jakýmsi doplňkem mnohem širšího prožívání sociální skutečnosti, se osamostatňuje a stává se orientací dominantní.

Pojetí sociálního jednání se specifickým způsobem transformuje do teorií sociálních systémů jako systémů jednání. To jsou teorie vystihující stoupající nároky jiného typu racionality, jiného typu kalkulu, než je ten, který byl základem rozvrhu účelového jednání autonomních jedinců počátku moderní doby, kteří měli své jednání pod kontrolou.

1. Systémy jednání

Systémové teorie jednání, které se prosazují zhruba v posledních dvaceti letech, reflektují novou situaci života moderní společnosti⁶⁾ Spíše než sociální jedinci rozhodou-

⁵⁾ Jednalo se především o polemiku mezi Sartrem a Foucaultem.

⁶⁾ Niklas Luhmann, *Soziale Systeme*, Frankfurt a. M. 1984.

jí o povaze a průběhu jednání samy systémy. Vznik sociálních systémů není jen výsledkem konsenzu či domluvy svobodných, autonomních jedinců, tedy není jen iniciován subjekty, ale je přímo vynucován nutností řešit stále komplikovanější problémy, před které je moderní společnost postavena. K tomu, aby tato řešení byla funkční a efektivní, stanoví pravidla či normy jednání samy systémy. Více pozornosti než účelovost racionálního jednání jedince zasluhuje efektivita systému. To je důsledek procesů racionalizace, modernizace, formalizace a byrokratizace sociálních vztahů, které vytvářejí pevný krunýř či síť, do které je lapen svobodný jedinec novověku.

Dnešní systémové teorie mají mnoho společného s univerzalistickými výklady společnosti ve starších pojetích sociální filozofie⁷⁾, především pak s těmi, které se inspirovaly úspěchy vědeckých teorií mechanistických a organistických. Ty tvoří předstupeň moderní teorie systémů.

Způsob, jakým je dnes v sociologické teorii tematizováno jednání, zachycuje podstatné změny v životní orientaci moderního člověka a zároveň ukazuje, jak silný vliv má na jeho jednání momentální, přítomná, konkrétní podoba zformalizovaných sociálních vztahů zachycená v pojmech racionalizace, byrokratizace a institucionalizace. Tyto pojmy vyjadřují reálné tlaky, jimž jsou dnes lidé vystaveni a které intenzivně pociťují a vnímají.

Pojetí jednání a sociálního jednání tak, jak bylo ustáleno na počátku novověku, ústí zcela logicky do pojetí systémových. Zaměřením pozornosti k účelově racionálnímu aspektu jednání a pochopením vědy a techniky jako nástrojů racionalizace a modernizace života byl učiněn první krok k redukci sociální skutečnosti, jehož výsledkem je v podmínkách vysoce komplikované současné společnosti obraz, který dnes nabízí systémové teorie jako nejobecnější a nejobsáhlejší popis sociálních procesů. Původní založení rozvrhu jednání na autonomním subjektu, jedinci, emancipujícím se člověku novověku, na jakémisi agens movens veškerého dění, se opíralo o jiný obraz světa a sociální skutečnosti, než podávají dnešní systémové teorie. Nevycházejí při své analýze od jedince, ale od celku, od společnosti jako systému.

Čím je společnost vyspělejší, tím je tlak, který vykonává na jedince, pociťován méně represivně, což je způsobeno i tím, že normy regulující a kontrolující sociální život jsou méně rigidní. Jsou flexibilnější. Rychle se mění podle toho, jak je systém společnosti schopen reagovat na nové situace a problémy, kterých, jak říká N. Luhmann, produkuje společnost víc, než je schopna řešit.

Sociální systémy nutí sociální jedince k tomu, aby se řídili ve svém jednání beze zbytku podle norem, lhostejno zda rigidních či flexibilních. Tyto normy jsou základem vzorců interakce a komunikace. Výlučná či podstatná orientace jednání podle formalizovaných vzorců interakce a komunikace, charakteristická pro moderní společnost, eliminuje postupně i možnost hlubší reflexe nad motivy či důvody jednání.

Můžeme říci, že systémové teorie jednání odpovídají moderním jazykem také na starší filozoficko-teologickou otázku po svobodě lidské vůle, tedy zda je lidské jednání determinováno, či zda se jednajícím rozhoduje svobodně, zda je určeno vnějšně, či je motivováno jeho vnitřně svobodným rozhodnutím. Jak se ukazuje, stoupá dnes závis-

⁷⁾ Helmuth Schelsky, *Die Soziologen und das Recht*, 1980 s. 77.

lost jednajících na rostoucím tlaku diferencujících se sociálních systémů a sociálních institucí, na jejich vysoce propracovaných a účinných mechanismech sociální kontroly a regulace. Tato obecná tendence ve vývoji moderní společnosti byla rozpoznána již v počátcích sociologie.⁸⁾

Již pozitivismus se zřekl možnosti objasnit otázku svobodné lidské vůle, smyslu lidské existence či podstaty člověka a společnosti v duchu starší tradice filozoficko-teologické. Tuto otázku považuje za metafyzickou. Je veden snahou eliminovat z lidského myšlení a poznávání veškeré prvky spekulace a zaměřuje se bezprostředně na pozorování, popis a srovnávání jevů. V pragmatismu je navíc zdůrazněn mocenský a vlastnický vztah člověka ke světu. Základní intencí veškerého jednání je pragmatismům intelektuální a faktické ovládnutí světa.⁹⁾ Absence historického pohledu na proměnlivost sociálně-historických podmínek, v nichž jednání probíhá, je příčinou toho, že pragmatisté nevidí hranice dosahu takového přístupu.

Za hlavní problém v pozitivisticko-pragmatickém pojetí společnosti a lidského jednání bylo považováno nalezení takového obecného vzorce jednání, který by umožnil snadné uspokojování potřeb a zájmů co největšího počtu jedinců a zároveň posiloval efektivitu celého systému společnosti. To podstatně ovlivnilo způsob, jakým se o sociálních problémech i o povaze sociálních vztahů uvažovalo a někde dosud uvažuje. Je předpokládán optimální stav stability, rovnováhy společenského systému, k němuž má být veškeré jednání zaměřeno. Všechny otázky po smyslu lidského jednání, morální, náboženské či politické, které se opírají o tradici dějinně filozofického myšlení, jsou považovány za nedůležité ve srovnání se základní otázkou optimálního fungování daného sociálního systému. Jedinec se má jednoznačně podříditi momentálně platným normám, pravidlům či vzorcům jednání, které toto zdárné fungování systému zaručují.

Tyto vzorce jednání stanovují poměrně přesná pravidla jak jednat. Zároveň však nutí člověka přizpůsobit se systémovým požadavkům, tedy k pasivní adaptaci podmínkám jednání. Společnost na něj působí svými regulativními tlaky podobně jako příroda na zvíře. Vyvolává u něj reakce, které jsou analogické pudovým reakcím zvířete. Člověk jedná spíše jako představitel druhu a jeho osobitost a individualita se vytrácí. Systémový tlak v podmínkách moderní společnosti se nemusí projevovat násilně, ale může být bezbolestný, jako v případě společensky vynucované konzumace zboží. Konzumace je jednostranný vztah a ruší přirozený, původně otevřený vztah člověka a společnosti. Redukce jednání na činnost zaměřenou k uspokojování potřeb spojená s ideou společnosti jako dokonale fungujícího systému sloužícího tomuto cíli, vede nutně k rezignaci na otázku po smyslu lidského života, lidských dějin a lidské kultury. Systémové teorie v podstatě přejímají základní pozitivistické pojetí člověka a společnosti.

2. Talcott Parsons

Značný vliv na pojetí jednání jako systémového jednání měla sociologická teorie strukturálního funkcionalismu, která se v sociologii prosadila v padesátých letech

⁸⁾ Pitirim Sorokin, Sociologické nauky přítomnosti, Praha 1936, část *Sociologická škola*, s. 333–391.

⁹⁾ W. James, Pragmatism. A new name for some old ways of Thinking, London 1910, část *Pragmatism's conceptions of Truth*, s. 197–239.

dvacátého století¹⁰⁾. Následný diskurz sociologické problematiky byl zcela pod jejím vlivem. Rozbor fenoménů života moderní společnosti se opíral o vědeckou argumentaci pomocí pojmů a kategorií převzatých do sociologie i z jiných vědních oborů, především z biologie a kulturní antropologie. Kategorie a pojmy jako systém, struktura, funkce, role umožňují takovou analýzu jednání jedinců a institucí, ve které je pozornost zaměřena především na rozpoznání různých forem tlaku systému společnosti na jedince. Již se nemluví o vztahu člověka ke společnosti, ale stále častěji se prosazují abstraktnější úvahy o jedinci a systému. Sociální realita je tak redukována na prostor, v němž se do centra zájmu dostávají techniky a strategie kontroly a regulace jednání.

Pro úvahy o systémech jednání v sociologii měla největší význam Parsonsova práce Sociální systém z roku 1951. Jeho pojetí společnosti jako systému sestávajícího ze subsystémů, se základní funkcí udržení stability, ekvilibria, výrazně ovlivnilo další vývoj sociologické teorie. Nikoliv jedinec, ale systémy a subsystémy společnosti se dostávají do centra pozornosti. Lidské jednání je koordinovanou činností, založenou na vzájemné shodě, konsenzu o základních postupech při dosahování cílů jednání. Výkladový model systémové teorie strukturálního funkcionalismu zdůrazňuje formální předpoklady takového jednání a je zároveň jakýmsi ideálním typem, který má badateli umožnit, aby se orientoval v komplikovaných společenských jevech a procesech.

Základní funkce nezbytné k udržení stability společnosti analyzuje Parsons ve schématu základních funkcí tzv. AGIL systému. V každé společnosti lze rozpoznat funkce „adaptace“ (A), tedy přizpůsobování společnosti podmínkám prostředí z hlediska zajištění jejího udržení při životě v ekonomickém systému (či subsystému), dále funkce „dosahování cílů“ (G) (goal appointment), v politickém uspořádání vztahů a plánování pospolitého života, dále funkci „integritu“ (I) zajišťovanou v právním systému a posléze funkci skrytého legitimizujícího vzorce jednání (L), zpravidla zachyceného v systémech náboženské, filozofické či politické ideologie. Parsons uvažuje o jednání i z hlediska nápadně připomínajícího Freudovu psychoanalýzu, tedy s ohledem na působení tří dominantních faktorů, u Parsonse biopsychického, sociálního a kulturního systému. Biopsychický systém je zdrojem energie, z něj vychází iracionální síla, nekontrolovaná energie potřeb a pudů, která je regulována sociálním systémem, tedy systémem norem, založeným ještě na hodnotovém vzorci kulturního systému. Rozhodující podobu sociálních vztahů určují normativní a hodnotová kritéria. Kultura a právo, hodnotové systémy a systémy norem mají být nadřazeny politice a ekonomii má-li být ve společnosti zachován řád a má-li se předcházet chaosu, který neustále hrozí. Proto věnuje Parsons zvýšenou pozornost popisu působení mechanismů kontroly a regulace jednání případně procesům interiorizace hodnot a socializace.

Toto v podstatě jednoduché výkladové schéma, doplněné o poznatky dobově módní psychoanalytické teorie, redukuje sociální život a smysl jednání na procesy uspokojování potřeb a zájmů či na kultivovanější podobu boje o život a naplňování principu slasti. Sociální život se stává pro mnohé srozumitelným právě v této své redukované

¹⁰⁾ T. Parsons, *The Social System*, New York 1963.

podobě možnosti prosadit se v boji o moc či postavení a dosáhnout maxima rozkoše v materiálně-hedonistické životní orientaci. V systémových analýzách jednání a sociálních procesů není sociální život posuzován z morálního hlediska, nejsou jejich hodnocením.

3. Niklas Luhmann

Současnou podobu systémového přístupu v sociologii nejvíce ovlivnil systémový teoretik, německý sociolog Niklas Luhmann.¹¹⁾ Jak bylo řečeno výše, nepokouší se systémová teorie vysvětlit a interpretovat sociální skutečnost, ale pokouší se ji co nejpřesněji popsat. Lidské jednání probíhá v mnoha rovinách. Lidé se orientují podle převládajících vzorců chování, podle norem, institucionalizovaných vzorců očekávaného chování, které jsou základem jak sociální integrity, tak i sociální interakce a komunikace. Tyto vzorce očekávaného jednání zaručují efektivitu jednání jak rodinného, tak ekonomického, právního či politického. Větší efektivita je podmíněna schopností systému řešit stále složitější problémy. Systémové vzorce chování jsou výsledkem úspěšného řešení problémů, jakými jsou „objektivně“ stanovenými stimuly, které orientují lidské jednání. Účelovost jednání je podmíněna efektivitou řešení problémů zadaných systémem.

O moderní společnosti se dosud mluvilo také jako o společnosti otevřené. Otevřené systémy mají schopnost pružně, rychle, flexibilně reagovat na vnější či vnitřní podněty a dále se vyvíjet na základě schopnosti vytvářet nástroje a prostředky jak sladit konflikty s požadavky systémů. Právě tato schopnost pružně reagovat na napětí konfliktních situací a řešit je například institucionalizací je základem další diferenciaci otevřeného systému.

Formování otevřené společnosti probíhá spontánně. Projevuje se v něm orientace jedinců a institucí na efektivní řešení problémů v souladu s dodržováním pravidel soužití v rámci demokratické společnosti západního typu, označované za společnost svobody a blahobytu. K jejímu vývoji přispívá i moderní právo pozitivizací právních úkonů, byrokratizací a institucionalizací sociálního života.

Současné systémové teorie nového typu však počítají s jiným modelem. Podle nového paradigmatu systémové teorie není současná společnost otevřená, ale je uzavřená, nikoliv v tradičním smyslu rigidní společnosti neschopné vyrovnat se s prudkými změnami, ale ve smyslu autonomní uzavřenosti, soběstačnosti, která umožňuje vznik nových sociálních struktur ze sebe sama, z prvků a sítě vztahů v ní obsažených, sebevytvářením.¹²⁾ Jsou to uzavřené systémy autopoietické.

4. Autopoietické systémy

Luhmann ve své práci *Sociální systémy* z roku 1984 mluví výslovně o novém paradigmatu systémové teorie. Nové paradigma systémové teorie vyjadřuje pojem autopoietického systému. Luhmann říká, že tento typ systému se kvalitativně liší od uzavřeného i od otevřeného systému. Autopoietický systém sám vymezuje hranice vůči

¹¹⁾ N. Luhmann, *Soziale Systeme*, c. d.

¹²⁾ N. Luhmann, *Soziale Systeme*, c. d., s. 60.

svému prostředí či jiným systémům. Je vybaven dostatečně vnitřně diferencovaným a uspořádaným souborem prvků, které mu umožňují, aby se dále vyvíjel bez ohledu na prostředí. Luhmann říká, že autopoietické systémy jsou zvláštním typem uzavřených systémů. Jsou to systémy samoregulační, seberefrenční, které si vystačí samy při vytváření své vlastní struktury a nejsou svým okolím ohroženy, čímž se liší od uzavřených systémů nižšího řádu.

Luhmann se inspiroval hlavně dílem chilského biologa H. Maturany, který pro vyšší typ systému užil termínu autopoietický, tedy sebe sama vytvářející, sebeprodukcující systém. Jestliže analyzujeme společnost v teoretickém schématu autopoietického systému, pak to vyžaduje užití jiných pojmů, než jsou tradiční pojmy jednání, společnost, sociální skutečnost, symboly a podobné. Tím se dovršuje redukce obrazu sociální reality, která začíná volbou klíčového pojmu jednání a sociálního jednání u klasiků sociologie.

Luhmann říká, že jednání je jakousi redukcí prožívání. Pojmy jednání a prožívání jsou komplementární. Žijeme ve světě, o kterém máme neurčitou představu, který prožíváme a který nám nabízí různé možnosti jak jednat. Rovina prožívání je mnohem širší a bohatší než rovina jednání. Možností jak svůj život prožívat je mnohem víc, než jak v něm jednat. V prožívání jsme vždy sami, zatímco jednáním vstupujeme do vztahu s druhými.

V rovině sociálního života je rozhodující právě způsob, jakým jednáme, jakým vzájemně komunikujeme. Čím je systém složitější, tím je požadavek na koordinované jednání větší. V autopoietických systémech dochází k redukci komplexity, to znamená k redukci možného prožívání a jednání takovým způsobem, že systémy samy stanoví určité formy komunikace, které eliminují ostatní, zaměřením na konkrétní aktivity, v Luhmannově terminologii označené jako „řešení problémů“.

Tradiční pojetí jednání a sociálního jednání, jehož součástí jsou i úvahy o normách a hodnotách, o morálním jednání, technikách a strategiích individuálního, subjektivního jednání, se zcela vytrácejí ze způsobu, jakým se o jednání uvažuje v teoriích autopoietických systémů. Ještě v pojetích systémů uzavřených a otevřených, tedy méně složitých a méně komplikovaných, než jsou autopoietické systémy, se předpokládala rozhodující role mechanismů kontroly a regulace jednání legitimovaná univerzální ideou buď předem daného transcendentního nebo imanentního řádu obsaženého přímo ve věcech samotných nebo ve způsobu jakým je myslíme. Univerzální řád bytí, univerzální řád světa nebo univerzální řád lidského rozumu legitimoval normativní řády sociální, mravní i právní.

Podobné předpoklady teorie autopoietických systémů nepřipouštějí. Vyvíjejí se samoregulačně podle možností obsažených v jejich prvcích a strukturách jejich spojení. Základem myšlenky autopoiesis je, že se systémy vyvíjejí podle možností daných jejich vlastními elementy, prvky a jejich strukturami, sítěmi vztahů.¹³⁾ Míra závislosti na okolí je u tohoto typu systému nepatrná. Čím je systém složitější, tím je nezávislejší, tím více se rozhoduje podle sobě vlastních, vnitřních zákonů či pravidel. I vztah k okolí, k prostředí systému je definován „zevnitř“. Systém sám definuje svoje hrani-

¹³⁾ Helmut Willke, *Systemtheorie*, Stuttgart 1987, s. 42 ad.

ce vůči ostatním systémům. Sociální systémy se ustavují a vznikají při řešení konkrétních problémů. Podstatným předpokladem jejich trvání je schopnost artikulace problémů, které je třeba řešit.

V autopoietických systémech dochází k procesům, které Luhmann nazývá selektivní institucionalizací.¹⁴⁾ Ta je prováděna mechanismy selekce, které rozhodují o tom, které normy se stanou závaznými pro jednání. Autopoietický systém si sám vynucuje vznik a povahu norem, které regulují její samovývoj.

Vývoj autopoietického systému probíhá na bázi redukce komplexity, což znamená zaměření se na problémy, které lze skutečně rychle a věcně řešit. Je možné jej chápat jako proces rychlého řešení aktuálních problémů. Proces vývoje vysoce diferencovaných systémů moderní společnosti produkuje problémy a vynucující si jejich řešení akcentuje především požadavek věcnosti, objektivitu a efektivitu. Nepřímým důsledkem je nejen oslabení zájmu o jedince, konkrétního člověka, jeho motivace jednání, pocity a přání, ale také ztráta zájmu o tradici, o kulturní rozdíly, o odlišné mentality národní, etnické či jiných skupin. To je v ostrém rozporu s idejemi, které byly inspirativní a určující v době, kdy se moderní společnost začala formovat. Způsob řešení problémů bere ohled na jejich věcnou stránku a teprve následně lze přihlížet k tomu, co nazýváme obecně lidské. V systémových analýzách moderní společnosti je pouze konstatován a věcně popisován poznatek o narůstajícím i stále subtilnějším tlaku společnosti na jedince.

Obecné znaky vývoje autopoietických systémů lze rozpoznat ve vývoji všech subsystemů moderní společnosti, tedy nejen v právu, v ekonomice, politice, ale také například v systému vědy ve výchovných či náboženských systémech. Od počátku novověku je možné sledovat postupný nárůst nezávislosti těchto oblastí společenského života, který je důsledkem snahy řešit hospodářské problémy výlučně hospodářskými prostředky, politické politickými a podobně. Ve všech oblastech se prosazuje racionalizace a s ní spojená snaha popsat, definovat, popřípadě mocensky zvládnout procesy změn. Ekonomika a politika získávají hlavní místo proto, že jsou prostředkem prosazování základních hodnot a ideálů novověku, většího blahobytu a politických svobod.

Teorie autopoietických systémů dokážou popsat procesy přerůstající možnou kontrolu a regulaci vývoje společnosti podle ideálů humanistických idejí počátku novověku. Člověk se hedonistickou orientací svého jednání čím dál více nevědomě podílí na samovývoji systémů, čímž paradoxně ztrácí svoji autonomii. Systémy samy určují a rozhodují o tom, co je relevantní, a vymezují rámec jeho jednání. Tyto procesy se ještě zintenzivňují vlivem masové komunikace a nových technologií, které dnes podstatně ovlivňují vnímání sociální skutečnosti, mezilidské vztahy, sociální interakce i sociálně integrativní procesy.

Samovývoj moderní společnosti jako autopoietického systému se odvíjí od rychlosti, věcnosti a efektivitu řešení problémů v každém subsystemu zvlášť. Rozhodující je přesné vymezení věcných požadavků, definování problému, a následně "řešení problému" v rámci každého systému zvlášť. V autopoietických systémech nerozhoduje o prioritě řešení vztah systému k okolí systému, ale sama vnitřní logika jejich vývoje.

¹⁴⁾ N. Luhmann, *Ausdifferenzierung des Rechts*, Frankfurt a. M. 1981, s.113–154.

Luhmann mluví o tom, že zavedením pojmu autopoietického systému společnost ani nepoznáváme, ani ji lépe neporozumíme, zřejmě v narážce na metodické postupy vysvětlování (erklären) a porozumění (verstehen), ale pouze ji popisujeme způsobem, který je její sebeartikulací.

Institucionalizace a technologizace společnosti vede také k určitému stupni mravní lhostejnosti. Člověk je stále více nucen podřizovat se vnějším regulátorům jednání, také tam, kde to odporuje jeho vnitřnímu morálnímu přesvědčení. Narůstající četnost vztahů a sociálních okruhů, v nichž se pohybují lidé v současné společnosti, si vynucuje potřebu rychle se adaptovat novým situacím a potlačuje vnitřní impulzy rozvrhu možného jednání ovlivněné fantazií a imaginací. Morální přesvědčení, založené spíše na neproměnnosti postoje, se dostává do konfliktu s proměnlivostí světa.

Niklas Luhmann uvažuje o sociálních systémech podstatně jiným způsobem než Parsons. V jeho pojetí sociální systémy redukuje složitost, komplexitu světa způsobem, který sociálním jedincům umožňuje jistotu prožívání a jednání za předpokladu, že budou respektovat základní vzorce jednání. Svět je podle Luhmanna komplexní,¹⁵⁾ to znamená, že existuje vždy více možností prožívání a jednání, než jsou ty, které se fakticky v systému uskutečňují. V každé společnosti existuje síť sociálních mechanismů, které komplexitu převádějí na několik málo alternativ možného jednání a prožívání. Podle Parsonse existuje v každé společnosti tendence k posilování stability řádu celé společnosti opírající se o mechanismy kontroly a regulace chování preferovaným osvědčených, očekávaných forem jednání. Sociální systémy mají zabudovány mechanismy, které eliminují možnosti jiného jednání a přispívají tak ke stabilitě celého systému společnosti. Tím také stabilizují objektivně platná očekávání, podle nichž se jedinci orientují.¹⁶⁾

N. Luhmann v této souvislosti nemluví o posilování stability řádu celé společnosti, ale o strategiích systémů zaměřených k udržení identity diferencujících se systémů. Zdůrazňuje myšlenku, že vytváření systémů je kontingentní, náhodné.¹⁷⁾ Je nepředvídatelné stejně tak jako vytváření vzorců chování. S rostoucí složitostí vztahů ve společnosti, v postupné diferenciaci společnosti narůstá i pravděpodobnost kontingentních kroků. Kontingentní charakter vytváření a další diferenciaci sociálních systémů zpochybňuje sice dogmatickou představu kontinuálního vývoje, jako realizace objektivního smyslu dějinného vývoje, ale není absolutním popřením vývojové kontinuity.

Z hlediska systémového přístupu Luhmannova jsou procesy vývoje a změn ve společnosti důsledkem řešení problémů vyvolaných podmínkami a souvislostmi života. Čím jsou systémy dokonalejší, diferencovanější, tím častěji reagují na nové podněty tak, že je zpracovávají jako informace způsobem, který je efektivní pro každý z nich zvláště a projevuje se následně ve vytváření nového typu sociálních vztahů.¹⁸⁾ Je to transformační krok, který vyvolává také nový rytmus sociálních procesů. Sociální struktury moderní společnosti jsou neustále pod tlakem ke změnám, který je dnes větší než v době předmoderní či archaické.

¹⁵⁾ N. Luhmann, *Soziale Systeme*, c. d., a také H. Wilke, *Systemtheorie*, 2. k ap. Welt als Problem, str. 10–29.

¹⁶⁾ N. Luhmann, *Soziale Systeme, Rechtssoziologie*, Hamburg 1972, s. 27–132.

¹⁷⁾ H. Wilke, *Systemtheorie*, c. d., s. 18–29.

¹⁸⁾ N. Luhmann, *Soziale Systeme, Zweckbegriff und Systemrationalität*, Frankfurt a. M. 1973, s. 311–322.

Můžeme si to přiblížit na příkladu vývoje práva, jednoho ze subsystémů společnosti. Vývoj práva od archaické společnosti k moderní se vyznačuje postupnou změnou rozsahu i základní funkce práva ve společnosti. Dominující funkcí moderního práva je podle Luhmanna vytváření podmínek pro souhlasné přijetí, konsenzus s normativně očekávaným chováním.¹⁹⁾ Od původně statického modelu společnosti a rigidně stanovených norem se vývoj moderní společnosti ubírá cestou selekce možných alternativ jednání podle toho, které normy získávají faktický konsenzus, společenský souhlas, a tím se stávají aplikovatelnými. Proměnlivost norem v moderní společnosti je značná. Změny norem jsou ze systémového hlediska Luhmannova vždy spojeny s efektivitou řešení problémů v rámci systému s ohledem na zachování jeho identity. Také mechanismy regulace a kontroly jednání se stávají flexibilnějšími mechanismy reflexivními.²⁰⁾ Pojmem reflexivní mechanismus je označováno takové chování sociálních mechanismů, které se neomezuje jen na předem daná pravidla a jasné stanovené normy, ale reflektuje i jiné alternativy jednání. Systémy se v jistém smyslu řídí samy. Závaznost jednání zde není zakotvena v nějakém předem daném hodnotově etickém řádu.

Niklas Luhmann hovoří o současné společnosti jako o společnosti funkcionálně diferencované.²¹⁾ Jestliže v archaické době segmentárních společností neexistovaly prakticky žádné vztahy a vazby mezi prostorově rozptýlenými společnostmi a jestliže v typu společnosti stratifikované byl rozhodujícím vztah regulace a kontroly sociálních vztahů centrální mocí, je tomu v moderní společnosti podstatně jinak.

Tento názor vychází z poznatků, k nimž dospěla obecná teorie systému rozbořením vysoce komplexních systémů. Vnitřní uspořádání vysoce vyvinutých systémů je natolik diferencované, že jim umožňuje stále větší autonomii, tudíž i nezávislost na prostředí. Vysoce komplexní systém moderní společnosti není výsledkem uskutečnění ideálů sociálních myslitelů, jejich filozofických či náboženských idejí–nebo vizí. Předpoklad jednotného systému založeného na hodnotách jedné tradice a kultury jako ideálního, abstraktního základu harmonické společnosti, ve které všichni věří, je iluzorní. Způsobil to především vývoj ekonomiky a politiky sledováním specifických zájmů a cílů politických a ekonomických. Dominance ekonomických, politických a právních aspektů při prosazování zájmů a potřeb moderního člověka spolu s řešením konkrétních, faktických problémů, vytvořila typ společnosti, která je vysoce komplexní a chová se jako uzavřený, autopoietický systém.

Vývoj moderní společnosti je procesem založeným na optimálním zpracování a vyhodnocení informací. Samovývoj vyspělých systémů závisí na způsobu, jakým dokážou „řešit problémy“.²²⁾ Vyspělejší systémy řeší své problémy tak, že na ně reagují diferencovaně. Autonomní postavení jednotlivých subsystémů společnosti, tedy politiky, práva, ekonomiky a dalších se neustále posiluje postupnou diferenciací problémů a schopností je řešit. Subsystémy moderní společnosti jsou funkcionálně diferencované tak, že každý z nich řeší své problémy podle možností daných jejich vlast-

¹⁹⁾ N. Luhmann, *Rechtssoziologie*, c. d., s. 134.

²⁰⁾ N. Luhmann, *Rechtssoziologie*, c. d., s. 218.

²¹⁾ N. Luhmann, *Rechtssoziologie*, c. d., s. 218.

²²⁾ N. Luhmann, *Rechtssoziologie*, c. d., s. 222–226.

ními elementy a sítěmi vztahů. Jsou to relativně uzavřené systémy, které si samy definují své problémy a řeší je prostředky jim vlastními, právo právními, ekonomika ekonomickými, politika politickými. Spojení mezi nimi je kontingentní, tedy není výsledkem nějakého centrálně řízeného postupu. Efektivita systému celé společnosti je zajišťována schopností jeho subsystémů diferencovaně přesně reagovat na požadavky jednotlivých jeho částí, tedy orientovat se podle konkrétních problémů v každém z nich a odpovídajícím způsobem je i řešit. V Luhmannově terminologii to znamená redukci komplexity systému zaměřením na ty problémy, jejichž řešení je nutné pro přežití či pro další vývoj systému, pro zachování jeho identity. To podstatně ovlivňuje lidské jednání, všechny lidské aktivity v moderní společnosti. Systémy vytvářejí redukováný obraz světa možných aktivit. O alternativách jednání nerozhodují jedinci, ale kontingentní vytváření systémů i subsystémů v důsledku funkcionální diferenciaci zajišťující efektivitu systému. Jedinec je v pasti systémového vývoje moderní společnosti.

Tím je řečeno i to, že moderní společnost nemůže být uspořádána podle nějakého modelu či vzoru ideální společnosti na základě ušlechtilých idejí prosazovaných osvícenou elitou. Není možné předem direktivně stanovit a určit optimální stav, plánovat vývoj a podobně. Spíše, než k utopické představě ideální společnosti, se systémy zaměřují k rozpoznání a co nejpřesnější artikulaci reálných problémů a k hledání jejich řešení. O úspěšnosti řešení i o jeho efektivitě rozhoduje typ funkcionální diferenciaci, tedy způsob vzájemné součinnosti sociálních systémů při komplexním řešení problému. Jako příklad lze uvést řešení problému ekologického ohrožení moderní společnosti.²³⁾ Podle Luhmanna to není jen otázka technická, tedy problém řešitelný zavedením nových technologií, nebo jen právní, či pouze ekonomický, či politický. Všechny tyto systémy se staví k ekologickým problémům způsobem jim vlastním, ale účinnost řešení problému ekologického ohrožení závisí na míře efektivitě celého funkcionálně diferencovaného systému společnosti, jehož podmínkou je orientace celé společnosti k tomuto zdroji reálného nebezpečí.

Moderní společnost klade nově i otázku vztahu práva, morálky a politiky. Ještě v minulém století byla politika považována téměř výlučně za činnost směřující především k prosazení morálních principů dobra a spravedlnosti a ideálu humanity do sociálního života. Z hlediska systémové teorie Luhmannovy jsou politika, morálka i právo autonomní systémy moderní funkcionálně diferencované společnosti, které se chovají jako Leibnizovy monády, tedy se nemohou vzájemně ovlivňovat na principu kauzálního vztahu.

Funkcí práva není zasahovat do jiných oblastí společenského života ve smyslu prosazování více práva či spravedlnosti, ale pouze regulace vztahů, které se liší výlučně možnostmi pozitivně definovaných forem práva, tedy práva samého. Právo není instrumentem nějaké centrální, svrchované, autonomní síly nebo autority prosazující se ve společnosti.

Moderní společnost nemůže být ve svém vývoji dirigována. Funkce práva se nevyčerpává v udržení vzorců interakce a regulování konfliktů. Autonomizace vývoje práva je analogická tendenci k osamostatnění u jiných sociálních systémů moderní společnos-

²³⁾ N. Luhmann, *Ökologische Kommunikation*, Opladen 1986.

ti. Právo řeší otázku, co je podle práva a co je proti právu, v pozitivně definovaném právním systému.²⁴⁾ Důsledky takového pojetí jsou zřejmé. Znamená to zřeknout se představ o výchovné funkci práva, toho, že je zárukou prosazování morálních zásad a podobně.

Systém práva podává relativně nepřehlednější schéma sociálních vztahů, které vymezuje rámec či hranice racionálního jednání. Stoupá počet právních pravidel, jejichž obsah je morálně indiferentní. Nebezpečná tendence, která tento proces provází, je v přijetí myšlenky že právní řád či idea práva může zastupovat či nahrazovat ideu morálního dobra. Děje se tak předřazováním jasně definice práva nejasné povaze morálních pojmů a kategorií.

Stále užší, redukovanější pojetí člověka stejně tak jako sociální reality je paradoxně důsledkem narůstající složitosti vztahů v současné společnosti. Chceme-li je zahlédnout, pak se musíme vznést velmi vysoko do chladných sfér abstrakce, tak jako N.Luhmann, o kterém se říká, že létá nad oblaky, odkud pozoruje současný svět. To však nestačí. Člověk žije především v konkrétní realitě bezprostředních vztahů, kterou zakouší a prožívá. Systémové pojetí, i v moderní variantě autopoietického systému, musí být, chceme-li porozumět lidskému jednání, doplněno o analýzy každodenního jednání a rozhodování, směřující k objasnění toho, co je v sociálním světě typické a jedinečné a také nepřevoditelné do schémat systémové teorie.

Jednoznačné přijetí systémové teorie staví sociologii do obdobné situace, v jaké byla pozitivistická sociologie na přelomu století, kdy hledala inspiraci pro řešení sociologických problémů v úspěšných přírodních vědách. Věda však není skutečností sestouпивší z nadoblačné výše, není nezávislým instrumentem k řešení problémů, ale je prodloužením lidské zkušenosti postupným zobecňováním původních prožitků, neustálou revizí poznatků. Společenské vědy by se měly pohybovat především v oblasti analýzy mezilidských vztahů, konkrétního rozboru vztahu já-ty, vztahu jedince ke společnosti. Redukce komplexity světa by pak měla být přiměřená konkrétní sféře zkušenosti. Může být provedena vztahně k určité oblasti vztahů, nikoliv podle platné teorie z jiného vědního oboru.

Systémy je třeba chápat výlučně jako teoretické myšlenkové konstrukce. Nahlížet jednání v rámci systémů může být doplňkem přístupů a snah po porozumění sociální skutečnosti.

From the Theory of Action to Systems Theory

Summary

The article is concerned with change in the concept of action in sociological theory from its beginnings up to the present and systems theory. The author argues that while the systems concept of action in sociology, especially in the form of the theory of autopoietic systems, has provided a skilful account of the ever-strengthening tendency to privilege the effectiveness of action, it has on the other hand become a basis for oversimplified ideas of social reality. The systems theory of action, by giving unqualified priority to the efficiency of action at the expense of other modes of action, overlooks the basic moral philosophical aspect of the question of the meaning of action that stands at the very source of the sociological question of action.

²⁴⁾ N. Luhmann, *Ausdifferenzierung des Rechts*, Frankfurt a. M. 1981.

JIŘÍ ŠUBRT

VÝCHODISKA GIDDENSOVA PŘÍSTUPU K REKONSTRUKCI SOCIÁLNÍ TEORIE

VÝVOJOVÉ ETAPY GIDDENSOVY TEORETICKÉ ČINNOSTI

Málokterý ze soudobých sociologů je autorem tak ambiciózního, rozsáhlého a zároveň diskutovaného díla jako Anthony Giddens (nar. 1938 v Londýně). Studoval v Hullu (Yorkshire) a na London School of Economics. Jeho profesní dráha je spojena s Univerzitou Leicester (60. léta), dále pak s Univerzitou Cambridge, Univerzitou Santa Barbara v Kalifornii a (koncem 90. let) London School of Economics. Je autorem velké řady knižních publikací, jejichž počet se již blíží třicítce.

Giddens je teoretikem, jehož rozsáhlé dílo by bylo možné formálně rozčlenit do několika tematických okruhů; tyto okruhy se však namnoze vzájemně prostupují a pronikají. Jedná se o dílo, které zahrnuje kritickou analýzu myšlení vůdčích postav sociologie zakladatelské generace i autorů (ne pouze sociologů) soudobých. Zabývá se velkými tématy sociologie minulé i současné (třídní struktura, kapitalismus, modernita). Hlavně a především ale usiluje o nalezení a formulování nové koncepce, která by se mohla stát teoretickým a metodologickým východiskem bádání nejen v sociologii, ale v celé široké oblasti sociálních věd. V centru tohoto pokusu je vztah jednání a struktury, který se Giddens pokouší řešit prostřednictvím teorie strukturace.

Postav, s nimiž Giddens vstupuje v rámci své teoretické činnosti do kritického dialogu, je mnoho. Patří k nim např. T. Parsons, J. Habermas, M. Foucault, J. Derrida, L. Wittgenstein či M. Heidegger. Prominentní postavení mezi všemi zaujímá – zejména v počátcích Giddensovy vědecké kariéry – Karel Marx.

Giddensovo myšlení prošlo vývojem, v němž lze zaznamenat několik fází. V té první, náležející do šedesátých let, se kriticky zmocňuje dědictví klasiků sociologického myšlení. Věnuje pozornost Marxovým analýzám kapitalistického systému a společenských tříd, Weberovým úvahám o politickém panství i Durkheimovým tématům sebevraždy a anomie.¹⁾

¹⁾ Tato Giddensova orientace je do určité míry vysvětlitelná snahou zbavit se díky novému uchopení tradičních problémů závislosti na výkladových schématech, která jsou od dob klasiků zavedená a stereotypně opakovaná; nacházet díky novému promyšlení klasických témat vlastní, originální řešení.

Toto období, které kulminuje prací *Capitalism and Modern Social Theory* (1971), je charakteristické Giddensovou snahou uvést a zařadit do společenství zakladatelů sociologie vedle Maxe Webera a Emila Durkheima také Karla Marxe. Staví se tím odmítavě k známému Parsonsovu způsobu výkladu dějin sociologického myšlení, v němž je odlišena protosociologie generace předchůdců (Comte, Spencer, Marx) a vlastní vědecká sociologie (reprezentovaná Weberem, Durkheimem a Simmelem). Záměr rehabilitovat Marxův myslitelský přínos přitom není pro Giddense jenom nějakým samoučelem, nýbrž již od samého počátku je motivován úsilím o nalezení nového teoretického přístupu ke studiu „pokročilých“ společností. Navíc se zde zřetelně projevuje i zájem odrazit převahu americké sociologie a revitalizovat evropské tradice sociálněvědního myšlení /Giddens 1988b: 287/.

V druhé fázi, spadající do první poloviny sedmdesátých let, použil Giddens dosud vypracovaná východiska k analýze třídní struktury soudobých společností (*The Class Structure of the Advanced Societies* 1973) a elit. Paralelně s tím se zabýval kritickou analýzou dominujícího sociálněvědního pozitivismu, v jejímž rámci věnoval pozornost i takovým autorům jako Popper, Kuhn či Lakatos. Tato orientace jej nakonec přivedla k zájmu o interpretativní sociologii (fenomenologickou sociologii, etnometodologii a symbolický interakcionismus).

Pro třetí fázi je charakteristické to, že v ní Giddens dospívá k formulování *teorie strukturace*. Prvním významným dílem tohoto období jsou *New Rules of Sociological Method* (1976), v nichž Giddens nahrazuje Durkheimův „pozitivistický manifest“ z roku 1895 *Les règles de la méthode sociologique* souborem pravidel postpozitivistického vědeckého programu.²⁾ Uvedená kniha se pak stává Giddensovým východiskem pro úsilí o „rekonstrukci“ základů kritické teorie společnosti trvající dodnes. Konkrétnější podobu nabývá toto směřování v *Central Problems in Social Theory* (1979), jistého stupně kodifikace pak dosahuje v *The Constitution of Society* (1984).

Od vydání této posledně jmenované knihy lze pak sledovat čtvrtou fázi, v níž se Giddens zabývá dalším rozpracováváním své teorie, vrací se k některým starým tématům (třídní strukturace), především ale otevírá témata nová – modernita (*The Consequences of Modernity* 1990), reflexivní modernizace /Beck, Giddens, Lash 1994/, globalizace, rizika, demokracie, lidské „já“ a jeho identita (*Modernity and Self-Identity* 1991).

Jako červená nit se Giddensovým dílem vine poukazování na Marxovu filozofii praxe.³⁾ Sociologii podle Giddense nelze chápat jako racionální, pozitivní a empiric-

²⁾ Podle tohoto programu sociologie nemá co dělat s objektem, kterému by chyběly předpoklady, nýbrž s produkcí a reprodukcí společností jakožto výsledku jednání jejich členů. Tato jednání nejsou nikdy úplně svobodná, neboť podléhají restriktivním tlakům. Společenské struktury produkují ovšem nejen tyto tlaky, ale i možnosti. Strukturační procesy lze analyzovat na triádě významů, norem a moci jako „dualitu struktury“. Každá sociologická analýza znamená ponor do životních forem, který předpokládá dvojistou hermeneutiku danou vztahy mezi běžnými a vědeckými pojmy.

³⁾ Přes všechny sympatie vůči strukturalismu a poststrukturalismu se Giddens postavil na odpor vůči „francouzské módě“ nahrazovat Marxe Nietzschem a vydávat „vůli k moci“ za tajný motor dějin. Naopak Marx pro něj zůstává stěžejní postavou kritické teorie společnosti. V této souvislosti se hovoří o Giddensově „dekonstrukci“ historického materialismu, jejíž smysl lze spatřovat v úsilí použít Marxe jistým způsobem proti němu samému. Tato dekonstrukce zavádí Giddense daleko za klasická témata historického materialismu a spolu s tím otevírá řadu marxisty tradičně opomíjených otázek.

kou disciplínu, nýbrž je nutno ji od samého počátku chápat jako kritickou teorii společnosti, která zkoumá možnosti sociálního života jakožto „osvobozené praxe“.

KRITIKA ORTODOXNÍHO KONSENZU

Po druhé světové válce se v sociologii díky americkému vlivu prosazovala snaha spojit funkcionalistické modely s pozitivistickou filozofií vědy. Tím, jak ukazuje Richard Bernstein mělo dojít k akceleraci procesu vědeckého zrání sociální vědy /Bernstein 1979: 10/. Tato tendence byla provázena přijetím naturalismu (hovoří se dokonce o „prekérním“ spojení tří ismů – pozitivismu, naturalismu a funkcionalismu), empirismu, deduktivně nomologického modelu (deduktivně konstruované vědění má směřovat k formulaci vědeckých zákonů) a akcentací hodnotově neutrálního přístupu (sociolog jako odborník na „sociálno“ vytváří hodnotově neutrální instrumentální vědění).

Giddens své názory formuluje v polemice s trendem, který dominoval v americké sociologii od začátku padesátých do začátku sedmdesátých let a jehož reprezentanty byli především T. Parsons, R. K. Merton⁴⁾ a S. M. Lipset. Giddens tento trend označuje výrazem *ortodoxní konsenzus* a charakterizuje ho čtyřmi rysy : 1. z filozofického hlediska jde o naturalismus, 2. z metodologického hlediska o funkcionalismus, 3. z hlediska sociální změny o evolucionismus, 4. z historického hlediska v něm domínuje představa o základním transformativním vlivu industrialismu na společnost a její sociální strukturu /Giddens 1981: 88/.

1. Naturalismus je charakteristický postulátem jednoty přírodních a sociálních věd, založeným na předpokladu existence jedné společné reality a jednoho společného metodologického kánonu. Znamená to, že sociologie má sdílet podobnou epistemologickou koncepci jako přírodní vědy. (Řada autorů – nikoli ovšem Parsons sám – tento pozitivistický model vědy vypracovaný takovými autory jako Carnap, Hempel, Nagel přijala.)

2. Naturalismus a kopírování přírodních věd vedou k přijetí funkcionalistické metody a strukturně funkcionalistického způsobu explanace.

3. Z hlediska sociální změny byla konsenzuální teorie evolucionistická. I když byl evolucionismus překryt funkcionalismem, přetrvával, neztratil se. Např. u Parsonse (*Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives 1966*) nacházíme jeho vlastní evoluční teorii. Přitom převládal dichotomický model změny. Giddens soudí, že Parsons použil Tönniesovu distinkci mezi *Gemeinschaft* a *Gesellschaft* jako základ svých vzorů proměnných, které mu posloužily k objasnění sociální změny.

⁴⁾ Ideálním představitelem hlavního proudu americké sociologie byl především Robert K. Merton. Jeho koncept „teorie středního dosahu“ umožnil vhodným způsobem přiblížit Parsonsovy teoretické názory konkrétním sociologickým problémům, aniž by sdílel Parsonsovu odstrašující pojmovou abstraktnost. Mertonovy přístupy inspirované analytickou filozofií dokázaly vtisknout funkcionalistické metodě sofistikovanou podobu. Ve vlastních analýzách, jako např. ve slavném konceptu anomie, ukázal tento autor jak navázat kontinuitu s klasickou sociologickou tradicí. Spolupráce s Lazarsfeldem mu navíc umožnila, aby své vlastní analýzy spojil s nejmodernějšími kvantitativními metodami. Díky tomuto jedinečnému spojení nejkompexnější společenské teorie své doby (Parsons) s aplikací filozofických modelů (Carnap, Hempel, Nagel), vazbami na sociologické klasiky (Durkheim) a s využitím moderních kvantitativních metod (Lazarsfeld) popularizoval Merton svým dílem *ortodoxní konsenzus* neobyčejně úspěšně /Müller 1992: 156/.

4. Evolucionismus souvisí s teorií modernizace, s představou, že industrialismus představuje základní transformativní vliv v moderní historii, neboť má všeobecně podobné důsledky pro cokoli ve společnosti. Marxismus je v důsledku toho považován za mrtvý, protože třídní konflikt už v současném světě nehraje signifikantní roli; je překonán.

Nástup sedmdesátých let znamená ústup ortodoxního konsenzu. Důsledkem ovšem byla určitá fragmentace sociální teorie do množství paralelně existujících škol. Po určité době se zdálo, že myšlení v sociální teorii zůstane kaleidoskopicky roztržitěné. Tato situace však podle Giddense pominula a úsilí o rekonstrukci sociální teorie přineslo určité plody. Giddens, jak sám uvádí, se na tomto úsilí o rekonstrukci sociální teorie podílel přinejmenším dvěma knihami – *New Rules of Sociological Method* (1976), *Central Problems in Social Theory* (1979), jejichž cílem ovšem nemělo být vytvořit novou ortodoxii na místo staré.

V souvislosti s úsilím o rekonstrukci sociální teorie se začalo diskutovat o již zmíněných čtyřech problémech (o naturalismu, funkcionalismu, evolucionismu, industrialismu a modernizaci); pozornost byla věnována zejména problému naturalismu a modernizace.

V útoku proti naturalismu a pozitivismu se řada autorů orientovala na francouzskou a německou myšlenkovou tradici, která byla ve Spojených státech a ve Velké Británii poměrně neznámá. V této souvislosti byla také vyzvednuta hermeneutika, filozofie Lacanova, Foucaultova, Derridova, ale také fenomenologická sociologie (Schütz).

Pokud jde o problém modernizace, spojovaný namnoze s teorií industriální společnosti, vyslovil se k němu Giddens především v knize *The Class Structure of the Advanced Societies* (1973).

KRITIKA FUNKCIONALISMU

Přestože Giddens považuje funkcionalismus za takřikajíc vyšlý z módy a překonaný, připouští, že na problémy, které do sociologie přinesli funkcionalisté, nelze jednoduše zapomenout (nehledě na to, že k zastáncům funkcionalismu náleží jiný významný soudobý sociolog – Niklas Luhmann).

Giddens se domnívá, že pojem funkce v sociologii použitelný není (podobně jako jiné technické termíny v sociálních vědách). Nicméně připouští, že mnozí, kteří kritizovali funkcionalismus, upadali do subjektivismu; jako např. fenomenologie.

V oblasti analýzy institucí a široké škály sociálních procesů je podle Giddense funkcionalismus silnější než fenomenologická sociologie. Dospívá proto k závěru, že chceme-li odstoupit od funkcionalismu, musíme jít na problém poněkud jinak než fenomenologická sociologie. Sám pro překonání funkcionalismu nabízí svůj teoretický koncept duality struktury.

Giddens definuje funkcionalismus jako typ doktríny, která soudí, že: a) Společnost nebo sociální systém má potřeby. b) Identifikace způsobů, ve kterých se vyrovnáváme s těmito potřebami, dává vysvětlení, proč jsou jednotlivé sociální procesy takové, jaké jsou.

Této doktríně Giddens oponuje z několika důvodů:

1. Podobně jako sktrukturalismus představuje zbytek klamného dělení mezi statikou a dynamikou, mezi synchronicitou a diachronicitou.

2. Díky zdůrazňování systémových potřeb nejsou funkcionalističtí autoři schopni vidět lidské bytosti jako rozumné, uvažující aktéry, kteří jsou si z velké části vědomi toho, co dělají.

3. Systém nemá potřeby, potřeby mají lidé. Sociální systém nelze na základě funkcionalistického přístupu dostatečně popsat a vysvětlit /Giddens 1981: 90/.

Tyto závěry mají pro Giddense a pro jeho úsilí o rekonstrukci sociální teorie důležité implikace:

1. Jeden z nejdůležitějších bodů v Giddensově argumentaci je, že do centra sociální teorie se dostává časoprostorová relace, a to způsobem, který tu dříve chyběl. Diferenciace synchronicity a diachronicity, která je podle jeho názoru spojena s funkcionalismem, by měla být jednou pro vždy opuštěna.

Charakteristickým rysem synchronicko/diachronické distinkce je podle Giddense to, že při synchronickém zkoumání sociálního systému se z něho snímá něco jako fotografie, přesněji řečeno jakýsi druh „bezčasé momentky“ (*timeless snapshot*). Při této synchronické abstrakci od času, při tomto odhlédnutí od času je pak uvnitř sociálního systému identifikována síť funkcionálních vztahů.

Když naopak studujeme systém diachronicky, zkoumáme systém z hlediska času, respektive analyzujeme, jak se tyto vztahy mění v průběhu času.

Výsledkem podle Giddense je elementární, i když kruciólní chyba: V důsledku toho, že je čas spojován pouze s diachronickým přístupem, je identifikován nebo ztotožněn se sociální změnou /Giddens 1981: 91/. (V tomto smyslu se také obvykle konstatuje, že synchronická analýza nám dovoluje určit zdroje stability sociálních systémů, zatímco diachronická analýza je potřebná pro porozumění zdrojům změny v sociálních systémech.)

Chyba, o které Giddens hovoří, je způsobena odtržením oněch dvou pohledů. Jádro problému totiž spočívá v tom, že čas je relevantní nejen při zkoumání změny, nýbrž i při zkoumání stability sociálního systému.

Čas je podle Giddense nezbytnou komponentou sociální stability. Stabilní sociální systém je systémem, který se vyvíjí v čase. Je to systém, ve kterém existuje souvislost mezi tím, jak byly věci v minulosti, a tím jak jsou dnes. Existence sítě sociálních vztahů uvnitř těchto systémů je neodlučitelná od jejich kontinuální reprodukce v čase. Omylem kritizovaného synchronického přístupu je předpoklad, že je možné vzít bezčasou momentku sociálního systému a odhalit jeho strukturu, jako lze udělat např. takovou momentku pokud jde o architekturu nějaké stavby. Chyba tedy vychází z mylného předpokladu, že sociální systém má takové strukturální náležitosti, které fungují nadčasově. Giddens naproti tomu zdůrazňuje časovou dimenzi sociální struktury.

2. Další Giddensova námitka se týká toho, že ve funkcionalistické teorii není adekvátně pochopeno lidské jednání ve smyslu, který musí zaujmout tento termín v rekonstruované sociální teorii /Giddens 1981: 91/.

I když se pojem jednání objevuje pod vlivem M. Webera i v Parsonsově koncepci, Giddens nepovažuje tento strukturálně funkcionalistický koncept jednání za dostatečný a adekvátní. Parsonsovi vytýká, že v jeho teorii není postižena úloha lidských akté-

rů jako bytostí, které svým jednáním produkují a reprodukují sociální instituce, a tím i celý sociální systém.

Giddens v tomto smyslu vyzvedá proti Parsonsovi Ervinga Goffmana, u něhož nalézá koncept jednajících lidských bytostí jako kvalifikovaných a znalých agentů, kteří využívají – s určitou rutinou – své vědění k produkci a reprodukci sociálních vazeb. To je podle Giddense koncept, který má v sociální teorii ústřední význam.

3. Poslední Giddensovou námitkou proti funkcionalismu je to, že sociální systém nemá potřeby, a nemá dokonce ani funkcionální nezbytnosti /Giddens 1981: 92/. Většina funkcionalistů považuje potřeby nebo požadavky za atributy sociálního systému a věří, že představují klíčovou roli v pochopení tohoto systému. Proti tomu Giddens namítá, že sociální systémy nemají potřeby, přinejmenším ne ve smyslu, v jakém je mají individuální aktéři.

AKTÉŘI A JEDNÁNÍ

Giddens podobně jako před ním i Parsons usiluje o položení teoretických základů sociálních věd. Parsonsův pokus založený na spojení „voluntaristické“ teorie jednání (reprezentující individuální svobodu) a strukturně funkcionalní teorie (reprezentující sociální řád) nepovažuje Giddens za zdařilý. Naopak soudí, že v něm zůstává nepřekonaná propast mezi jednáním a strukturou (jež se rýsuje např. mezi „*unit act*“ a *AGIL-schématem*). Giddens se proto snaží spojit koncept jednání s představami o struktuře jiným způsobem. Jeho strategie spočívá ve vzájemném přiblížení obou pólů /Müller 1992: 168/.

Svým pojetím sociálního jednání se snaží akcentovat jeho objektivní stránky, zatímco na druhé straně dává pojem struktury do vztahu s procesy subjektivně zprostředkované strukturace. Giddensova strategie převádí dualismy na konstitutivní *duality*. Převládající pozitivismus nahrazuje představou *dvojitě hermeneutiky*, dichotomií jednání a struktury zaměňuje *dualitou struktury*.

Sociální teorie se podle Giddense musí vypořádat především s otázkou lidských aktérů, jejich vědomím a jednáním, se strukturálními podmínkami a důsledky tohoto jednání a také s institucionálními formami a kulturními symboly, které z toho vyplývají.

Sociologie je podle Giddensových představ disciplínou, která na takovém úsilí participuje pouze dílčím způsobem a také v něm nezaujímá ani žádné privilegované postavení (její těžiště spočívá ve studiu „pokročilých společností“). Sociální teorie v Giddensových představách funguje jako banka, od níž dostávají jednotlivé sociální vědy „peníze“, s nimiž „pracují“ a dosahují „výsledků“, které si opět u banky „ukládají“, aby tak samy „jmění banky“ zvětšily. Sociální teorie a empiricky orientované sociální vědy se tedy nacházejí v neustálé výměně: sociální teorie by měla orientovat empirický výzkum, který naopak může být inspirací jejího dalšího rozvoje /Giddens 1988b: 287/.

Giddensovo pojetí jednání jako racionálně vysvětlitelného chování, které je reflexivně organizováno lidmi, je inspirováno řadou dobových myšlenkových proudů. Řadí se k nim filozofie vědy (Kuhn, Lakatos, Toulmin), lingvistická filozofie i interpretační sociologie. Předmětem Giddensova zájmu se spolu s jednáním stává řeč a intersubjektivita v procesu produkce a reprodukce společenské reality. Z této perspektivy

nahlíží a diskutuje Schützovu fenomenologii, Garfinkelovu etnometodologii, Winchovu post-wittgensteinovskou filozofii a Habermasovu kritickou teorii. Nejde mu přitom ani o odhalení slabých a silných stránek, ani o snahu je co nejpřesněji interpretovat. Chápe je hlavně a především jako společnou odpověď na krizi teorie společnosti, jejímž projevem je zhroucení ortodoxního konsenzu.

Význam interpretativní sociologie spočívá pro Giddense v tom, že zdůrazňuje jazykovou zprostředkovanost a reflexivitu. Řeč jako médium a předpoklad interakce hraje klíčovou roli. Porozumění není pouze jednou z mnoha výzkumných metod, nýbrž je předpokladem každé společenské interakce /Giddens 1984b: 63/. Sociální výzkumníci stejně jako laičtí aktéři se uchylují ke stejné zásobě vědění a čerpají své poznatky ze stejných pramenů. Sociologické pojmy spočívají na předběžném laickém pochopení běžných pojmů. Podle Giddense podléhají sociologické analýzy dvojité hermeneutice: Přístup k sociálnímu světu vede vždy nejprve přes významové rámce, znalosti a pojmy laických aktérů. Sociologie sice vytváří vlastní významové rámce, odborné vědomosti a vědecké pojmy, avšak ty si neustále komplexně zachovávají zpětnou vazbu na sociální svět.

V Giddensově pojetí je dvojitá hermeneutika chápána jako průnik dvou významových rámců, který je nezbytnou součástí sociální vědy: smysluplný sociální svět konstituovaný laickým aktérem na jedné straně a metajazyky tvořené společenskými vědci na straně druhé; neustálé klouzání (*slippage*) z jednoho rámce do druhého je součástí praxe sociálních věd /Petrušek 1990: 383/.

Giddensovo pojetí jednání (pojmy *action* a *agency* používá Giddens jako synonyma) se vyznačuje určitými rysy, které mohou z hlediska tradiční teorie jednání působit neobvykle. Jednání odkazuje ke konání – *Agency refers to doing* /Giddens 1984a: 10/, které je zpravidla zapojeno do kontinuálního proudu událostí sociálního světa nikoli jako reaktivní chování, nýbrž jako vědomé a reflexivně kontrolované konání aktérů. Giddens nezkoumá jednání jako diskrétní kreativní akt, nýbrž jako repetitivní praktiky zapojené do neustálého dění sociálního světa. Jednání představující časově řazené a prostorově lokalizované rekurzivní praktiky, které jsou schopny aktivně a významně zasahovat do sociálního dění, je v tomto pojetí spojené s již zmíněným pojmem praxe.

V odkazu na Goffmana a Garfinkela Giddens zdůrazňuje, že v současných komplexních společnostech by jedinci nemohli přežít bez své schopnosti rutinizace všedního dne. Proto většina jejich jednání vykazuje charakter opakování, které je také jedním z předpokladů důvěry ve stálost sociálního prostředí a pocitů ontologického bezpečí. Relevanci těchto procesů rutinizace jasně dokládají situace, v nichž jsou podkopány nebo otřeseny zaběhnuté formy obvyklého každodenního života /Giddens 1988a: 112/; tj. nejrůznější kritické situace, v nichž je pocit důvěry a ontologického bezpečí zproblematizován.

Ve svém – interakcionismem inspirovaném – názoru poukazuje Giddens na stálou přítomnost jiných lidí, s nimiž má aktér co do činění. Společně s Goffmanem to nazývá *koprezenzí*. Koprezenze je více než „prezenze“, více než pouhá přítomnost; je určena blízkostí a důvěrností (důkladnou obeznameností); bezprostřední kontakt (tvářív tvář) pro ni už není díky moderním komunikačním technologiím vůbec potřebný.

Obraz, který Giddens vytváří o členech společnosti, v mnohém připomíná symbolický interakcionismus a fenomenologii. Giddensovy lidské bytosti jsou si vědomy samy sebe, jsou bdělé, aktivní a (sebe)reflexivní. Aktéři (jednající, *agenti*) jsou nadáni schopností chápat to, co činí, zatímco to činí“ /Giddens 1988a: 36/. Aktéři v průběhu socializace vyrůstají v relativně autonomní, dospělé lidi. Mají schopnost reflexivity a sebereflexivity.

Giddensův koncept jednání se drží představy kompetentního, vědomého aktéra, jehož popis je spojen se dvěma charakteristikami, označovanými jako *knowledgeability* a *capability* (v nich se zřetelně odráží vliv interpretativní sociologie).

Pojem *knowledgeability* souvisí s praktickým věděním, schopností reflexe, zásobou vědění a zkušeností jednotlivých aktérů.⁵⁾ Jednající podle Giddense zpravidla vědí, co činí a mohou v případě potřeby o tomto svém konání také poskytnout kompetentní informaci. *Capability* jako schopnost jednání aktérů Giddens spojuje s konceptem moci /1984a: 15/ (kdo jedná, má automaticky určitou moc). Moc, která je vymezena jako vztah autonomie a závislosti mezi aktéry, v němž aktéři tvoří a reprodukuji strukturní vlastnosti dominance, je integrálním elementem celého sociálního života.

V Giddensově pojmu aktéra a jednání je vyjádřen nárok na překonání dualismu mikroteorie a makroteorie. Fenomenologický přístup nabízí v tomto úsilí podle jeho názoru pomocnou, nikoli však dostačující perspektivu. Všichni kompetentní členové společnosti jsou podle Giddense v praktickém provádění sociálních aktivit velmi kvalifikováni, v tomto smyslu jsou „sociologickými experty“. Jejich vědění nezůstává vně nepřetržitěho strukturování, nýbrž se do něj integrálně začleňuje. Tento přístup je rozhodující, máme-li se vyhnout chybám funkcionalismu a strukturalismu. Zároveň je ale důležité nepropadnout opačnému omylu hermeneutických či fenomenologických výkladů, které mají sklon k nazírání společnosti jako libovolně formovatelného výtvoru lidských subjektů /Giddens 1988a: 78/.

Lidé své jednání reflexivně monitorují, tzn. zaznamenávají, hodnotí, racionalizují a interpretují své vlastní jednání i jednání jiných. Tento proces probíhá na třech úrovních, na úrovni diskurzivního vědomí (racionalizace), na úrovni praktického vědomí (interpretace) a pod tlakem nevědomí. Nevědomí má podle Giddense v lidské činnosti nezanedbatelný význam (i když mají aktéři k dispozici značnou zásobu reflexe a zkušeností, má vědomé řízení jednání vždy jisté limity ze strany nevědomých motivů).

To, co působí mezi nevědomím a diskurzivním vědomím, je praktické vědomí; toto praktické vědomí (to, co aktér o podmínkách a důsledcích svého jednání a jednáních jiných sice ví, ale co není schopen diskurzivně vyjádřit) má v Giddensově koncepci ústřední význam /Petrušek 1990: 382/. Stálá kontrola vlastního jednání a sociálního kontextu vychází především z tohoto praktického vědomí, které se uplatňuje zejména v rutinním, běžném konání. Giddens tímto svým pojetím zdůrazňuje význam vědění a kompetence aktérů, které však nejsou absolutní, neboť ať už je jejich vědomí jakkoli významné, přesto je omezeno a lidé často nemohou a nedokážou následky svého jednání odhadnout.

⁵⁾ Pro tuto zásobu vědění a zkušeností používá Giddens také výraz *mutual knowledge*.

TEORIE STRUKTURACE A DUALITY STRUKTURY

Základní pojmy a teze své teorie rozvinul Giddens ve svém (patrně) hlavním díle *The Constitution of Society* (1984). Výstavba a intence této knihy je někdy přirovnávána k Habermasově *Theorie des kommunikativen Handelns*. Podobně jako Habermasovi jde i Giddensovi o reformulaci sociální teorie a o překonání jistých omezujících tradic. Přitom ovšem v žádném případě nestaví na „zelené louce“, ale navazuje na řadu autorů; zvláště často jsou citováni (částečně souhlasně, částečně kriticky) zejména Goffman, dále Marx, Durkheim, Parsons, Foucault, Freud, Weber. Vedle nových myšlenek obsahuje Giddensovo dílo také četné neologismy (jazykové novotvary).

Kritika funkcionalismu přivedla Giddense k tomu, že ve svém díle navrhuje, aby byl nahrazen tím, co nazývá *teorií strukturace*. Tato teorie má řešit problém spojení jednání a struktury, a tím dosáhnout tak říkajíc temporalizaci struktur. Strukturaci jako proces odehrávající se v čase a prostoru spojuje Giddens s konceptem duality struktury.

Podle teorie strukturace veškeré sociální jednání sestává ze sociálních praktik situovaných v čase a prostoru a organizovaných zběhlým a znalým způsobem aktéry. Tato lidská znalost nebo obeznamenost, se kterou lidé provádějí příslušné sociální praktiky, je vždy podmínkou jednání, ale je také zároveň důsledkem (nebo produktem) jednání.

Podstatný na Giddensově teorii strukturace je pokus překonat rozpor mezi teorií jednání a mezi institucionální teorií. Tato snaha je dovršena konceptem duality struktury. Dualitou struktury se nazývá především to, že strukturální náležitosti (nebo součástí) sociálního systému jsou současně jak prostředkem (médiem), tak i výsledkem sociálního jednání /Giddens 1981: 92/.⁶⁾

Příkladem toho, co je současně předpokladem či prostředkem a zároveň také výsledkem sociálního jednání, je podle Giddense lidská řeč: Jednotlivé řečové akty mohou vznikat pouze v rámci abstraktního souboru pravidel řeči, zároveň však tyto řečové akty stále znovu reprodukují řeč jako abstraktní soubor pravidel. Vyslovím-li větu, je to určitý projev mého jednání, který zároveň jako nezáměrný důsledek udržuje při životě (reprodukuje) systém řeči /Müller 1992: 175/.

Proklamovaným cílem Giddensovy sociologie je spojení hledisek jednání a struktury, (nebo ještě jinak řečeno: překonání vzájemného rozporu a spojení mikroteorie a makroteorie). Struktura a jednání nepředstavují nějaké radikálně protikladné pojmy, nýbrž dvě dimenze téže věci. Giddensova teorie nahrazuje dualismus individua a společnosti dualitou jednání a struktury /Giddens 1988a: 215/, resp. dualitou struktury.⁷⁾

Giddens zastává názor, že společenské struktury jako takové nestojí proti jednáním individuálních aktérů, nýbrž do těchto jednání bezprostředně vstupují; a naopak, jednání aktérů vytvářejí struktury. To nazývá dualitou jednání a struktury, nebo také jen

⁶⁾ Velmi obecně by bylo možné konstatovat, že pojmem dualita struktury Giddens označuje produkci a reprodukci sociálního života.

⁷⁾ Podle Archerové existují čtyři virulentní dualismy /Archer 1982: 456/, které se táhnou teoretickou diskusí a se kterými se Giddens snaží vypořádat: dualismus mezi subjektem a objektem, mezi vysvětlováním a chápáním, mezi voluntarismem a determinismem, mezi statikou a dynamikou. Giddensova strategie spočívá v tom, že tyto dualismy převádí na *duality*.

dualitou struktury. Tradiční dualismus, tedy ostrý protiklad jednání a struktury má být zaměněn konceptem duality. Na jednání a strukturu se nemá pohlížet jako na samostatné problémy, nýbrž se mají analyzovat ve svém vzájemném vztahu. *Dualismus* má být nahrazen *dualitou*.

Jednu ze základních tezí teorie strukturace Giddens formuluje takto: Pojmy struktura a jednání označují analyticky rozdílné momenty skutečnosti strukturovaných systémů jednání. Struktury samy neexistují vůbec jako samostatné fenomény prostorové a časové povahy, nýbrž pouze ve formě jednání a praktik lidských jedinců. Struktura se stává reálnou pouze v konkrétních realizacích praktického strukturování sociálních systémů /Giddens 1988a: 290/.

Jak konstatuje Hans-Peter Müller, je možné v zásadě rozlišit dvě tradice strukturálního myšlení. Ve funkcionalismu struktura většinou popisuje empirický vzorec sociálních vztahů;⁸⁾ ve strukturalismu odkazuje na teoretický model, který jako kód nebo hlubinná struktura není přímo empiricky přístupný /Müller 1992: 173/.

Giddens se přiklání ke strukturalistickému pojetí. Představu struktury jako virtuálního vzorce transformativních vztahů přejímá Giddens od Léviho-Strausse a Derridy. Z tohoto pojetí pak také vychází Giddensův koncept strukturace, který se vztahuje na modalitu vztahů jednání a struktury.

Struktura jako skrytý virtuální vzorec se empiricky manifestuje ve společenské praxi. V tomto smyslu představují struktury institucionální, trvalé danosti, s nimiž jsou jedinci konfrontováni, v nichž se pohybují, s nimiž žijí a s nimiž se musejí vyrovnávat.

Aktéři zahrnují struktury do svého jednání a struktury propůjčují tomuto jednání určitou jistotu a kontinuitu. Struktura na jedné straně omezuje jednání, ale na druhé straně ho také umožňuje. Bez struktur bychom byli neustále dezorientováni, a tudíž bezradní při zvládání našeho všedního dne. Na druhé straně vytyčují struktury našemu jednání hranice.⁹⁾

Jestliže v Giddensově pojetí představuje sociální systém takové uspořádání sociálních vztahů v čase a prostoru, jaké je utvářeno a reprodukováno sociálními praktikami individuálních a kolektivních aktérů, pak pojem struktura označuje soubor pravidel a zdrojů, které lze ve virtuální rovině nahlížet jako vlastnosti sociálního systému.

Sociální systémy mají strukturu, kterou Giddens rozumí pravidla a zdroje, jež vstupují do produkce a reprodukce sociálních systémů. Pravidly, která představují jeden z prvků struktur, rozumí Giddens techniky a postupy, které nalézají své vyjádření především v praktickém vědomí /Giddens 1988a: 71/. Zdroje (*ressource*) chápe jako (pomocné) prostředky, které jsou dodatečně zapotřebí k pravidlům, mají-li být vytvářeny a udržovány sociální systémy (produkce a reprodukce systémů).

⁸⁾ Struktura jako „stabilní vzorec jednání“ vstoupila do svazku s funkcionalismem nejprve jako deskriptivní, nikoli jako vysvětlující koncept. Těžiště explikace spočívalo v pojmu funkce. Spojení struktury a funkce bylo vypůjčeno z biologických modelů (z analogií s organismy) a vedlo k již zmiňovanému naturalismu, v jehož pojetí byla struktura chápána jako „páteř“ nebo „anatomie“ sociální formace, zatímco funkce reprezentovaly společenskou „fyziologii“.

⁹⁾ Tuto ambivalenci struktur ozřejmuje Giddens na příkladu osvojování jazyka: Každý jazyk omezuje myšlení a jednání, vymezuje mu určité hranice. Zároveň jazyk bezpochyby nesmírně rozšiřuje kognitivní a praktické schopnosti jedince /Giddens, 1988a: 224/. Z hlediska individuálního aktéra ovšem strukturální vlastnosti sociálních systémů zabíhají tak dalece do prostoru a času, že se vymykají kontrole jakéhokoliv individuálního aktéra.

Pravidla lze dělit na: a) *normativní*, jimž odpovídají legitimizační procesy, specifická práva a povinnosti a na úrovni sociálního systému systém sankcí, b) *interpretativní*, jimž odpovídají významy (*significations*), interpretativní schémata (jako součást disponibilního vědění) a na úrovni sociálního systému komunikace.

Zdroje se dělí na: a) *alokativní*, které zakládají dominanci vyplývající z možnosti manipulovat výsledky lidského ovládní přírody, b) *autoritativní*, které umožňují vykonávat moc na základě disponování nemateriálními prostředky, zejména prostřednictvím ovládní činností jiných lidí /Petrušek 1990: 381/.¹⁰⁾ Jinak řečeno: Alokativní zdroje se vztahují k panství nad přírodou a zahrnují materiální vlastnosti prostředí (suroviny), produktivní a reprodukční síly (technologie) a zboží vyrobené pomocí surovin a technologie. Autoritativní zdroje se týkají kontroly společnosti (panství nad lidmi) a zahrnují organizaci sociálního prostoru a sociálního času, produkci a reprodukci lidského těla a organizaci životních šancí lidí /Müller 1992: 182/

Toto členění se stává pro Giddense východiskem jeho teorie institucí a v tomto smyslu také rozeznává čtyři institucionální řády: symbolický, politický, ekonomický a legální.

Giddensova teorie strukturace pracuje s řadou pojmů, jejichž vzájemné vztahy přibližuje schéma nazvané *Úrovně Giddensovy strukturační analýzy*. Z tohoto schématu je zřejmé, že každá interakce aktérů sociálního života se skládá ze tří komponent¹¹⁾ – komunikace, moci a sankcí, spojených na strukturální úrovni s procesy signifikance, dominance a legitimace. Jednotlivé aspekty interakce – komunikace smyslu a významu, užití moci, morální vztahy a sankce – tak mají svůj zrcadlový korelát v aspektech struktury, představovaných interpretativními pravidly, zdroji a normativními pravidly. Na úrovni individuálního jednání odpovídají pravidlům a zdrojům pojmy *knowledgeability* a *capability*.

Úrovně Giddensovy strukturační analýzy

Individuální jednání	Charakter interakce	Struktura	Pravidla a zdroje ¹²⁾	Institucionální řády
knowledgeability	komunikace smyslu a významu	signifikance	interpretativní pravidla	symbolický
capability	užití moci	dominance	autoritativní zdroje	politický
			alokativní zdroje	ekonomický
knowledgeability	morální vztahy a sankce	legitimace	normativní pravidla	právní

¹⁰⁾ Giddens pohlíží na marxismus jako na prototyp teorie koncentrované na problém alokativních zdrojů. Weberovo dílo o politickém panství, státu a byrokracii představuje naopak prototyp teorie zdůrazňující autoritativní zdroje.

¹¹⁾ Protože tyto komponenty vytvářejí v konkrétních projevech interakce složitou spleť vztahů, lze je od sebe oddělit pouze analyticky.

¹²⁾ Schéma názorně dokládá korespondenci mezi pravidly, zdroji a institucionálními řády; může však navozovat určitou zjednodušující představu, kterou je nutno korigovat poukazem na vzájemné provázanosti

PROSTOR A ČAS

Nezákladnější problém sociologie představuje pro Giddense problém řádu;¹³⁾ pojímá jej jako problém organizace společnosti v čase a prostoru /Giddens 1988a:161/. Sociální systém představuje takové uspořádání sociálních vztahů v prostoru a v čase, které je neustále utvářeno, reprodukováno a měněno sociálními praktikami aktérů.

Jak pro jednání, tak pro struktury je klíčovým aspekt času a prostoru. Ty nepředstavují v žádném případě pouze nějaké okrajové nebo vnější faktory, nýbrž jsou základními podmínkami. Giddens se v této oblasti orientuje především za pomoci analýz norského geografa Hägerstranda a čerpá opět z Goffmana.

Význam Goffmanova díla spočívá podle Giddense v jeho zkoumání prostorového a časového řádu sociálního jednání. Goffman je jedním z mála sociologů, kteří pojednávají vztahy času a prostoru jako fundamentální vztahy pro produkci a reprodukci společenského života, místo aby je chápali jako hranice sociálního jednání, které by mohly být klidně přenechány specialistům – geografům a historikům /Giddens 1988a: 90/.

Giddens rozlišuje tři formy prostorovosti:

1. regiony (v Goffmanově smyslu averzní a reverzní regiony; např. v restauraci averzní region lokálu a reverzní region kuchyně);
2. prostorové aspekty těla, pohyb v čase a prostoru;
3. místní danosti institucí a konvencí (např. konvence, že manželství jsou uzavírána na radnici nebo v kostele).

Vnitřní diferencování společností se obráží v regionalizaci. Každodenní, rutinizovaná jednání (spánek, jídlo, práce atd.) se odehrávají v různých prostorech.

Aspekty času a prostoru se v současných společnostech mísí, protože pro různé aktivity jsou typické a zažité určité doby a určitá místa. (Např. domy jsou regionalizovány do poschodí, chodeb a místností. Různé místnosti domu jsou jak v prostoru, tak v čase rozděleny různým způsobem do zón; třeba tak, že určité místnosti jsou používány většinou jen v denních hodinách, a jiné zase v noci /Giddens 1988a: 171/.)

Podle Giddense může sociologická teorie vysvětlit procesy, jaké představuje např. urbanizace v moderních společnostech jen tehdy, pokud bere v potaz čas a prostor. Všechny společnosti se skládají z časových a prostorových zón: každá koordinace jed-

jednotlivých aspektů struktury: Symbolický řád, způsoby diskurzu a vzorce komunikace jsou produkovány a reprodukovány na základě interpretativních a normativních pravidel a prostřednictvím obou typů zdrojů, alokativních a autoritativních. Politické instituce závisí především na autoritativních zdrojích a obou typech pravidel. Ekonomické instituce jsou produkovány a reprodukovány alokativními zdroji a oběma typy pravidel. Právní instituce jsou založeny na užití normativních pravidel spolu s autoritativními zdroji a pouze sekundárně souvisejí s alokativními zdroji a interpretativními pravidly /Petrušek 1990: 383/.

¹³⁾ I když Giddens podobně jako Parsons vyzvedá jako klíčový problém sociálního řádu, volí ve srovnání s ním jinou konceptualizaci a jiné řešení. V Parsonsově případě jde o spojení individuální svobody a společenského řádu, kterého se dosahuje především prostřednictvím institucionalizovaných hodnot a jejich interiorizace ze strany aktérů. Giddens vycházející z konceptu duality struktury se orientuje na problém prostoru a času. V Parsonsově teorii odkazuje systémová integrace na koordinaci a mediální řízení institucí a jejich funkcionálních příspěvků, zatímco sociální integrace je zaměřena na socializačně zprostředkovanou integraci jedince do společnosti. V Giddensově pojetí odkazuje systémová integrace na časoprostorově distancovanou formu integrace a sociální integrace na koordinaci v koprezentních situacích. Systémová integrace se vztahuje na reciprocitu skupin nebo kolektivů, sociální integrace na reciprocitu aktérů.

nání v prostoru spoluzahrnuje čas. Možnosti aktérů pohybovat se v prostoru a čase jsou omezeny nejrůznějšími faktory.

Pro moderní společnosti je charakteristická velká rozpínavost vzhledem k prostoru. Zatímco v předmoderních společnostech znamenala velká distance (mnoho prostoru) mezi dvěma místy také mnoho času, je dnes tato jednoduchá úměra porušena. V současných společnostech je pro nemálo lidí mnohem jednodušší spíše se dostat na jiný kontinent než na odlehlé místo vlastní země. Rozlišování mezi centrem a periferií (které je známé z analýzy světové společnosti a z výzkumů nerovnosti) se tak dostává do zcela nové polohy /Treibel 1993: 246/.

Podle teorie strukturace zahrnuje každý moment sociální reprodukce tři protínající se, vzájemně se pronikající úrovně času: 1. je to temporalita bezprostřední zkušenosti, tzn. kontinuálního plynutí každodenního života – to, co Schütz v návaznosti na Bergsona nazývá trváním – *durée*, 2. temporalita pobytu (*Dasein*), tzn. života a jeho cyklů, 3. je to *longue durée* (Braudelův termín) – „dlouhé trvání“ institucionálního času, spojené s vývojem a reprodukcí sociálních institucí /Giddens 1981: 93/.

Institucemi Giddens rozumí systémy interakcí, které trvají v čase „dlouhého trvání“ a které mají možnost distribuovat lidi v prostoru.

V souladu s teorémem duality struktur zahrnuje každý moment sociální interakce „dlouhé trvání“ institucionálního času. Např. nejtriviálnější výměna slov zahrnuje mluvčí do *long-term history* řeči, ve které byla tato slova zformována, a současně i do její pokračující reprodukce. V této souvislosti Giddens kritizuje fenomenologicky orientované analýzy, které se obvykle zabývají „schützovským *durée*“, ale neberou na zřetel „Braudelovo *durée*“. Giddens navíc odmítá myšlenku, že by v teorii strukturace měla mít nějaká forma „*durée*“ logické prvenství oproti jiné.

„Dlouhé trvání“ institucionálního času nás přivádí k problematice evoluce. Evoluční teorie se týká času, a to v dvojím smyslu: jednak plynutí času v „dlouhém trvání“, jednak psaní o čase ve smyslu interpretace historie. V konsenzuální teorii převládal pohled, který vymezoval vztah mezi sociologií a historií dosti jasně: historici produkují surový materiál, který sociologové zobecňují. Sociologie se má zabývat odhalováním zákonitostí a generalizací, které mají též logický status jako zákony v přírodních vědách. Takové zákony abstrahují od času a místa a jsou kromě limitujících podmínek použitelné na všechny historické periody. Historie se pak zabývá obsahem, který může být v duchu těchto zákonů uspořádán a organizován.

Giddens nevěří, že taková jasná dělící čára mezi sociologií a historií existuje, a navíc domnívá, že sociologii nelze budovat podle modelu přírodních věd. Tím nechce říci, že neexistují sociologické zákony nebo generalizace, konstatuje pouze, že tyto zákony nemají identickou logickou formu se zákony přírodních věd a nemají také jejich univerzální charakter. Jsou to zákony historické a příčinné vztahy, které vyjadřují, jsou proměnlivé ve světle lidského vědění – včetně toho druhu vědění, které produkují sociologové /Giddens 1981: 93/.

Giddens zamítá každou formu evolučních idejí (zájem o ně se obnovil v důsledku Parsonsova vlivu), zvláště pak vystupuje proti tomu typu dichotomických koncepcí, které byly populární v 19. století. Evoluční představy považuje v sociologii za škodlivé. Namísto nich razí pojem epizody a hovoří o tzv. epizodickém vývoji. Těmito výra-

zy charakterizuje transformační procesy, ohraničené určitými časo-prostorovými rozhraními (*time-space edges*). Vytváří tím možnost hovořit o simultánnosti existence různých typů společností (např. industriální kapitalismus existoval a existuje ve spojení s různými jinými typy společností), které procházejí epizodickými přechody /Giddens 1981: 95/.

Giddensova dekonstrukce historického materialismu zde podle Hanse-Petera Müllera směřuje k úsilí nahradit Marxovu dialektiku výrobních sil a výrobních vztahů logikou překonávání časoprostoru, která vede k neevolucionistickému pojetí společenských formací /Müller 1982: 190-191/. Dějiny podle Giddense nevykazují kontinuální průběh a kapitalismus nepředstavuje jejich vyvrcholení. Mají naopak kontingentní povahu a epizodický průběh; jejich scénáře vytváří časoprostorová koexistence různých typů společenských formací.

Literatura

- ARCHER, M. S.: Morphogenesis vs. Structuration. In: *British Journal of Sociology* 33, 1982, s. 455–483.
- BECK, U., GIDDENS, A., LASH, S.: *Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Polity Press, Cambridge 1994.
- BERNSTEIN, R. J.: *Restrukturierung der Gesellschaftstheorie*. Suhrkamp, Frankfurt/M. 1979.
- GIDDENS, A.: *Capitalism and Modern Social Theory: The Analysis of the Writings of Marx, Durkheim and Max Weber*. Cambridge University Press, Cambridge 1971.
- GIDDENS, A.: *The Class Structure of the Advanced Societies*. Hutchinson, London 1973.
- GIDDENS, A.: *New Rules of Sociological Method*. Hutchinson, London 1976.
- GIDDENS, A.: *Central Problems in Social Theory: Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*. Macmillan, London 1979.
- GIDDENS, A.: *Time and Space in Social Theory*. In: *Lebenswelt und soziale Probleme*, hrsg. von Matthes, J., Campus Verlag GmbH, Frankfurt/Main 1981, s. 88 – 97.
- GIDDENS, A.: *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles 1984a.
- GIDDENS, A.: *Interpretative Soziologie: Eine kritische Einführung*. Campus, Frankfurt/M. – New York 1984 b.
- GIDDENS, A.: *Die Konstitution der Gesellschaft. Grundzüge einer Theorie der Strukturierung*. Campus, Frankfurt/M. – New York 1988a.
- GIDDENS, A.: *Die „Theorie der Strukturierung“*. Ein Interview mit Anthony Giddens von Bernd Kießling. In: *Zeitschrift für Soziologie* 1988 b, s. 286 – 295.
- GIDDENS, A.: *Důsledky modernity*. Sociologické nakladatelství, Praha 1998.
- MÜLLER, H.-P.: *Sozialstruktur und Lebensstile: Der neuere theoretische Diskurs über soziale Ungleichheit*. Suhrkamp, Frankfurt/M. 1992.
- PETRUSEK, M.: *Spor o teorii strukturace Anthonyho Giddense v západní sociologii*. In: *Sociologický časopis* 26, 5/1990, s. 375-391.
- PETRUSEK, M.: *Anthony Giddens: Teoretik strukturace a modernity*. Doslov ke knize: Giddens, A.: *Důsledky modernity*. Sociologické nakladatelství, Praha 1998, s. 159 – 195.
- TREIBEL, A.: *Einführung in soziologische Theorien der Gegenwart*. Leske + Budrich, Opladen 1993.

The Starting Points of Giddens' Approach to the Reconstruction of Social Theory

Summary

Anthony Giddens is a social theorist whose extensive works present a critical analysis of the thought of leading founding fathers of sociology and of contemporary authors (and not only sociologists). He is concerned with the great themes of sociology past and present (class structure, capitalism, modernity). Above all, however, he has striven to find and formulate a new conception that could provide the theoretical-methodological starting point for research not only in sociology but in the whole range of social sciences. At the centre of this enterprise is the relationship between action and structure, which Giddens tries to solve using the theory of structuration.

According to the theory of structuration all social action is formed out of social practices situated in time and space and organized by the actors in an expert and knowledgeable way. The human knowledge or familiarity with which people carry out the appropriate social practices is always both the condition of action and at the same time the result (or product) of action. Giddens' theory of structuration is an attempt to overcome the contradiction between the theory of action and institutional theory. It culminates in the concept of duality of structure, which is to be understood primarily as the idea that the structural elements of the social system are at the same time a means (medium) and result of social action.

OLEG SUŠA

SOCIOLOGIE GLOBALIZACE: PROBLÉMY A PŘÍSTUPY

ROLAND ROBERTSON, sociolog náboženství a teoretik globalizace, definoval počátkem 90. let tohoto století globalizaci jako celosvětový kulturní proces růstu vědomí světa „jako jednoho místa“ (Robertson 1992). Tato metafora nebyla původní: v r. 1968 načrtl proslulý sociolog „industrialista“ RAYMOND ARON několik tezí o internacionalizaci a globalizaci sociálních vztahů, jež vytvářejí „svět jako jedno místo“ (Aron 1968). Ještě před Aronem předvídal M. McLUHAN přeměnu světa v „globální vesnici“ v důsledku nových „elektrických“ a elektronických médií komunikace, jež se propojí se zrychlením techniky dopravy. Televizní a počítačové sítě obestřou celou naši planetu, vznikne komunita, v níž bude moci každý komunikovat s každým, což byl v r. 1962 fantastický sen. Podle Arona jsou silami internacionalizace a globalizace technika a ekonomika. Tyto hlavní síly industriální civilizace se dále zobecňují v modernizačním procesu. Podle McLuhana „elektrický věk“ rozšiřuje centrální nervovou soustavu lidí, zrychluje šíření informace a informační technika předbíhá mechanickou techniku, „elektrické extenze obcházejí prostor a čas“ (McLuhan 1991: 104-105). Po McLuhanovi a Aronovi přinesla celá plejáda technodeterministických vizí sociologický obraz „informační revoluce a společnosti“ a proroctví nové postindustriální éry (D. Bell), „technotronického věku“ (Z. Brzezinski) či „civilizace třetí vlny“ (A. Toffler). Vůdčí ideou zde byla sociální transformace jako důsledek technologických převratů, jež jsou produkty další modernizace průmyslové civilizace. V transformaci nejde však již o univerzalizaci průmyslové moderny, která se po 2. světové válce šířila ve většině národních společností, nýbrž o její překonání v procesu další modernizace jádrových („ústředních“) společností ve smyslu jejich deindustrializace či „dezorganizace kapitalismu“ (C. Offe, J. Urry, S. Lash, D. Harvey, B. Smart ad.). V teorii „informační“ společnosti a procesech virtualizace vztahů se exemplifikuje McLuhanova vize toho, že se technické prostředky z nástrojů stávají hlavní informací, hlavním obsahem lidské interakce, jako by šlo o pouhou „hru médií“ (McLuhan 1991: 32).

Na prahu 70. let však vyrostla alternativní metafora globalizace. Byla umožněna medializací obrázku planety Země vyfotografované americkými astronauty. Země jako fyzický celek symbolizuje jeden ekologický celek, mající vymezené hranice

konečnosti, obklopený nekonečností kosmického prostoru. Obraz naší planety jako celku byl podnětem k identifikaci všech lidí s planetou (S. Yearley 1996: 3). Vizualizace zelené planety jako jedinečného místa života (R. Dahrendorf 1997), idea světové komunity života jako kosmické lodi i světového občanství odpovědnosti za planetu – to vše začalo být od počátku 70. let symbolem globalizace působení ekologických problémů, jež přestaly být omezovány na lokální a národní prostor. Globální ekologická problematika může být chápána jako fenomenologický důkaz existence globalizace jako procesu přesahování dosavadních rozměrů společenských struktur (regionů, států, společností). Životní prostředí se stává společným rizikem dopadů modernizačních procesů v globalizované „světové rizikové společnosti“ (U. Beck 1986, 1997), vzniká tak uvědomění vzájemné sounáležitosti (M. Albrow 1997: 421). Podle S. YEARLEYHO obraz planety jako eko-prostoru života implikuje jednotu, kdežto vnímání kultur, míst, společností, států, sociálních struktur implikuje různorodost, konflikt i spolupráci. Úkolem sociologie má být „kritická reflexe globality sociálně ekonomických zájmů způsobujících ohrožení životního prostředí“ (Yearley 1996:IX). M. ALBROW soudí, že sociologie věnovala globalizaci jen malou pozornost anebo ji chápala prostě jako rozšíření moderny. Modernizace se však v globalizaci mění. Jde o stadium, ve kterém vědeckotechnické změny ve spojení s kapitalistickým hospodářským systémem vedou ke zdánlivě neomezené expanzi v prostoru, tradice jsou vyloučeny a vzniká jedinec, pro něhož již nic není svaté. Optimistická verze globální modernizace soudí, že se rozšiřují liberální a lidská práva, vzniká trvalý mír, roste životní úroveň tolerance a porozumění. Kritické názory v podstatě soudí, že nadvláda techniky a kapitálu rozvrací společnost i životní prostředí, snižuje se lidská autonomie, roste abstraktnost společenských vztahů (Albrow 1997: 423).

Ke kritické sociologii globalizace možno počítat také U. BECKA, podle něhož si politikové i sociologové zatím plně neuvědomují, že žijeme v jiné situaci, než myslíme. Touto situací je tzv. druhá moderna světové rizikové společnosti, v níž globální sebeohrožení nikterak neodvrací „setrvačné snahy byznysu a vlád pokračovat v modernizaci k smrti“ (Beck 1997: 25). Za fasádou optimismu v tendencích „globalismu“, jenž „globalitu“ omezuje na představu ekonomické perspektivy kapitalismu volného trhu, hledá Beck politický boj. Rétorika „odpolitizovaného“ hospodářství (deregulace, privatizace) znamená vyloučení vlivu odborů a státní sociální politiky. Bez politické protiváhy v demokraticky organizovaném kapitalismu umožňuje globalizace podnikům, aby diktovaly podmínky využití přírodních zdrojů, pracovních míst a potenciálu lidských zdrojů. Takto znamená globalizace odstavení lidské práce a státu na historickou vedlejší kolej. Avšak politikové, kteří bezmyšlenkovitě opakují hesla o trhu, jsou „hrobaři veřejnosti, politiky, a tím i svého vlastního smyslu“ (16). Podle Becka takto dochází k demontáži celého dosavadního západního modelu moderny (demokratického kapitalismu) ve spojení tržní ekonomiky, demokracie a sociálního státu. Globální moderna proto vyžaduje novou diagnózu doby poukazující na to, že „politické odpovědi první moderny na druhou modernu nevyhovují, a proto je třeba objevit novou politiku pro druhou modernu“ (ibid. 30).

* * *

Aron chápal globalizaci jako výsledek univerzálních sil moderny: věda a technika spolu s průmyslem umožnily novou sílu komunikaci, díky níž narůstá vědomí světa jako jednoho celku, možnosti dialogu v „transnacionální společnosti“. Univerzalita techniky je podle Arona spojena s ideálem moderní společnosti ovládnout přírodu k cílům výroby a s ideálem rovnosti lidí ve společnosti, tj. s ideami vědní racionality a demokracie. Překážkou globalizace transnacionální společnosti je podle Arona pluralita mnoha národních států, jež přenesly princip rovnosti z jedince na kolektivitu, která je definována jako národní a politicky organizovaná. Tato diverzita reálně existujících „societies“ brání vzniku „planetární“ společnosti z několika důvodů. Především je to „nerovnost v pokroku“: je dána nerovnostmi mocí jednotlivých států, dále rozpory technických možností sjednocení lidstva a pluralitní kulturní odlišností společností národních států a konečně tím, že prostředky techniky mohou být využívány i zneužívány k budování, rozvoji i k válkám a destrukcím. Vzniká rovněž problém rozdílů mezi kulturami a problém vzájemného uznání hodnot či ideologií. Takto vznikají sice technické, komunikační a ekonomické možnosti globalizace společnosti směrem k jedné „planetární“ společnosti, avšak existující diverzita národních států jako suverénních mocenských aktérů podporuje „anarchický řád soutěže“ (Aron 1968: 205).

Moderní civilizace je technicky a ekonomicky planetární, avšak nemění nic na vztazích mezi státy založenými na „nerozumné racionalitě soupeření“: společnost národních států je v podstatě asociální, neuznává společnou morálku, vyvolává nedůvěru a (ne)bezpečí (ibid. 206). Paradoxy koexistence technik globálního rozsahu a anarchie tradiční diplomacie vyjadřují nerozumnost moderní racionality. Zajišťovat bezpečnost státu v době atomové bomby je zásadně nerozumné. Armády v této situaci neschopné ochránit obyvatelstvo polykají zdroje, zatímco narůstá v celém světě hladovění a podrozvoj. Jak dlouho přetrvá rozpor techniky a tradiční diplomacie, ptá se Aron v roce 1968 (ibid. 207). Dalším důvodem, který brání ve vytvoření globální společnosti, je paradox formální rovnosti suverénních států a jejich reálné nerovnosti s hegemonními supervelmocemi a multinacionální mocí. Tento paradox chápe Aron jako kombinaci demokracie a oligarchie. Důsledkem nerovnosti mezi státy je narůstání bariér v porozumění. Podle Arona technická civilizace jen transformovala mocenský pořádek, ale nepřekonala jeho podstatu. Nebezpečí ohrožující životy lidí jejich vlastním způsobem života mají jinou povahu, ale stále trvají dál, atomové zbraně jako společné ohrožení celého lidstva nevytvořily světové společenství (ibid. 203, 244).

Ekologické a sociální důsledky současné etapy globalizace nemají rovněž morální a politickou platformu svého řešení, přestože je stále víc jasné, že globální problémy nelze vyřešit pouze lokálně, ale že jsou nezbytná mnohem účinnější globální řešení. Zdá se, že v cestě stojí právě onen „anarchický (ne)řád soutěže“, o němž se zmínil již R. Aron před třiceti lety. Ekonomická globalizace trhů vyzbrojená médii informační techniky vytváří nadnárodní, nadspolečenské, umělé prostory „exteritorialit“, jež konkurují Aronovu obrazu světa států ovládaných dvěma politicko-ekonomickými bloky Západu a Východu. Proto se soudobý post-bipolární svět soutěžení jeví jako opak světového řádu v podmínkách „chaosu na prahu 21. století“ (Z. Brzezinski 1993).

* * *

Je historickou skutečností, že kromě R. Arona se problematikou globalizace již od 50. let zabývala „sociologie modernizace a rozvoje“ (tzv. applied sociology rozvíjená v USA v součinnosti s poválečnou světovou politikou) a během 60. a 70. let pak proti ní vystupovaly koncepce „závislosti“ (dependence) a vzájemné závislosti (interdependence). Zatímco teorie modernizace a rozvoje předpokládaly globální budoucnost konvergence Západu a Východu, moderních a předmoderních, resp. „vyspělých“ a „zaostalých“ společností v rámci „jedné industriální či technologické“ společnosti – teorie závislosti a interdependence tendence ke konvergenci chápaly kriticky jako pokračování kolonialismu a vytváření závislosti „periferií“ na „centrech“ (rozlišovaly „core“ a „peripheral“ countries). Základem závislosti již není administrativní mocenské (imperální) ovládní, nýbrž různé formy závislosti ekonomické, „informační“, vědní a technické. Ekonomickým jádrem je transfer kapitálu, který vypadá jako jeho vývoz do rozvojových zemí, ve skutečnosti však jde o investice, jež se s vysokým ziskem a zhodnocením vracejí, tj. jde spíše o dovoz čistého kapitálu (A. G. Frank, Latinsko-americké teorie závislosti). Rozvojové pomoci se tak převrací v neo- či postkolonialismus sui generis. Na tyto teorie navázaly modely globalizace jako vývoje „globálního kapitalismu“ jakožto „světového ekonomického systému“, jenž vytváří základ pro politické, geopolitické, vojenské i kulturněsociální vztahy mezi centry „Severu“ a periferiemi rozvojového „Jihu“. Podle teoretika globálního světového systému I. WALLERSTEINA je globalizace v podstatě historickým procesem expanze kapitalistických západoevropských společností (později v hegemonním postavení nahrazovaných USA a Japonskem). Podle L. SKLAIRA je tento globální systém stratifikován podle pozice v centru kolem hegemonu – velmoci či na periferii, přičemž rozvojové společnosti jsou diferencovány na „nově industrializované“ a „méně rozvinuté“. S ekonomickou globální mocí roste specifická globální třída moci a vlivu (Sklair 1991), nezávislá na jednotlivých národních státech v centru i na periferii (Reich 1995).

V této souvislosti poukázal Z. BAUMAN na vznik „odprostorované moci“ spojené s globalizací. Globalizace umožňuje novou svobodu pohybu kapitálu, podniků a jednotlivců. Globalizace znamená „zápas o osvobození od prostoru v poslední čtvrtině 20. století“ (Bauman 1998: 8). Nová globalizovaná mobilita se stává nejsilnějším faktorem sociální stratifikace a nové hierarchie: vlastníci a investoři kapitálu představují novou elitu „exkluze“, tj. oddělení moci od povinností a závazků k lidem i k místům, k „zaměstnancům, slabším, nenarozeným generacím i k obnově života vůbec“ (ibid. 9). Globalizovaná mocenská elita se tak osvobozuje od sociálních, lidských i ekologických důsledků svých aktivit: „moc je svobodná exploatovat a opouštět“, což Baumanovi připomíná nepřítomné vlastníky půdy v počátcích kapitalismu, jde o rozpor moci a teritoriálního reálného prostoru života. Absence v reálném fyzickém prostoru je absencí styku ve společenství (ibid. 10). Technické překonávání vzdálenosti je polarizací sociálních distancí mezi lidmi – na jedné straně mobilní elita s „odlehčenou mocí netělesnosti“, na druhé straně masa lokalizovaných zajatců zeměpisného prostoru. Netělesnost moci ve finanční podobě implikuje „exteritorialitu“ v podobě chťené izolace od ostatních v elektronicky hlídaných pevnostech a „hradech“. Kybernetický prostor virtuálního světa elity připomíná Baumanovi křesťanskou ideu „nebes“ jako

„nad-prostoru Já“, osvobozeného od sociálně a ekologicky narušeného světa „lokality“; vzniká nová „supralokální elita sociální exiteritoriality“ (ibid. 19-20).

Méně dramaticky charakterizuje globalizaci SASKIA SASSEN: globalizace podle ní znamená jak nové integrace, tak nové fragmentování. Jádrem nové ekonomické pohyblivosti je mobilní finanční kapitál, který koncentruje transnacionální a virtuální směny do uzlových bodů, míst, jež nazývá globálními velkoměsty (global cities). Tato centra tvoří ostrovy uprostřed území národních států neboli „zóny exiteritoriality“. Uvnitř těchto měst samotných dochází také k multikulturním odlišnostem a fragmentacím zón. Odprostorované, oddělované od místa (města, regionu, země či státu), avšak integrované prostory transnacionálních styků vytvářejí ostrovy uprostřed periferií. Globalizované spoje umožňují znovu spojovat různé ostrovy „center“ mimo „periferie“. Takto podle Sassenové vznikají nové transnacionální komunity (např. propojení služeb finančních trhů mezi burzami non stop 24 hodin denně), mezinárodní hospodářství je zeměpisně rozptýleno, podniky nadnárodních typů posilují strategická centra managementu či koordinace (Sassen 1996: 9).

Na původní sociologické teorie modernizace a industrialismu (např. W. Moore, S. Eisenstadt, C. Kerr, J. Faunce) a jejich jádro v podobě univerzalizace rozšiřování vzorců, institucí a hodnot (Parsons) – navázal zčásti A. Giddens ve své teorii modernizace a globalizace. Moderna je svou podstatou globální, globalizace je historicky důsledkem a výsledkem modernizace společností. Globalizace se projevuje v šíření moderních institucionálních komplexů: 1. kapitalistického způsobu ekonomické produkce a reprodukce tržního systému, 2. industrializace využívající vědeckotechnických změn a s ní spojené urbanizace, 3. národních států, vojenských a geopolitických systémů s prostředky masového zničení a „zprůmyslnění války“, 4. masové kultury, komunikace informací a vědeckotechnických znalostí spojených s globálními médii přenosu dat a moderními dopravními prostředky (Giddens 1990). Giddens jádro globalizace vidí v „rozpojování“ (disembedding) a oddělování času a prostoru. To umožňuje rychlé navazování sociálních vztahů mezi lidmi a skupinami nezávisle na zeměpisném prostoru a také šíření institucionálních vzorců, technologií, znalostí či životních stylů. Zrychlování změn a vytváření nepřehledností různých globálních sítí vztahů, jež jsou „rozpojeny“ a „vyvázány“ z lokálních prostředí různých národních společností, a šíření vojenských a průmyslových prostředků vede k narůstání rizik (včetně ekologických) a k fenoménu „průmyslově vyráběné nejistoty (manufactured uncertainty). Dopady na jednotlivé národní společnosti, jejich státy a občany, včetně vyráběných nejistot, rizik a ohrožení vyžadují nové politiky „rozvoje života“ (Giddens 1995). Problémy životního prostředí narůstají s růstem vlivů umělého prostředí života lidí a společnosti, hlavní osou vztahu lidí s přírodou je „industrialismus“. Globalizace složitých sítí ekonomických a sociálních souvislostí a interdependencí vytváří napětí mezi institucemi nadnárodních podniků a národních států: státy kontrolují (administrativně, vojensky, politicky) určitá území, kdežto nadnárodní (transnational) podniky ovládají světové hospodářství (Giddens 1990: 76).

Snad právě proto vidí Susan STRANGEOVÁ hlavní příčiny soudobé globalizace v působnosti strukturálních změn světové ekonomiky a politiky. Mezinárodními aktéry se vedle států stávají také internacionalizované, transnacionální podniky (TNC). Významnými faktory globalizace jsou zrychlování technických změn, transnacionál-

ních komunikací, internacionalizace a rozptýlení výroby. Globálně působí především narůstání soutěživosti podniků i národních států. V globální soutěži dále vzrůstají náklady inovačních cyklů a vědeckotechnického rozvoje. Podniky jsou nuceny opouštět domácí trhy a hledat více odbytu v zahraničí. To rozšířilo konkurenci v globálním tržním prostoru, kde soutěží mezi sebou nejen firmy, ale také státy nebo státy s firmami. Tyto rozšířené rozměry konkurence vytvářejí novou povahu politiky a ekonomické regulace ve státech i v mezinárodních vztazích. Státy mohou reagovat v rámci různých možností na síly „strukturálních změn, působících na všechny“ (Strange 1994: 110). Strangeová i další analytici potvrzují fakt, že globalizované hospodářské síly jsou nyní rovnocennými aktéry a konkurenty mezinárodní politiky (Gilpin 1987). Takto narůstá význam ekonomického prostoru globálních interakcí oproti tradičnímu vojensko-diplomatickému chápání mezinárodních vztahů, jež bylo „státostředné“ a v němž šlo hlavně o vztahy teritoriálních států mezi sebou.

BAUMAN srovnává klasickou teorii státní suverenity s praxí postavení států v globalizovaných prostorech dneška. Vznik moderního státu byl vyvlastněním lokalit a monopolizací zdrojů. Územně vymezená suverenita spojovala dohromady národní kulturu, prostředky násilí a ekonomické zdroje. Bipolární svět studené války a vytvoření nových národních států z bývalých kolonií byl fakticky vyvlastněním suverenity států v mocenských blocích. Zánik schizmatu Západ – Východ vytvořil situaci, ve které např. bývalí vazalové nemohou obnovit klasickou suverenitu, nemají zdroje ke kontrole „pórovité“ propustné ekonomiky. V globalizaci se státy stávají vykonavateli vůle globalizovaných finančních zájmů a podřídily se anarchii trhu. Globalizace podle Baumana znamená v podstatě toto: kapitál má výsadu exteriority, stát je zbaven ekonomické moci a nemůže politicky kontrolovat globální síly (Bauman 1998: 66-67). Politická fragmentace světa na mnoho formálně suverénních států slouží novému globálnímu řádu světa a jeho anonymní moci (ibid. 68).

Podle Saskie SASSEN dochází dnes k hluboké přeměně v konfiguraci institucí moderního vládnutí a státu. Tato změna souvisí s novými informačními technikami propojení světa. Globalizace je transformací institucí státu, suverenity, občanství i politiky. Rychlost a proměnlivost globálních styků vyvolává krizi kontroly, na kterou upozornil na počátku 90. let Z. BRZEZINSKI (Brzezinski 1993) v práci „Bez kontroly. Chaos v předvečer 21. století“. Podle Sassenové se státy dnes ocitají v novém rámci „zeměpisu moci“ a „virtualizace ekonomických činností“. Ekonomický systém transnacionálních styků působí na změny moderního státu. Vzniká *globální politická ekonomie moci*, která se vyvazuje z dříve dominantního prostoru geografické kontroly.

Podle Sassenové se již utváří nový transnacionální systém vládnutí: „governance without government“ (Sassen 1998: 15), jeho součástí jsou národní státy a legislativní systémy. Podle autorky nelze soudit, že v důsledku globalizace ekonomiky zaniká stát, protože globální podniky potřebují nutně právní záruky majetkových a smluvních práv na území států, tj. v reálném, nikoli virtualizovaném ekonomickém a sociokulturním prostoru. Arbitrážní právo v mezinárodním obchodním styku je však ovlivňováno ratingovými firmami, jež jsou soukromé, dominují zde americké vlivy a preferují soukromé právo, dále globalizované ekonomické činnosti nepodléhají globálnímu právu, transnacionální právní požadavky pronikají do právních kodexů národních států, byz-

nys klade své požadavky na státy, jež na to reagují změnami v legislativě, a tak se aktivně podílejí na globalizaci. Státy jsou proto součástí transnacionálního vládnutí, stát se proměňuje a pomáhá globalizaci. Národní státy globalizaci praktikují, soutěží spolu o podíl na silách globalizace, protože stále věří v modlu ekonomického růstu. Tím ale rozšiřují odpovědnosti státu za hranice své suverenity (v oblastech obchodu, životního prostředí, ekonomické stability). (Sassen 1996: 24). Na povahu státní suverenity působí však podle Sassenové nejen globalizace kapitálových trhů, ale také globalizace kodexů lidských práv, jež mohou působit jako autonomní zdroj autority. Nedochozí k zániku, ale k transformaci suverenity států v důsledku jejich účasti v politice globalizace. Formy i obsah participace států se ovšem liší v rámci škály vyspělých či rozvojových zemí (ibid. 28).

* * *

R. ROBERTSON chápe globalizaci jako proces, jehož jádrem je kulturní sjednocování lidstva a zmenšování distancí mezi společnostmi a jednotlivci. Navazuje na klasickou ideu M. McLUHANA o planetarizaci společnosti, v níž se svět stává „globální vesnicí“. Hlavním faktorem globalizace je rozmach technických prostředků komunikace a elektronických informačních prostředků, televizí, počítačových sítí. Tato kulturní, informační globalizace sjednocuje svět a zároveň umožňuje uvědomovat si globalizaci. Jednotlivé národní společnosti se takto musí navzájem poznávat a *vztahovat se ve vzájemné souvislosti* jako globální partneři vzájemné diskuse (global interlocutors) (Robertson, R.: 1992). GIDDENS tuto kulturní globalizaci spojuje spíše s technikami industrializace masové informace a sdělování. Techniky mechanizované komunikace jsou základním předpokladem „reflexivity moderní společnosti“, jež moderní odlišují od „tradiční“ společnosti. Tak může i obyvatel vesnice mít znalosti o dění v celém světě. Tato komunikační globalita umožnila také „vývoz moderny“ v podobě šíření jejích institucí (Giddens 1990: 77). Kulturní globalizaci chápe Giddens jako součást všech institucionálních rozměrů moderní globalizace. I. WALLERSTEIN globalizaci považuje za dlouhodobý proces utváření „světového systému“, jenž má ekonomické, politické a kulturní dimenze. Hlavní důraz se klade na kapitalistickou světovou ekonomiku, jež přinesla historicky nejsložitější geografickou integraci výrobních procesů dělby práce. Politický rámec kapitalismu vytvořilo jedno světové impérium, nýbrž mezinárodní systém představovaný suverénními státy s výlučnou kontrolou svých území a prostředků násilí. Rozpor je v tom, že zásadní ekonomické tlaky jsou mezinárodní, kdežto tlaky politické jsou „národní“. Kapitalistická ekonomika funguje podle vzorce cyklických rytmů 50-60 let „expanze a kontrakce“. Při expanzi dochází k překročení zeměpisných hranic a k vytvoření nových míst produkce, jež participují v dělbě práce. Čtyři století expanze přeměnily „světový systém“ – z původního umístění v Evropě vznikl systém „ovládající celou zeměkouli“ (Wallerstein 1990: 36). Expanze je podle Wallersteina doprovázena vojenským, politickým, hospodářským i kulturním nátlakem proti rezistencím míst a zón, do nichž je pronikáno. Tak dochází k připojování v rozporné „inkorporaci“. Vzniká takto skutečně celosvětová kultura, jde přitom o pouhou transformaci lokální kulturní tradice, nebo dochází k nátlaku na lokality, aby se vzdaly své kultury a přijaly kulturu silnějšího? Je to modernizace nebo

„westernizace“? Podle Wallersteina je kulturní sféra především „ideologickým kolbištěm protichůdných zájmů v kapitalistickém světovém systému“ (ibid. 39).

Globalizace jako „zmenšování“ či „stlačování“ světa jistě souvisí s technickým zrychlením toho, co DAVID HARVEY nazývá „stlačením času a prostoru“: tj. s tempem dopravy lidí, zvuku, obrazu a dalších forem informace včetně peněz. Podle Harveye nejde o pouhý důsledek neutrální technologické evoluce a rozvoje vědy: samy tyto procesy jsou poháněny akumulací kapitálu jako sociální strategie organizující světové hospodářství (Harvey 1989). S. LASH a J. URRY poukázali na proces dekompozice tzv. „organizovaného kapitalismu 20. století“, který zkoncentroval toky práce, peněz, techniky a zboží v čase a prostoru velkých podniků a států. „Dezorganizovaný kapitalismus“ je spojen s expanzí těchto toků přes hranice států, kdy stlačení času a prostoru ovlivňuje kulturní struktury především permanentní spotřeby a flexibilitou využití práce. Vysoká mobilnost, pohyblivost věcí (zboží) a lidí vede ke kulturnímu odhmotnění produkce, která je stále více symbolickou ekonomikou znaků. Tyto znaky jsou poznávací, estetické, reflexivně-akumulační a expresivně-reflexivní a představují (reprezentují) informaci, spotřebu, kritiku autorit, reflexi sebe-prezentace. Vzniká globální decentrovaný soubor ekonomik prostorů a znaků. Toky a symboly rozrušují společnost národních států (Lash-Urry 1994). Svět se změnil, říká ROBERTSON, přestal „být o sobě“ a začal „být pro sebe“ (Robertson 1992: 55). Kulturní smysl globalizace spatřuje v „globálním lidství vytvářejícím ekumenický a zesvětštěný humanismus“, v němž jsou i jednotlivé náboženské kultury vzájemně relativizovány (ibid. 129-37).

Jonnathan FRIEDMAN kritizuje Robertsonův přístup jako abstraktní myšlenku kognitivní globalizace – tzn. jako „výlučné vědomé a kulturní artikulace globality“, jež opomíjí ostatní vlivy ekonomických, sociálních či politických struktur, „odsouvá je na okraj svého omezeného zájmu o globalizaci jako uvědomění „globality“, jako „vědomí globální situace“ lidstva jako celku (Friedman 1995: 70). Friedman se obává, že jde nikoli o reálnou empirickou situaci, nýbrž spíše o vědomí kosmopolitních intelektuálů. „Fakt, že západní intelektuálové interpretují svět jako jedno místo, není sám o sobě ještě skutečností globalizace, dokud se nestane hlavní interpretací také pro ostatní ve světě“ (ibid. 72).

ROBERTSON chápe proces globalizace jako zobecnění globality světa, jež je hlavně kulturním výtvozem. Soudobá globalita jako stav světa je určitým prostorem, v němž koexistuje „mnoho specifických oblastí, v nichž se rozvinula moderna“ (Robertson 1995: 27). Proto globalizace není prostě výsledek, důsledek moderny (Giddens), ale teprve globálnost umožňuje šíření moderny a její zobecňování. Globalita je proto vzájemným „průnikem zeměpisně odlišných civilizací“ (ibid. 27). Podle Robertsona nejde přitom o kulturní homogenizaci, ale o zápas ke sladění homogenizací a heterogenizací. To je podstatou jevu „glocalizace“ (glocalization) jako propojování globálního a lokálního. Jde např. o globální produkci a služby a jejich marketing uplatnění na místních trzích podle hesla „rozmanitost se prodává“. Globalizace má ale širší obecný význam: globální a lokální nejsou vzájemným vyloučením a protikladem. Lokální reakce, hledání domova, identity je součástí, nikoli protikladem globalizace (ibid. 30).

Na tento moment směšování lokálního a globálního poukazuje J. N. PIETERSE svým pojetím globalizace jako kulturní hybridizace. „Kulturní hybridizace“ vzniká jako

„efekt smíšení“ (jde o směsici mnoha procesů, jež dohromady vytvářejí „globalizační plurál“. To pak znamená uznat mnohazměrnost a simultánnost a vyloučit západoeuro-centrismus dosavadních „neomodernizačních“ teorií globalizace (Pieterse 1995: 47). Hybridizace znamená, že kulturní formy se oddělují od praxe a znovu se kombinují v nové praxi, což se projevuje směsicí sdílených hodnot lokálního i globálního původu. Globalizací může být apelování na transnacionální normy lidských práv v zájmu lokálních menšin, domorodých skupin, v cílech různých hnutí a sítí nevládních organizací. Lidé se nevzdávají místních hodnot, ale chtějí rovněž sdílet globální hodnoty a životní styly. Globální oceňovanou hodnotou se stává „odlišné“ zvláštní, jedinečné tj. „univerzalizace partikularismů a zvláštních identit“ (ibid. 49).

Kulturní hybridizace je zároveň „strukturální“ a působí paralelně v různých sférách sociální organizace – např. v utváření tzv. třetích kultur ve strukturách transnacionálních organizací a v managementu, dále v tzv. „internacionalizaci států“ zapojovaných do mnohostranných forem mezinárodního vládnutí (multicentričnost ve vztazích různých aktérů: států, nevládních organizací, podniků, hnutí, církví, mezinárodních organizací aj.). Hybridizace platí i pro sociálně-ekonomické struktury (dvojí ekonomika tradičně-moderní, feudálně-kapitalistická, semiperiferie jako hybridní ekonomická formace, „rozvoj podrozvoje“, smíšená ekonomika, sociální ekonomika „třetího sektoru“ neziskových organizací) i pro zeměpisné a sídelní struktury („města rolníků“ ve Třetím světě, zóny volného podnikání, oblasti kolem vojenských základen, pohraniční oblasti mezi státy, globální velkoměsta) a nakonec platí i pro smíšené zakoušení času (smíšené časy předmoderny a moderny či postmoderny v Jižní Americe, „obecná asynchronnost kultur 3. světa“). Globalizace tak zvyšuje množství organizačních voleb kombinovaných podle kontextů a potřeb sociálních, institucionálních, právních, ekonomických, politických i kulturních. Žádná volba nemá nezbytně obecnou platnost či monopol jedné dominantní volby, jakou byl např. národní stát (ibid. 51-52). Součástí globalizace je také sdílení zkušeností sociálních konfliktů (invazí, dobytí, války, imperialismu, otrokářství) a mezicivilizačních styků. Konfliktní jednota, panství a odpor jsou také součástí globalizace historie a historické paměti (ibid. 53).

Arjun APPADURAI považuje za zásadní moment globalizace „kulturní dynamiku odprostorování“, jež zpochybňuje představu „kultur“ jako míst, stabilních a ohraničených teritorií. Tuto tradiční prostorovost zpochybnila „kulturní kosmopolitizace“, jež se nedotýká jen ekonomické aktivity firem (zejména TNC) a finančních trhů, ale také etnických prostorů a skupin, náboženských hnutí a sekt či politických organizací – jejichž dosah překonává hranice teritorií i kulturních identit. Odprostorování znamená rozpojování tradičních vazeb obyvatelstva, hospodářského vytváření bohatství a teritoria, čímž se radikálně mění základna kulturní identity. Odprostorování je empiricky vyjádřeno migrací lidí za prací, pohyb lidí vytváří objednávku a nové trhy pro kulturní produkci (film, divadlo, koncertní agentury, cestovní kanceláře) pro „lidi, kteří chtějí mít spojení s vlastí“ (Appadurai 1997: 14).

* * *

Mnoho důsledků globalizace – např. mezinárodní komunikace, dělby práce, pohybu pracovních sil a příležitostí, informací a ekonomické interdependence – komplikuje

je možnosti regulovat národní ekonomiky, sociální politiky atd. Nezaměstnanost, růst soutěže, zrychlování technických změn a inovačních temp, extenze využívání přírodních zdrojů, ohrožující kromě kumulací znečištění ovzduší též globální životní prostředí, vytvářejí negativní potenciál sociálních a ekologických (environmentálních) změn, které ovlivní každého na planetě.

Od zahájení průmyslové revoluce pokračuje zátěž životního prostředí a ekosystému planety. Změny životního prostředí jsou stále více globální, je třeba je pochopit jako nejen ekonomické, technické, ale i sociální a politické důsledky. Planetu ohrožují svou činností sami lidé: „ohrožení životního prostředí není důsledek jednotlivých nehod a nepozornosti – ale normální lidské činnosti (Vogler 1997: 297).

U. BECK chápe globalizační proces jako „globální světovou industriální společnost“, která zahrnuje všechny společnosti a země do rámce rizikové společnosti a „civilizace vysokých ohrožení“. Pokračuje proces modernizace a s ním i „zespolečenštění přírody“: růst ekonomického bohatství, a s tím spojená zastaralá víra v růst bezpečí a blahobytných jistot společnosti a jednotlivců, jsou doprovázeny produkcí rizik a ohrožení, růstem nejistot. Zatímco GIDDENS klade důraz na nejistoty vyplývající z moderního vědění, spojeného s „abstraktními systémy“, jež s tímto věděním též zacházejí jako se zdrojem moci – BECK spojuje rizikovou společnost s politickou povahou zastarávající průmyslové moderny. Jde o to, že moderní systémy věd a techniky jsou stále spojovány se sférou „soukromého“ tj. především s kapitalistickým industrialismem jako kvaziautonomním subsystémem moderní společnosti, který se považuje za nezávislý na celkové kultuře společnosti. Inovace a technologické změny i orientace vědních institucionálních komplexů jsou považovány za „nepolitickou“ sféru. Rizika vyplývající z výroby, obchodu, výzkumu a vývoje i aplikace technologií jsou takto autonomizována, přerůstají přes hlavu institucím ekonomiky, vědy a techniky, stávají se nekontrolovatelnými, poněvadž leží mimo sféru „veřejného“ tj. státu, politiky, demokracie, občanů. Příliš mnoho průmyslu, techniky a vědy znamená kumulaci externích ekologických a sociálních důsledků, jež jsou stále víc globální. Znamená to také změnu podstaty rizika: riziko již nelze chápat jako něco, co lze prognózovat, vypočítávat, rozhodovat, riziko nelze zvnějšňovat a spojovat s „přírodou“, „živelností“, vnějšími silami, Osudem, boží vůlí atd. Moderní rizika jsou sociálně vytvářena, nejsou náhodnými dysfunkcemi a „nezamýšlenými“ vedlejšími důsledky, ale stávají se systémovými sebeohroženími. Hlavní instituce globální průmyslové moderny ztrácejí svou legitimitu, neboť se snaží normalizovat rizika jako technické vedlejší důsledky, jež lze vyloučit nebo zmenšit pomocí jiných technik. Byrokracie podnikání i států vytvářejí systém „organizované neodpovědnosti“ a „protijedů“ – na otravování prostředí reagují výrobou „protijedů“ (Gegengifte), a tak stále udržují industriální systém v běhu, bez podstatných změn ve směru zlepšení prevence a kontroly rizika (Beck, U.: 1988).

Sociální nejistoty rizikové společnosti vidí Beck (spolu s jinými) také v oblasti globalizace výrob, soutěže a trhu práce. Sociální postavení jedince i jeho možnost občanské účasti na demokracii jsou nyní ohrožovány nejen v rámci národního trhu, ale také stále více v důsledku tlaků trhu globálního. Globalizace průmyslového systému vede k národní i globální nezaměstnanosti, pružné systémy produkce (flexible post-fordism,

Lash, S. – Urry, J. – Strange, S.), rychlé komunikační a dopravní prostředky – umožňují exporty pracovních příležitostí, rušení a zavádění pracovních trhů v různých mezi-kontinentálních či meziregionálních, globalizovaných prostorech.

Tyto možnosti relativně zlevňují lidskou práci a na druhé straně v zemích Severu snižují poptávku po „drahé“ práci. Nezaměstnanost, způsobená rychlými přírůstky obyvatelstva v zemích Jihu, napomáhá zlevnění lidské práce, kdežto na Severu roste strukturální, technologická a globalizační nezaměstnanost s přímými dopady na mladší lidi, rozkladem státu sociální péče, včetně snižování možností rostoucího počtu stárnoucích obyvatel spoléhat na důchodové a zdravotní aj. sociální jistoty. Právě v nejvyspělejších „postindustriálních“ společnostech se formuje fenomén „kapitalismu bez práce“ (Beck 1996).

R. DAHRENDORF považuje důsledky „globalizace a internacionalizace hospodářského života vyspělých zemí“ za „enormní“. Podle něho narůstají rizika i šance spojené s revolucemi „výrobních sil“, jež mají „vždy své vedlejší důsledky“, jako jsou snižování nezaměstnanosti, pokles nižších příjmů, upadání sociálního státu, růst „podtřídy“ vyloučených z práce i ze společenského života. Právě exkluze (tj. vyloučení) působí na společenský život „jako celek“, „je ohrožena sociální sounáležitost, konkurence snižuje sociální solidaritu“ (Dahrendorf 1997: 46-47).

S rostoucí individualizací západních společností jde také o „kapitalismus bez tříd“ (Beck, 1986). Osamocení jedinec není chráněn velkou kolektivitou a jejími politickými silami a je vydán všanc trhu práce. Jedině člověk mající příjem, placené zaměstnání, má nárok na státní sociální péči, ten, kdo má bydliště, je řádným občanem. Nemá-li toto vše, je vyloučen z občanské společnosti jako politického společenství plnoprávných občanů, ztrácí možnosti nebo motivace k participaci, klesá jeho zájem na udržení demokracie. Civilizace rizika a vysokých ohrožení tak destabilizuje společnost a jejich členy nejen fyzicky a ekologicky, ale také politicky a strukturálně i kulturně. Globalizace těchto důsledků modernizace je proto systémovým sebeohrožením. Jedinou šanci vidí Beck, Giddens a další v aktivizaci občanské společnosti a v tvůrčím rozvoji odpovědného občanství s cílem veřejné politizace vědy a výzkumu, trhu a podnikání, demokratizace kontroly techniky a vytvoření partnerské spolupráce mezi občany a státem.

Zdá se, že globalizace dále prohlubuje jak environmentální, tak sociální krizové trendy.

Tak např. H. BERKING ukazuje, že v současném globalizovaném světě lidských společností dochází k tomu, že institucionalizované formy politického a ekonomického jednání postrádají morální vědomí cílů veřejného blaha a širší odpovědnosti k druhým, k prostředím. V moderní kultuře dominuje utilitarismus a individualismus v sociálním jednání a společenském styku. Dominantní jev egoistického individualismu v touze po moci, úspěchu a zisku se globalizuje. Maximalizace sobeckých zájmů se projevuje nejen v ekonomice, ale i politice, dominuje strategie soutěživého boje o hmotné a symbolické výhody. To vyvolává obraz společnosti, jejíž zbytky potenciálu solidarity a legitimacy jsou vyčerpány (Durkheim kdysi hovořil o organické solidaritě morálního společenství, jež nelze vytvářet státem, ale má nábožensko-etické základy, Giddens dnes mluví o „detraditionalizaci“, jež v modernizačním procesu „zrušila“ historické

vazby solidarity lidí jako tradici spolu se „zabitím přírody“). Berking soudí, že „současné kritické diagnózy konce 20. století a kapitalismu v teorii společnosti se shodují v konstatování, že se zhroutily normativní, morální a kulturní základy (jež během modernizace přetrvávaly), na kterých byl liberální tržní kapitalismus schopen stavět; je to způsobeno vahou jeho systémových imperativů na životní svět praxe“ (Berking, 1996: 190). Situace je taková, že tržní společnosti „parazitovaly na předmoderních systémech povinností a významů, jež nelze obnovit v moderních ekonomických a politických institucích, ani je nahradit alternativami“, soudí dokonce H. DUBIEL (Dubiel 1991: 126). V počátcích klasické britské civil society (občanské společnosti) byl kulturní vzorec sociace lidí zaměřen hlavně na ekonomiku, dnes již ale utilitaristická morálka nezná žádné sociokulturní meze. To je považováno za dovršení kumulativního procesu modernizace, v němž individualizace ruší model identity, jenž byl ještě před pár lety soustředěn na práci, profesi a rodinu. Beck zde ukazuje na nezbytnost jednotlivce soustředit se sám na sebe: na plánování své biografie, vztahů, schopností, orientací atd. Eroze životních kontextů, tříd, profesí, identit (včetně mužství a ženství), rodiny zvýšila jen instrumentální závislost jedinců na státu a trhu. Jde tady o zásadní proměny sociálních životních světů. Vzniká otázka: jaké sociální a morální potenciály může vyvolat tato situace a jak čelit tržním vztahům instrumentalizace (jež Habermas nazýval před dvěma dekádami „kolonizací životního světa“), jež vyústila v podobu deformace sociálních vztahů k cílům „moci“ a „peněz“?

R. WUTHNOW na základě výzkumů ve Spojených státech zformuloval hypotézu o rozvíjení tzv. „solidárního individualismu“ (solidary individualism). Asi 45 % populace starší osmnácti let věnuje pět a více hodin práci pro dobrovolné veřejné, svépomocné, charitativní, sousedské a zdravotnické aj. účely. Produkují takto neplacené služby, k nimž ještě přibývají dobrovolné daně občanů, dary a donace, jež dohromady autor nazývá „ekonomikou dávání“ (obdarovávání, the economy of gift-giving). Tato forma aktivit vzrůstala prudce v posledních dvou dekáдах, stává se významným aspektem každodenního života společnosti, obnovuje vztahy solidarity, autentičnosti a vzájemného uznávání osob, ale také pozitivní morální odměny orientace na druhé, jež není zjištnou ve smyslu maximalizace užitku pro sebe. Solidární činnost uskutečňují právě osoby, jež mají intenzivní zkušenost s individualizací života ve společnosti, a proto pocítují potřebu solidárních vztahů a vzájemného uznání. Tak jsou jedinci postupně donuceni zajímat se o druhé, o citovost, přátelství, neboť se musí v životě orientovat sami, bez tradičních pevných vodítek životních stylů. Tak je rozvíjen potenciál reflexivity a reflexních vztahů (Wuthnow 1992).

Podle BERKINGA jde v podstatě o nové lidské učení: jedinci se musí naučit jak zacházet s paradoxními požadavky na své chování, což vyžaduje samostatné snahy o sebereflexi svých orientací, využití poznání i citlivé angažovanosti v konfrontaci ego a alter ego (195). Jedinci utvářející životní styl a sdružující se s druhými lidmi tak mají vytvářet nové zprostředkování – mezičlánek – mezi jedincem a společností. Jde o estetizaci každodenního života jako výsledku vědomých voleb, sebepředstavování (a autentického smyslu života) a zároveň politizace soukromého. Politiky životních stylů „life politics“ (A. Giddens 1995) jsou potenciálem vnitřního přeorientování sociálně-etických základů společenských institucí, jsou konfrontací nových „potradičních

komunit“ sociálních sítí jako „antiinstitucí“, jež Beck nazval subpolitizací veřejné sféry jako novou formou občanské společnosti (Beck 1993), s etablovanou sférou politického administrativního systému (Berking 1996: 200). „Life politics“ je pro GIDDENSE vlastně projektem nové kvality sociální politiky rozvoje člověka a jeho potenciálu v současných poměrech působení globalizace, „detradicionalizace“, rozkladu „státu blahobytu“ (Giddens 1995: 14). Tato nová politika celospolečenského utváření lidského potenciálu se má orientovat na širší rozvíjení schopností samostatného jednání a rozhodování v široce kulturním, vzdělávacím i emocionálně morálním ohledu – má se stát politikou „životních šancí“ (ibid. 90). Rozvoj potencialit schopností by měl umožnit aktivnější orientace identit a životních voleb i stylů, které již nelze čerpat ze vzorců rozkládaných tradic a stereotypů modifikovaných „první průmyslovou modernou“. Ale tuto politiku lze jen obtížně „zavádět“ shora prostřednictvím vládních byrokracií, je třeba rozvinout citlivou a pružnou koordinaci a kombinaci státu a institucemi občanské společnosti i lokálních společenství. To všechno však zároveň vyžaduje další dalekosáhlé proměny liberální zastupitelské demokracie i sociálního hospodářství, právního státu atd. Tak např. U. BECK klade otázku: „Kdo umožní demokracii bez jistot společnosti lidí, kteří mají práci? To, co se jeví jako konec společnosti práce (Arbeitgesellschaft), musí být přetvořeno směrem k založení nových idejí a modelů státu, hospodářství a společnosti pro 21. století“ (Beck 1996: 142). Alternativu kapitalistické výdělečné práce vidí v „práci pro veřejnost“ (öffentliche Arbeit), decentralizaci a aktivní účasti občanů, kdy „svoboda posiluje a rozšiřuje svobodu“. Proto je třeba masivně investovat do občanské společnosti, přesouvat moc na občany a „alternativně, tvořivě využívat přitom technik informačních médií, ekonomických zdrojů financování a vzdělávání“. V budoucnosti dojde k prolínání formální výdělečné práce se sebeorganizací a dobrovolnou prací, ke spojení individualismu a komunitarismu v „aktivní společnosti“ A. Etzioniho. Hlavním úkolem je vytvářet hmotné a kulturní základy pro solidární individualismus, a tím také pro upevnění občanské společnosti a demokracie. Podle Becka mají občané „donucovat“ právo, stát (vládu), aby požadovaly dodržování spravedlivé odpovědnosti ze strany tvůrců rizik a ohrožení společnosti a životního prostředí. Ti, kdo mají největší zisky z ohrožení a destrukcí společnosti i přírody, mají také platit rostoucí daně za udržování společnosti a ochranu životního prostředí. Toho má dosáhnout občanská společnost aktivní občanskou participací na preventivní účinné politice veřejné společenské racionality – to vše v situaci, kdy se „neoliberální politika s akcentováním trhu ocitla ve slepé uličce“, jež je „sebevražednou pro každého racionálního aktéra“ (Beck 1996, 146).

Také pro G. SÖROSE je zejména neřízená expanze finanční globalizace a deregulace sebedestruktivní: globalizace kapitalismu volné soutěže nahradila podle něho komunismus jako hlavní hrozbu otevřené demokratické společnosti, kdy „příliš mnoho soutěže a příliš málo spolupráce může způsobit neúnosné nerovnosti a nestabilitu“ (Sörose 1997: 45).

Z. BAUMAN vidí ústřední rozměr globalizace v nových nerovnostech důsledků: globální a lokální jsou dvě perspektivy a zároveň dva momenty stratifikace a polarizace „světové společnosti“ a jejího obyvatelstva. Na jedné straně vzniká menší skupina „globalizovaných bohatých“, na druhé většinová skupina „lokalizovaných chudých“.

Globalizace znamená nové rozdělení výsad a oprávnění, bohatství a bídy, možnosti i vyloučení, moci a bezmoci, svobody a nesvobody. Globalizace trhů a informací přináší novou hierarchizaci, pro některé lidi znamená svobodné volby, koncentrování kapitálu a dalších zdrojů, svobodný pohyb a obchod, pro jiné znamená osud nedobrovolně exkluzí, lokální či lokalizované živoření, kdy ke starým chudým ve světě přibývají „noví chudí“. Podle Baumana přináší globalizace novou historickou sociální situaci: zatímco v minulosti obývali bohatí a chudí jeden společný svět, kdy bohatí potřebovali mít své chudé k tomu, aby byli bohatými, dnes tato vzájemná konfliktní závislost přestává platit. „Noví bohatí“ chudé nepotřebují, jejich světy se dramaticky oddělují. Globalizovaný svět „vítězů“ se jeví jako hyperskutečnost, v níž nelze oddělit reálné od virtuálního (Baudrillard). „Elita mobilních“ žije především v čase a odpoutává se od prostoru lokalit, nemá pocit nutnosti dělit se o své bohatství. Druhý svět globalizačních poražených obývá prostor lokalit, který je obtížně překročitelný. Chudí jsou „strukturálně přebyteční“, nezaměstnaní, mají nadbytek času, který nekontrolují, jsou vyloučeni z rezervní práce i ze spotřeby. Globální éra podle Baumana komplikuje vznik sociální solidarity (Bauman 1997: 323-331).

Podle GIDDENSE je dnes v kontextu důsledků globalizace cílem společného úsilí vlád i občanů „inkluzivní společnost“. Sociální politiky mají „redistribuuovat možnosti“ a stimulovat sociální inkluzi. Stát by měl podporovat širší podmínky sociokulturního rozvoje lidského potenciálu či kapitálu rozvoje lidí a neomezovat se na byrokratické neefektivní zajištění ekonomické podpory jen základních potřeb. Právě „politika sociálních investic“ může poskytnout šance svépomoci a zainteresovat veřejnost, musí také rozvíjet třetí sektor služeb sociální pomoci (Giddens 1998: 109-117). Aktivnější účast vlády v sociálním hospodářství v důsledku globálních tlaků celosvětové redistribuce práce je nezbytná v zájmu vyloučení „kultury bezpráví“ a lokálních i globálních „devastací životního prostředí“ (ibid.128). Giddens zdůrazňuje, že k tomu bude třeba nejprve stát zpružnit, tak aby byl ve svém fungování efektivnější, demokraticky průhlednější, hospodárnější i kvalitnější ve službách při reagování na poptávku řešení sociálních problémů (ibid. 73-74).

BAUMAN, připomínající nám implicitně Aronovy úvahy z konce 60. let, charakterizuje globalizaci jako chaos – nikoli řád, ale živelné soutěžení bez kontroly. Globalizace je nechtěným výsledkem modernizačního vývoje, ne důsledkem moderního projektu rozumné a rovné společnosti s otevřením možností, šancí pro všechny lidi. Chaotická světová situace bez kontroly zpochybňuje pojem univerzality, jenž je nahrazován módním pojmem globalizace. „Zobecnění“ bylo klíčovým slovem moderního myšlení o globálních záležitostech stejně jako pojmy „civilizace“, „rozvoj“, „konvergence“. Myšlenka univerzality byla nadějí a záměrem ovlivňovat vytváření univerzálního řádu. To bylo prakticky vyjádřeno mobilizací zdrojů moderních velmocí i „ambiciózního intelektu“. Moderní pojmy civilizace a rozvoje ohlašovaly zlepšení světa a jeho globální proměnu. Hlásaly stejné šance pro život všech. Nic z toho nezbylo v obsahu významu globalizace a dnešních diskusí o ní (Bauman 1998: 59). V pojmu globalizace jde hlavně o důsledky a ne o úsilí a iniciativy. „Globalizace není o tom, co chceme a co se snažíme dělat. Je o tom, co se nám všem děje a přitom překračuje omezené možnosti plánovité činnosti.“ Globalizace znamená expandování

„lidmi vytvořené džungle“ (manufactured jungle), jež „vznikla poté, co modernizace dobyla přírodu“ (ibid. 60).

D. HELD, U. BECK a další upozornili na vznikající kosmopolitní pohled (perspective) na transnacionální občanskou společnost a demokracii. Globalizace podle BECKA prohlubuje rozdílnost první a druhé moderny. První moderna je spojena se ztotožněním společnosti a státu. Stát je „kontejner“ společnosti. Společnosti národních států konzervují identity každodennosti a jejich samozřejmost (Beck 1997: 115). Globalizace rozkládá tuto stavbu státní společnosti. Především transnárodní podniky usilující o největší zisky rozdělují pracovní místa a daně ve světové společnosti, zabývají vyspělé sociální státy moci. Jde o konflikty moci mezi státy a aktéry transnacionální „světospolečnosti“. Aktivity podniků nejsou umístěny v národním či státním systému a pravidla hry, jež samy určují, přesahují jejich hranice a hrají v rámci „světospolečnosti“ (ibid. 116-117). Jde proto o změnu pravidel politiky – o „politiku politiky“ (Metapolitik) v nové mocenské hře.

DAVID HELD akcentuje globální vzájemnou provázanost, která ekonomicky, politicky i environmentálně omezuje suverenitu rozhodování států a národních společností (Held 1998:99). Na druhé straně vznikající globální systém produkce a směny, sítě transnacionálních styků a komunikací, moc nadnárodních organizací zvyšují mnohostrannost složitosti vztahů mezi lidmi, společnostmi a společnostmi a vytvářejí „nové politické nejistoty“ (ibid. 101). To vytváří nerovnováhu mezi demokratičností uvnitř společnosti národních států a nedemokratičností vztahů mezi nimi, práva přiznaného „těm uvnitř“ a jeho popření pro „ty venku“ (ibid. 103). Vzniká potřeba vzniku rámce „kosmopolitního modelu demokracie“ definovaného D. Heldem jako „systém vládnutí vyrůstající a utvářený z rozmanitých podmínek a vzájemných styků různých lidí a národů“ (ibid. 106). Vzniká ovšem celá řada problémů praktického právního a institucionálního uspořádání modelu kosmopolitní demokracie s legislativními i donucovacími prostředky výkonu autority. Globalizace jako směsice globálního a lokálního (glocalizace) vyžaduje, abychom počítali rovněž s novým rozmachem regionálních a místních autonomií, s intenzivní a participační demokracií na místní úrovni jako doplnění širšího globálního pořádku.

Nadnárodní rozhodovací centra by měla být „vyšší instancí“, jestliže „nižší“ úroveň nevládají „otázky nadnárodní a mezinárodní politiky“ (ibid. 112-113). Obtížný úkol řešení konfliktů hodnot v „globálním dialogu“, jehož základem by mohl být „všelidský smysl pro domov na planetě Zemi“, je předpokladem kosmopolitní demokracie a nové „mezinárodní demokratické kultury“ tolerance (ibid. 116-117). Demokracii čeká nový kritický test v budoucnosti. Řešení globálních problémů čeká též na nové pojetí suverenity a občanství legitimizovaných globální občanskou společností v souladu s „každodenním reálným občanstvím jednotlivců žijících v různých společnostech a jejich kontextech“: „globální občanství“ je syntézou sdílení hodnot občanství dílčích států a hodnot „obyvatele celé planety“ (Archibugi 1995: 134-135).

* * *

Množství diskusí o globalizaci v posledních letech ve veřejnosti, tisku, politice i společenských vědách prokazuje nejen reakce na reálné sociální změny, strukturace

a konfigurace, ale také zrychlení uvědomování světa jako globálního celku s prvky a trendy k utváření „globální světové společnosti bez světového státu“. Konjunktura slova „globalizace“ představuje zároveň nebezpečí, že se stane sloganem či obětním beránkem, na kterého lze svádět všechny možné problémy od ekologických přes ekonomické, psychologické až po politické, sociální a kulturní (Robertson-Khondker 1998: 32).

N. Chomsky např. připomíná, že diskuse o neoliberalní ekonomické filozofii globalizace ve smyslu neodarwinistického principu přežití silnějšího je americkou doktrínou „reálného volného trhu“, jež připomíná studenou válku s ideologickým bojem (a sovětskou doktrínu „reálného socialismu“). Chomsky poznamenal, že co je dobré pro jednu zemi, nemusí být stejně dobré pro jinou, to věděl již Adam Smith v 18. století (Chomsky 1998: 368).

Pro všechny účastníky diskusí o globalizaci vzniká také nebezpečí, že společnosti a lidé se budou považovat za jakési pasivní objekty či oběti „restrukturací struktur“ a „refigurací konfigurací“, na něž jako na „přírodní sílu“ nemá jen tak někdo vliv.

Přesto se zdá, že v nové geopolitice prostorů prohlubování globalizace je stále nutno diferencovaně posuzovat situace různých lokalizovaných společností, států regionů či subregionů a zón v jejich konfiguracích v „centrech“, „semiperiferiích“ a „periferiích“. Tyto konfigurace pak mohou vypovídat o větší či menší závislosti, předstihu či zaostávání, marginalizaci či exkluzi. Tyto globalizované konfigurace není nezbytné posuzovat pouze či hlavně ekonomicky, technologicky nebo geopoliticko-mocensky. Nutno přihlížet také k širším kulturním, politickým a občanským aspektům včetně lidských potenciálů pružné adaptace institucí, lidského kapitálu a možností lidského sociálního rozvoje a uplatnění. Globalizace ve všech uvedených rozměrech přináší nové výzvy demokracii.

Globalizace vytváří nové transnacionální prostory sociálního života a jednání – stále více ovlivňuje prostory dosud institucionálně vymezované moderními národními státy s jejich domácí a zahraniční politikou. Lokální prostory sociálního života i širšího pozemského životního prostředí, specifické kultury i národní tradice jsou ovlivňovány větší intenzitou styků, vlivů, zpětných vazeb a jejich souvislostí. Nové problémy v globalizovaných prostorech sociálních styků a dopadů nelze již řešit jenom lokálně, což vyvolá komplexní problém rozšíření demokratické participace k vyrovnávání disparit moci a vlivu.

Shluky problémů globalizace implikují rovněž potřebu změn a rozšíření přístupů, pohledů, koncepcí a kategoriálního aparátu sociálních věd. Vznikají otázky: Co nového přinášejí tyto změny do sociologie? Vzniká „sociologie globalizace“ či „globální sociologie“?

Literatura

- ALBROW, M.: „Auf dem Weg zu einer Globalen Gesellschaft?“, IN: Beck, U. (Hg.): *Perspektiven der Weltgesellschaft*, Suhrkamp, Frankfurt a. M. 1997, (411-434).
- ARON, R.: *Progress and Disillusion. The Dialectics of Modern Society*, Penguin, Harmondsworth 1969.
- ARRIGHI, G.: *Globalization and the Rise of East Asia*, *International Sociology*, Vol. 13, 1, March 1998 (59-78).

- APPADURAI, A.: „Globale Ethnische Räume“, IN: Beck, U. (Hg.): Perspektiven der Weltgesellschaft, (11-40).
- BAUMAN, Z.: „Schwache Staaten. Globalisierung und die Spaltung der Weltgesellschaft“, In: Beck, U. (Hg.): Kinder der Freiheit. Suhrkamp, Frankfurt a. M. 1997 (323-331).
- BAUMAN, Z.: Globalization. The Human Consequences, Columbia U. P., New York 1998.
- BECK, U.: Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine Andere Moderne, Suhrkamp, Frankfurt a. M. 1986.
- BECK, U.: Gegengifte. Die Organisierte Unverantwortlichkeit, Suhrkamp, Frankfurt a. M. 1988.
- BECK, U.: Erfindung des Politischen, Suhrkamp, Frankfurt a. M. 1993.
- BECK, U.: „Kapitalismus ohne Arbeit?“ in Der Spiegel 20/1996.
- BECK, U.: Was is Globalisierung?, Suhrkamp, Frankfurt a. M. 1998.
- BERKING, H., „Solidarity Individualism. The Moral Impact of Cultural Modernization in Late Modernity“, in Lash, S. – Szerszynski, B., – Wynne, B., Risk, Environment, Modernity, Sage, London 1996, pp. 189-202.
- BRZEZIŃSKI, Z.: Bez kontroly. Chaos v předvečer 21. století, Praha 1993.
- CHOMSKY, N.: „Free Trade and Free Market: Pretense and Practice“, IN: Jameson, F. – Miyoshi, M., (eds.): The Cultures of Globalization, Duke U. P., Durham and London 1998, (336-370).
- DAHRENDORF, R.: „Anmerkungen zur Globalisierung, IN: Beck, U. (Hg.): Perspektiven der Weltgesellschaft (41-54).
- FRANK, A. G.: Capitalism and Underdevelopment in Latin America, Penguin, Oxford 1971.
- FRIEDMAN, J.: „Global System, Globalization and the Parameters of Modernity“, IN: Featherstone-Lash (eds.) 1995, (69-90).
- GIDDENS, A.: The Consequences of Modernity, Polity, Cambridge 1990.
- GIDDENS, A.: Beyond Left and Right, Polity, Cambridge 1994.
- GIDDENS, A.: The Third Way, Polity, Cambridge 1998.
- HELD, D.: „Democracy and the New International Order“, IN: Held, D. – Archibugi, D. (eds.): Cosmopolitan Democracy, Polity, Cambridge 1995, (96-120).
- GILPIN, R.: The Political Economy of International Relations, Routledge, London 1987.
- KIELY, R.: „Globalization, Post-Fordism and the Contemporary Context of Development, International Sociology, Vol. 13, 1, March 1998, (95-116).
- LASH, S. – URRY, J.: The End of Organized Capitalism, Sage, London 1987.
- LASH, S. – URRY, J.: Economies of Signs and Spaces, Sage, London 1994.
- LUHAN, M. M.: Rozumět médiím, Odeon, Praha 1991.
- MOORE, W., „Global Sociology: The World as a Singular System“, in American Journal of Sociology 71 (5), pp. 475-482.
- REICH, R.: Dílo národů, Prostor, Praha 1995.
- ROBERTSON, R.: „Globalization: Time-Space Homogeneity – Heterogeneity, IN: Featherstone, M. – Lash, S. (eds.) 1995, (25-44).
- ROBERTSON, R. – KHONDKER, J.: „Discourses of Globalization: Preliminary Considerations“, International Sociology, Vol. 13, 1, 1998, 25-40.
- ROBERTSON, R.: Globalization, Sage, London 1992.
- SASSEN, S.: Losing Control? Sovereignty in an Age of Globalization, Columbia U. P., New York 1996.
- SASSEN, S.: Globalization and its Discontents, The New Press, New York 1998.
- SKLAIR, L.: Sociology of Global System, Harvester, Hempstead 1991.
- STRANGE, S.: „Rethinking Structural Change in the International Political Economy“ in Stubbs, R., Underhill, J., (eds.), Political Economy and the Changing Global Order, St. Martin's Press, New York 1994, 103-115.
- VOGLER, J.: „Globale Umweltpolitik“, IN: Beck, U. (Hg.): Perspektiven der Weltgesellschaft 1997 (293-331).
- WALLERSTEIN, I.: „Culture as the Ideological Battleground of the Modern World System“, IN: FEATHERSTONE, M. (ed.): Global Culture, Nationalism, Globalization and Modernity, Sage, London 1990 (31-55).
- WALLERSTEIN, I.: The Modern World System I, Academic, New York 1974.
- WALLERSTEIN, I.: The Modern World System II, Academic, New York 1980.
- WUTHNOW, R., Acts of Compassion: Caring for Others and Helping Ourselves, Princeton U. P., Princeton 1992.

The Sociology of Globalization: problems and perspectives

Summary

Globalisation is a term that covers a whole huge complex of contemporary social processes, economic, technological, environmental, political and cultural.

The article identifies different models of explanation within the framework of recent models of globalisation each based on definite images reflecting the inter-relationships of these economic, environmental, technological, social, political and cultural components.

At the same time, the author tries to show how the main current theories and analyses of globalisation describe and interpret its causes, forces, actors and consequences.

The main purpose of this exposition is to demonstrate that despite the variety of analytical and interpretative schemes put forward, it is evident that: 1. the dominant view within contemporary social science is one of criticism of the consequences of globalization processes (that allegedly create imbalances between non-political and political action, conflict, competition and co-operation, or order, disorder and chaos etc.) for societies, nation states, people and their cultural and natural environments (life spaces); 2. sociological thought is facing important changes in its key categories and concepts of the „social“, „society“, „modernity“ or „development“ as it strives for a more adequate understanding of both the time and space dimensions of social action that produces new disparities, exclusions and inequalities in the context of both old and new global problems. The central issue is the problematization of life space.

JANA DUFFKOVÁ

MNOHOVÝZNAMOVOST NE/GRAMOTNOSTI (SVĚT PLNÝ NEGRAMOTNÝCH)

„Co nebo kdo je to analfabet?“

1. „Analfabet?... Teď si připadám já, tjó... ne... analfabet...to nevím přesně... když nic neumí nebo ... když... analfabet... Se nechám podat.“ (mladá žena)
2. „Jó, tak to nevím... to... to já nevím.“ (muž středního věku)
3. „To je hloupej člověk. Ne, no tak... třeba člověk, kterej neumí psát nebo... číst.“ (mladší muž)
4. „Kdo je analfabet, jo? No tak to jsou lidi takový méně... méně vyvinutý prostě..., mají takovou nějakou neschopnost, že jo, no... už třebas od narození.“ (starý muž)
5. „No blbec, no... člověk nevzdělaný, no... nebo nemá základní vzdělání.“ (muž středního věku)
6. „No tak to nevím... no nevím... to jsem neslyšela.“ (mladá žena)
7. „Ježíš, analfabet... to bohužel nevím teda.“ (mladý muž)
8. „No kdo neumí číst a psát.“ (starší žena)
9. „Člověk, co má malý mínění o svém životě, o svém IQ a egu.“ (mladší muž)
10. „Blbec.“ (starší žena)

(Z pořadu Nikdo není dokonalý, televize Prima 1998)

PŘEDSTAVY O NEGRAMOTNOSTI

Negramotnost v naší společnosti nepatří právě k nejméně frekventovanějším tématům ani společenské konverzace, ani odborných studií. Zdá se, že se ustálila představa, že negramotnost coby neznalost čtení a psaní může dnes u nás zajímat maximálně historiky (jakožto záležitost minulosti) či specialisty na exotické země (jakožto současný problém tzv. rozvojových či méně vyvinutých zemí). Pro naši současnost byl tento problém vyřešen díky Marii Terezii, jejímu zavedení povinné školní docházky a zejména povinné výuky trivia (čtení, psaní, počítání). Koho přesvědčí jen čísla, může se podívat do specializovaných ročenek a přehledových analýz organizace UNESCO, kde přinejmenším od 50. let tohoto století ve statistikách negramotnosti v jednotlivých

zemích název našeho státu vůbec nenajde – maximálně je k nalezení vysvětlující poznámka typu „Problém negramotnosti byl vyřešen již před dlouhou dobou (...)“.¹⁾

Malou – a v sociologickém slova smyslu velmi nereprezentativní – ukázkou těchto představ jsou pak odpovědi ve výše uvedené anketě. Co nebo kdo je to analfabet?²⁾ Část dotazovaných neví (obsah slova se v realitě pro nás jako by vytratil a vzhledem k tomu, že není zvykem starat se příliš o to, co je na druhém konci světa, vytrátilo se patrně i samo pojmenování), část si zřejmě popletla cizí slova, část zjednodušuje až na hranici únosnosti a nakonec jako vítězná vychází ta velice malá část dotazovaných, která odpovídá buď u nás ustálenou, tradovanou představou (člověk, který neumí číst a psát), nebo přeneseným smyslem slova (nevzdělanec).³⁾

O něco lepší obrázek o naší „gramotnosti v otázkách negramotnosti“ si lze vytvořit na základě analýzy textů, které na téma Problém negramotnosti v současném světě psali v r. 1994 uchazeči o studium oboru sociologie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy.⁴⁾

I když zdaleka ne všichni uchazeči považovali za nutné definovat, nebo alespoň výslovně charakterizovat termín „negramotnost“,⁵⁾ z kontextu celého pojednání vždy lze dosti přesně usuzovat na to, co do daného pojmu autor zahrnul a co si pod ním představoval. 81% uchazečů vycházelo jednoznačně z výše uvedeného tradovaného pojetí, totiž že negramotnost znamená neovládání čtení a psaní,⁶⁾ 7% připojilo ke čtení a psaní ještě i počítání⁷⁾ a 12% uvažovalo s širším pojetím negramotnosti.

Společným jmenovatelem širších pojetí negramotnosti byla upozornění na neznalost, neschopnost či nedovednost ještě něčeho dalšího kromě čtení a psaní (event. i počítání) – přitom nešlo zdaleka jen o konstatování přeneseného smyslu v základní podobě (tj. nevzdělanec), ale i o uvádění konkrétních typů neovládání či neznanosti. Zajímavé je, že polovina z těch, kteří negramotnosti připisovali širší význam či zmiňovali přenesený smysl, konkrétně uváděla příklady, které by bylo možné zahrnout do termínu „sociální ne/gramotnost“ – zhruba ve stejném smyslu, jaký má tzv. sociální ne/intelligence, tj. ve smyslu ne/schopnosti vstupovat do sociální interakce a komunikace na běžné úrovni, orientovat se v základních otázkách sociálního života.⁸⁾

¹⁾ *Alphabétisation et enseignement des adultes*. UNESCO, Paris 1964, 167.

²⁾ U nás se zpravidla ne/gramotnost a an/alfabetismus chápou jako synonyma.

³⁾ Přenesený smysl slova však většinou není v češtině neutrální, pojí se s pejorativním podtextem, hanlivým významem.

⁴⁾ Vzhledem k absolutní anonymitě přijímacího řízení je možné jen obecně konstatovat, že se jednalo o osoby mezi osmnácti až dvaceti lety, absolventy středních škol různého typu (převládala gymnázia) z celé ČR; celkový počet napsaných textů činil 103 (po vyřazení těch, které z různých důvodů nebyly napsány – nejen proto, že uchazeč o tématu nic nevěděl).

⁵⁾ Na zamíčené předpoklady (tj. je zbytečné vymezovat to, co je obecně známo) spoléhalo 83% uchazečů, 5% uvádělo nějaké přejaté vymezení a 12% se dokonce pokusilo o vymezení vlastní. K zajímavým definicím patřily např. tyto: „Negramotná je osoba, která neovládá číst psanou formu sdělení či nedokáže sama interpretovat svá slova a myšlenky pomocí písma.“ „Negramotnost se projevuje zpravidla neschopností číst, psát, popř. úplnou netečností k písmu.“

⁶⁾ V rámci tradičního pojetí se někteří uchazeči snažili diferencovat: např. vydělení „povrchní gramotnosti“ („ten, kdo neumí pravopis mateřského jazyka, není vždy považovaný za negramotného“) či „vědomé negramotnosti“ („člověk se nechce učit číst a psát“).

⁷⁾ Je zajímavé, že v otázce, zda do požadavků gramotnosti kromě ovládání čtení a psaní zahrnout i ovládání počítání, se neshodnou ani odborníci na danou problematiku – většina pojetí ale s počítáním uvažuje.

⁸⁾ Objevilo se i pojetí „myšlenkové negramotnosti“ (neschopnost rozumně myslet, uvažovat a vyvozovat závěry) a specificky pojatá gramotnost jakožto schopnost číst a psát a „zapojit se do ochrany lidských hodnot“. Pro budoucnost část uchazečů uvažovala s počítačovou ne/gramotností.

Pokud jde o porovnání představ uchazečů a v naší společnosti obecně rozšířeného umísťování negramotnosti jen do minulosti či jen do rozvojových zemí, lze konstatovat dosti výrazné odlišnosti. Polovina uchazečů si uvědomovala globální charakter problému negramotnosti, i když většina z nich zdůrazňovala jeho větší aktuálnost a závažnost v nevyvinutých zemích – nesituovali však tento problém pouze do nich: buď výslovně připouštěli jeho existenci i v průmyslově vyspělých zemích⁹⁾, nebo kladli důraz na to, že nelze hovořit o jakési „celosvětové či světové gramotnosti“, je-li v mnoha nerozvinutých zemích vysoká negramotnost.

Dosti často si uchazeči také uvědomovali určitou relativitu negramotnosti (i když to takto neformulovali). 43% uchazečů implicity nebo (častěji) explicitě konstatovalo, že negramotnost má různý význam a různé formy podle typu společnosti – zjednodušeně by se to dalo označit jako rozdíl mezi „Severem“ a „Jihem“ (několikrát byla použita přímo tato formulace). 21% uchazečů se v nějaké podobě zmínilo – nejčastěji v souvislosti s „hodnocením“ negramotnosti – o neliterární společnosti jako společnosti, která ke svému fungování gramotnost nevyžadovala (nelze tedy negramotnost hodnotit apriorně jako negativní jev). Na rozdíly ve „váze“ negramotnosti ve vývoji společnosti upozornilo 10% uchazečů („dnes je nutné být gramotný“).

Souhrnně lze říci, že i když se v pojednáních uchazečů objevily velmi důležité momenty mimo tradovanou představu o negramotnosti (zejména se to projevovalo ve zdůrazňování některých širších a u nás běžně nepříliš uvědomovaných souvislostí), přece jen většina setrvává v jejím rámci.

Zdá se tedy, že na „běžného“ příslušníka české společnosti musí dnes silně překvapivě působit úvahy o „negramotné Francii¹⁰⁾“, která je přece – obecně vzato – tradiční kulturní zemí, či o „negramotných Spojených státech amerických¹¹⁾“, které jsou přece – opět obecně vzato – jedním z ekonomicky nejvyspělejších států světa: patří-li Francie a USA k negramotným zemím, muselo se v nich něco podstatného změnit. A skutečně se něco změnilo, ale ani ne tak na epitetech obou zemí jako na pojetí negramotnosti. Francie zůstává kulturní zemí a USA ekonomicky vysoce vyspělým státem, a přesto v obou existuje negramotnost – nová negramotnost, negramotnost moderní (či snad postmoderní) společnosti, kterou už nelze automaticky spojovat s prostou nekulturností a ekonomickou zaostalostí a kterou přesto experti považují za problém srovnatelný s negramotností dřívější, tj. ve smyslu neovládání čtení a psaní (a počítání).

VÝVOJ POJETÍ NE/GRAMOTNOSTI

Termíny „ne/gramotnost“ a „an/alfabetismus“ již svou etymologií poukazují na bezprostřední vazbu s písmem – z řeckého „gramma“, tj. písmeno, a z latinského označení prvních dvou písmen abecedy, tj. alfa a beta. Původní a prvotní významy těchto

⁹⁾ 10% uchazečů v této souvislosti konkrétně jmenovalo USA (ojediněle pak byly z dalších zemí Severní Ameriky a Evropy uváděny Kanada, země bývalé Jugoslávie, země bývalého SSSR, Albánie a Rumunsko).

¹⁰⁾ Např. J. P. Vélis, *La France illettrée*. Ed. du seuil, Paris 1988.

¹¹⁾ Např. J. Kozol, *Illiterate America*. New York 1985.

slov (bez ohledu na jejich současné používání) se jednoznačně týkaly ne/ovládání základní práce s písmem – psaní a čtení. Tím je zároveň rámcově určen počátek vývoje ne/gramotnosti a jejího pojetí (byť posuzovaný až zpětně, s časovým odstupem) – o pojetí ne/gramotnosti je vůbec možné hovořit až u společnosti, která zná písmo. U tzv. preliterárních společností je otázka ne/gramotnosti pochopitelně nesmyslná – všichni jejich příslušníci byli negramotní (v původním slova smyslu).¹²⁾ Teprve se vznikem „literárních“ společností jakožto společností znajících a užívajících písmo se vytvořily podmínky a okolnosti, za nichž má vůbec smysl gramotnost a negramotnost odlišovat.

Jakási celosvětová konkrétnější data počátku vývoje ne/gramotnosti a jejího pojetí pochopitelně není možná – různé společnosti si písmo osvojovaly a rozšiřovaly jeho používání v různých historických obdobích. Přece jen však na obecné úrovni existují určité shody či obdoby ve vývoji ne/gramotnosti – byť v časovém posunu.

Od samého počátku vývoje ne/gramotnosti (a jejího pojetí) se projevují dva vzájemně úzce propojené rysy ne/gramotnosti.

První se týká skutečnosti, že neexistuje negramotnost jaksi sama o sobě – negramotnost (ať už v jakémkoli smyslu) může existovat jen tam, kde existuje gramotnost (v témže smyslu). Gramotnost a negramotnost jsou vzájemně pevně spojeny – v praxi se zpravidla druhé odvozuje od prvního.

S tím souvisí druhý zásadní charakteristický rys ne/gramotnosti (či možno dokonce říci její podstata): negramotnost je velice, až extrémně relativní. Otázku ne/gramotnosti je třeba vždy zkoumat a posuzovat v konkrétních vazbách, v rámci konkrétní společnosti či konkrétní komunity a v konkrétním čase. Ne/gramotnost v žádném případě není jednou provždy, a tím méně pro všechny společnosti pevně stanovená, a to ani pokud jde o konkrétní obsah, ani úroveň. V té míře, v jaké se od sebe vzájemně liší různé společnosti, jejich systémy písma¹³⁾ i celková úroveň rozvoje, se od sebe liší i konkrétní obsahová náplň gramotnosti a konkrétní hranice ne/gramotnosti v těchto společnostech. Konkrétní pojetí ne/gramotnosti nelze libovolně přenášet z jedné společnosti do druhé a očekávat, že v obou bude vypovídat o tomtéž, postihovat stejnou realitu v rámci té či oné společnosti – to, co v jedné společnosti stačí k pasování člověka na gramotného, by jej v jiné společnosti (i paralelně existující) zařadilo jednoznačně mezi negramotné.

Od počátku vzniku literárních společností byla gramotnost na jedné straně výhodou, ale na druhé i výsadou, privilegiem určitých společenských vrstev, event. určitých

¹²⁾ Ovšem, jak poznamenává B. V. Street, neznamená to vůbec nic jiného než právě to, že tyto společnosti neznaly písmo – není možné na základě tohoto tvrdit, že preliterární společnosti stojí „níže“ než společnosti literární. Podobná tvrzení jsou – podle Streeta – důsledkem západního etnocentrismu vědců (resp. gramotných lidí), kteří nejsou s to se odpoutat od své vlastní – literární – kultury ve snaze posuzovat orální kulturu. Stejně tak Street odmítá takřka automaticky předpokládané spojení mezi gramotností a kognitivním rozvojem – podle něj by bylo velkým omylem vyvozovat, že preliterární společnosti byly prelogickými společnostmi, nebo že kognitivní rozvoj jejich příslušníků byl omezen. (B. V. Street, *Literacy in Theory and Practice*. Cambridge University Press, Cambridge 1984, 119–125).

¹³⁾ Typickým příkladem významu systému písma je pojetí ne/gramotnosti uplatňované v Číně: negramotný je každý člověk starší dvanácti let, který nesplňuje kritérium aktivní znalosti alespoň pěti set znaků (k běžnému čtení novin je přítom nutně znát alespoň dva tisíce znaků) – míra znalosti znaků se opravdu těžko dá aplikovat v zemích s jiným systémem písma.

povolání – umožňovala svým nositelům, gramotným lidem, něco, co ti druzí, negramotní, nemohli. (Tuto svou vlastnost si ostatně gramotnost v nejrůznějších konkrétních podobách uchovala dodnes.) I zde se ovšem projevuje relativnost ne/gramotnosti. Souběžně s tím, jak se gramotnost v konkrétní společnosti zvyšovala, jak narůstala alfabetizace společnosti, se výhoda gramotnosti pro svého nositele zvyšovala i snižovala. Zvyšovala se v absolutním slova smyslu – ve společnosti díky zvyšování celkové gramotnosti narůstalo a prohlubovalo se poznání nejrůznějšího druhu a zaměření a gramotný člověk měl stále větší a větší možnosti rozvoje díky přístupu k tomuto stále objemnějšímu „balíku vědění“. Zároveň se výhoda gramotnosti pro svého nositele snižovala v relativním významu – být gramotný se postupně stávalo normou a gramotný člověk v gramotné společnosti přestal mít „náskok“ před ostatními, byl jen jedním z řady (ovšem zároveň mnohem více než jen úměrně tomu narůstá nevýhoda negramotnosti, která se stává stále výraznějším handicapem, negativní odlišností).

Postupem doby se literární společnosti měnily ve společnosti gramotné, tj. společnosti, kde je gramotnost normou, gramotní lidé ve společnosti převažují a život společnosti jako celku je de facto na gramotnosti založen. Zpravidla se soudí, že v evropských poměrech zhruba do 15. století byla gramotnost v podstatě výsadou elity; poté následovala nejprve pozvolná a od 19. století masová alfabetizace (tj. proces šíření gramotnosti, učení se čtení a psaní příslušníků různých vrstev, nejen elity). Za významné momenty této přeměny se většinou považují tyto okolnosti a podmínky:

1. vynález a rozšíření knihtisku, v jehož důsledku se evropská společnost transformovala v – řečeno Spenglerovým termínem – „Buch-und-Lesen Kultur“ a velmi silně se zvýšila obecná dostupnost písemných (dříve ručně psaných, nyní tištěných) textů;
2. národní jazyková hnutí propagující nahrazení latiny, která byla do té doby jakýmsi univerzálním dorozumívacím jazykem „vzdělanců“ (literatus),¹⁴⁾ národními jazyky bližšími širším vrstvám obyvatelstva;
3. vliv protestantské reformace a její snahy dát možnost každému člověku, aby se dostal do kontaktu s „božím slovem“ přímo čtením Bible a nikoli jen prostřednictvím mluvené interpretace církevních institucí (navíc reformě se přičítá i lví podíl na tom, že dosavadní pojetí gramotnosti počítající do té doby fakticky jen se schopností číst – a to, jak plyne z předchozího bodu, v drtivé většině jen latinsky – se rozšířilo o i schopnost psaní);
4. průmyslová revoluce vyžadující obecně vzdělanější (tj. alespoň částečně gramotnou) pracovní sílu;
5. vliv humanistických idejí, zejména ideálů osvobození člověka, demokratizace společnosti apod. – gramotnost (a její zvyšování) měla být nástrojem poznání.¹⁵⁾

Institucionálně na počátku celého procesu přeměny společnosti stojí demokratizace gramotnosti, obyčejně v podobě demokratizace alespoň základního vzdělání.

¹⁴⁾ Někteří autoři pod termínem „literatus“ nerozumějí jen „vzdělance“, ale přímo „gramotné osoby“ (v podmínkách okolo r. 1300 v tehdejší západní Evropě).

¹⁵⁾ Toto pojetí se velice silně prosazuje dodnes – je to patrné zejména na koncepcích Paulo Freireho, který intenzivně propaguje ideu „probuzení uvědomění a osvobození“ coby skrytý („druhoplánový“) smysl alfabetizace – podle něj uvědomění a informace, díky alfabetizaci, otevírají cestu ke svobodě.

Nejčastěji bývá za hlavní bod obratu v tomto směru považováno zavedení povinné školní docházky (i když to není zcela automatické a plně dostačující), a to bez ohledu na to, jak dlouho trvá, protože základní dovednosti vztahované ke gramotnosti v tradičním pojetí je v každém případě nutné osvojit si na počátku.

Zmíněná relativnost ne/gramotnosti se v této etapě zcela názorně odrazila v existenci celé řady odlišných, zejména národních měřítek stanovujících hranici mezi gramotností a negramotností, vycházejících především z odlišného vývoje v jednotlivých zemích, event. regionech.

Několik vymezení (kromě již zmíněného čínského případu) pro ilustraci:

- negramotný je člověk, jehož úroveň ve čtení a psaní je nižší než u devítiletého dítěte (Velká Británie),
- negramotný je každý, kdo dosáhl čtrnácti let a nedokončil 5. třídu základní školy (američtí statistikové),
- negramotný je každý, kdo nesplnil požadavek osmi let formální školní docházky (USA, Severní Karolína).¹⁶⁾

Teoreticky vzato by další vývoj měl ideálně pokračovat průběžnou alfabetizací až k dosažení maximálně možné míry gramotnosti ve společnosti,¹⁷⁾ kdy by se v poněkud paradoxním kruhu ne/gramotnost vrátila do situace podobné té v preliterární společnosti – i v plně alfabetizované společnosti ztrácí smysl rozlišovat gramotné a negramotné, tentokrát proto, že jsou všichni gramotní (ve smyslu ovládnutí čtení a psaní, event. počítání). To je ovšem jenom teorie, modelový proces, jemuž neodpovídá ani reálný vývoj ne/gramotnosti, ani vývoj pojetí ne/gramotnosti.

Pokud jde o reálný vývoj ne/gramotnosti, háček oproti logice modelu spočívá především v tom, že gramotnost není jednou provždy dosažený stav, ale proces, který se musí – má-li se gramotnost udržet na dosažené úrovni, či dokonce má-li se zvyšovat – stále udržovat „v chodu“. Nestáčí současné generace naučit číst a psát a předpokládat, že od této chvíle provždy je daná společnost gramotná. Je jasné, že je třeba mít k dispozici školský systém, který zaručí, že i nové, stále se rodící generace budou mít příležitost stát se gramotnými (obdobně je ovšem třeba pamatovat i na imigranty). Méně zřetelné na první pohled je to, že je třeba vytvořit také podmínky pro to, aby si ti, kteří se už číst a psát naučili, tyto dovednosti také udrželi – to není tak zcela samozřejmé a automatické. Organizátoři alfabetizačních kampaní v afrických či asijských zemích

¹⁶⁾ Další konkrétní příklady – viz paragraf 4 tohoto textu.

¹⁷⁾ Dosahnout opravdu plně, stoprocentní alfabetizace určité společnosti lze de facto jen pomocí různých „statistických triků“, ale nikoli reálně, v praxi. V každé společnosti vždy existovalo a s největší pravděpodobností vždy existovat bude určité procento osob, které neovládají čtení a psaní (a počítání) – naprosto nesporným příkladem mohou být lidé mentálně postižení, retardovaní: zvládnout tyto základní dovednosti je nad schopnosti mnoha z nich (v tomto případě se hovoří o tzv. negramotnosti z důvodů individuální nedostatečnosti). Kromě toho lze hovořit i o dalších „rizikových“ skupinách, které jsou pravidelně více ohrožovány negramotností, a pokud jim včas a vhodnou formou není nabídnuta efektivní pomoc, je vysoce pravděpodobné, že zůstanou negramotní. Absolutní alfabetizace společnosti pak může být jen vykonstruovanou, „statistickou“ alfabetizací, které lze poměrně velmi snadno dosáhnout tím, že se stanoví taková pravidla a kritéria, která umožní nevztahovat otázku ne/gramotnosti na osoby, resp. skupiny osob, u nichž lze s velkou pravděpodobností očekávat, že gramotní nejsou, či dokonce ani nemohou být (blíže viz paragraf 4 tohoto textu). Za maximálně možnou reálně dosažitelnou gramotnost ve společnosti se v evropských poměrech považuje zpravidla úroveň okolo 95% gramotných osob v populaci.

dobře znají jev označovaný jako tzv. zpětná negramotnost – u člověka, který se naučí číst a psát, se postupem času tyto dovednosti zhoršují, zmenšují, či se dokonce zcela ztrácejí, protože nemá důvod, podmínky či příležitost si je upevňovat a už vůbec ne rozvíjet.

Také v pojetí ne/gramotnosti došlo ke změnám, které odsunuly vizi „plně gramotné společnosti“ dále do budoucnosti. V řadě zemí s vysokou mírou gramotnosti se souběžně s narůstáním počtu gramotných objevovalo a stále sílilo uvědomování si toho, že dosavadní pojetí ne/gramotnosti už neodpovídá stavu společnosti (do něhož se ovšem společnost dostala v konečném součtu právě díky všeobecnému narůstání a rozšiřování gramotnosti v tomto dosavadním pojetí). Úměrně plnění původních cílů začala být stále zřejmější pozvolná a narůstající nedostatečnost tradičního pojetí ne/gramotnosti – ovšem v ekonomicky vyspělých státech, nikoli v rozvojových zemích, v nichž je prostá neznalost čtení a psaní často stále velkým problémem sama o sobě. Především v 60. letech se v USA a v zemích západní Evropy stále více prosazoval názor, že stávající pojetí ne/gramotnosti v současnosti postačuje pro méně rozvinuté země, ale v zemích vyspělých je třeba toto pojetí přizpůsobit, a to jak (novým) požadavkům, které na člověka klade současná společnost, tak (novým) potřebám člověka samotného. Šlo o to nejen zvednout latku pro gramotnost, ale především ji významově poněkud posunout.

Změny v pojetí ne/gramotnosti se týkají především nového přístupu k ne/gramotnosti, k chápání jejího hlavního smyslu a v důsledku toho i k určitému rozšíření záběru ne/gramotnosti, k faktickému nárůstu dalších předpokladů, které člověk potřebuje k tomu, aby byl schopen splnit požadavky kladené na gramotnost.

Především jde o moment – možno říci – kvality čtení a psaní: ne snad ve smyslu plynulosti čtení nebo rychlosti, či dokonce úhlednosti psaní,¹⁸⁾ ale ve smyslu pochopení čteného či psaného textu. Ne náhodou řada definic ne/gramotnosti výslovně konstatuje – jako např. definice expertů UNESCO z r. 1958 -, že „negramotný je každý člověk, který není schopen přečíst, napsat a pochopit (podtrženo J. D.) krátký a jednoduchý text týkající se jeho každodenního života“.¹⁹⁾ Gramotnost se tedy nemůže zakládat jen na zvládnutí určitého mechanického čtení a psaní samého, bez jakéhokoli následného efektu (některé definice např. vycházejí z toho, že člověk, který přečte rituální text, nemůže být jen na základě toho uznán za gramotného).²⁰⁾

Postupně došlo ještě k dalšímu posunu v pojetí ne/gramotnosti, který spočíval především v tom, že se zdůrazňuje smysl, význam určité znalosti, schopnosti či dovednosti pro samotného člověka, funkčnost gramotnosti – odtud také speciální označení pro

¹⁸⁾ Zde je třeba připomenout problém dyslexie a dysgrafie. Velmi často se stává, že i dnes ve vyspělých zemích jsou děti s těmito (odhalenými, ale spíše neodhalenými) diagnózami odsunuty do institucí u nás označovaných jako „zvláštní třídy“, kde jim ne vždy je věnována – mezi jinými, tzv. nezvladatelnými, problémovými atd. dětmi – nutná specifická pomoc a pozornost, jejich problémy se prohlubují a mohou vést k závažným důsledkům, pokud jde o gramotnost těchto dětí v dospělejším věku. V některých zemích (včetně ČR) se proto zřizují speciální (nikoli už jen „zvláštní“) třídy pro dyslektiky a dysgrafiky.

¹⁹⁾ *Records of the General Conference, Tenth Session – Paris 1958, Resolutions.* UNESCO, Paris 1959, 93.

²⁰⁾ Viz např. „Osoba schopná číst a psát pouze jednotlivá písmena a své vlastní jméno musí být považována za negramotnou, stejně jako osoba, která je schopna číst, ale ne psát, a osoba, která umí číst a psát jen rituální texty, které se naučila nazpaměť.“ (*Principles and Recommendations for the 1970 Population Censuses.* United Nations, New York 1967, 50).

nově pojatou ne/gramotnost: funkční ne/gramotnost. Nejde a nemá jít o ne/gramotnost jako takovou, samu pro sebe a samu o sobě, ale také, nebo dokonce spíše o její souvislosti, důsledky, o to, k čemu by gramotnost měla vést, co by měla umožnit, čím by v širším smyslu měla být²¹⁾ (a naopak čemu negramotnost může zabránit či co může ztížit).

Jednu z prvních definic funkční ne/gramotnosti podal W. S. Gray již v r. 1956: funkčně gramotný je „každý jedinec, který nabyl znalostí a dovedností ve čtení a psaní, jež mu umožňují zapojit se do všech činností, v nichž se schopnost čtení a psaní běžně očekává v jeho kulturním prostředí nebo v jeho skupině“.²²⁾ Na oficiální úrovni reprezentuje nové pojetí revidovaná definice expertů UNESCO z r. 1978 (jakožto mezinárodní organizace považující boj s negramotností za jeden ze svých hlavních úkolů): „Funkčním analfabem je člověk, který se nemůže podílet na všech těch činnostech vyžadujících schopnost číst a psát, jež jsou nutné k efektivnímu fungování jeho skupiny a komunity, a také nemůže sám používat čtení, psaní a počítání pro rozvoj svůj vlastní a své společnosti.“²³⁾

V tomto momentu se ovšem zásadně mění postavení čtení a psaní. V původním pojetí bylo čtení a psaní de facto obsahem, „předmětem“ ne/gramotnosti, v novém pojetí se stává spíše nástrojem. K tomu, aby byl člověk funkčně gramotný, nepochybně potřebuje umět číst a psát a také napsanému a přečtenému porozumět, ale to je jen základ, východisko, které je sice nutné, avšak nedostačující. V testování funkční ne/gramotnosti se např. často používá úkol najít v jízdním řádu nejvýhodnější vlakové spojení z jednoho města do druhého, dokázat aplikovat návod na nějaký elektrospotřebič, vypočítat cenu oběda v restauraci, napsat pohlednici přátelům apod. Všechno to jsou bezesporu situace běžné z každodenního života, jejich předpokladem je znalost čtení, psaní a počítání – nicméně k tomu, aby je člověk správně zvládl, potřebuje i určité jiné obecné znalosti (alespoň v základní podobě).

Změna postavení čtení a psaní (a počítání) z „předmětu“ na prostředek je pak začátkem dalšího rozšiřování obsahu ne/gramotnosti. Jde totiž o to, co do činností, které jsou nutné k životu komunity a k rozvoji člověka i společnosti, vlastně zahrnout, tedy co rozumět onou „funkcionalitou“ funkční gramotnosti. Názory na to se velice liší, a to jak co do určení konkrétních schopností a dovedností, které je možné považovat za nutné, tak co do jejich postačující míry, úrovně zvládnutí (pochopitelně při stálém uvědomování si relativnosti ne/gramotnosti).

Spektrum uvažovaných představ je dosti široké.²⁴⁾ Na jednom konci stojí relativně užší, konkrétnější pojetí omezující se na požadavek základního zvládnutí pravidel-

²¹⁾ Carman Hunter uvádí tři hlavní kategorie definic negramotnosti, z nichž každá je stavěna na jiném konceptu, pokud jde o podstatu a roli gramotnosti pro individuum a pro společnost. Alfabetizace podle něj v definicích vystupuje buď jako úsilí doplnit individuální kompetence, schopnosti, jimiž jedinec zatím nedisponuje (funkční gramotnost), nebo jako prostředek k vytvoření nezbytných podmínek dosažení vyšší kvality života (humanistický úkol), či jako součást výrazu politických a strukturálních skutečností (sociální kontext). (M. Gayfer/Ed.J, *Alphabétisation dans les pays industrialisés: point de mire sur la pratique*. Convergence, vol. XX, n. 3–4, 1987, citováno podle: S. Rassek, *Regards sur l'alphabétisation: sélection bibliographique mondiale*. UNESCO, Paris 1990, 138).

²²⁾ W. S. Gray, *L'enseignement de la lecture dans le monde*. UNESCO, Paris 1963.

²³⁾ *Records of the General Conference, Twentieth Session, Paris, 24 October – 28 November 1978*, vol. 1: Resolutions, Annex I. UNESCO, Paris 1979, 18.

²⁴⁾ Šířku daného spektra názorně ilustruje poznatek, že podle toho, ke kterému pojetí funkční ne/gramotnosti se přikloníme, můžeme najít v USA 1–50% funkčně negramotných (R. H. Forbes, *Functional Literary and Writing*, In: G. R. Austin – H. Garbes (Eds.) *The Rise and Fall of national Test Scores*, Academia Press, New York 1982, 53).

ných, opakovaných, běžných činností člověka na základě čtení, psaní a počítání (vyplnit objednávku, napsat dopis, zjistit potřebnou informaci²⁵⁾ apod.) – jakási aplikovaná gramotnost všedního dne. Na druhém konci se pak nachází pojetí značně široké – např. A. Hamadache a D. Martin jsou toho názoru, že funkcionalita musí napříště zahrnovat vše, co se týká života a plného rozvoje člověka; funkční gramotnost musí v každém případě odpovídat potřebám společnosti i motivacím a aspiracím individua.²⁶⁾

Podobně široké spektrum se nabízí i u uvažovaných úrovní zvládnutí určitých činností. G. Wells hovoří o čtyřech operačních úrovních gramotnosti (odpovídajících různým koncepcím). První úroveň (performační) znamená zakódování či dekodování psané zprávy (tedy její napsání a přečtení bez nějakých dalších nároků). Druhá úroveň (funkční) označuje průběžné užívání psaného jazyka v každodenní interpersonální komunikaci. Třetí úroveň (informační) se vztahuje k využívání psaní a čtení pro získání přístupu k naakumulovaným vědomostem, které zprostředkovává např. škola. Čtvrtá úroveň (epistemologická) je situována ještě výše: jde o to mít k dispozici prostředky, jimiž je možné ovlivnit, upravit, modifikovat existující znalosti a zkušenosti.²⁷⁾

Je ovšem pravda, že praxe²⁸⁾ se v pojetí funkční ne/gramotnosti zpravidla (nikoli však bez výjimek) přiklání spíše k těm konkrétnějším výkladům funkcionality a také ke střední úrovni zvládnutí požadovaných činností – ve škále od maximalistických požadavků týkajících se víceméně už vzdělanosti až k jakémusi základu funkční gramotnosti „pro přežití“ jde tedy častěji o tendování k tomu druhému.

Rozšiřování pojetí ne/gramotnosti za posledních padesát let lze ve stručnosti dokumentovat na vývoji přístupu organizace UNESCO k problému ne/gramotnosti.²⁹⁾

V období od konce druhé světové války až do r. 1964 se ne/gramotnost dávala do souvislosti zejména se základním vzděláním (a jeho kvalitou, zaměřením apod.). Od Světového kongresu ministrů školství o eliminaci analfabetismu v r. 1965 v Teheránu se rozšiřoval koncept funkční ne/gramotnosti. Zhruba až do r. 1974 se zdůrazňoval především ekonomický význam a ekonomické souvislosti funkční ne/gramotnosti. Od r. 1975 (konkrétně od Mezinárodního symposia o gramotnosti v Persepolisu v tomto

²⁵⁾ Např. v mezinárodním srovnávacím výzkumu funkční ne/gramotnosti dospělých s označením IALS (International Adult Literacy Survey), jehož druhé etapy se od r. 1996 účastní i ČR, je funkční negramotnost pojímána jako schopnost lidí zacházet s informacemi, participovat na světě informací (*Funkční gramotnost dospělých. Národní zpráva z projektu SIALS, část I. Hlavní výsledky*. Konsorcium SoÚ AV ČR a SCandC, Praha 1998, 5 a 9). V podrobnějším vyjádření se konstatuje, že termín gramotnost se zde užívá „k označení určitého způsobu chování, jmenovitě schopnosti rozumět tištěným informacím a využívat jich v každodenních činnostech, v osobním životě, v zaměstnání a v komunitě k tomu, aby jednotlivec dosáhl svých cílů, rozvinul svoje znalosti a potenciál (možnosti). Užívá se k označení širokého souboru schopností zpracovávat informace. Tento koncepční přístup ukazuje na rozmanité dovednosti, které utvářejí gramotnost v rozvinutých zemích.“ (*Literacy, Economy and Society. Results of the First International Adult Literacy Survey*. OECD, Statistics Canada 1995, 3, citováno podle: *Funkční gramotnost dospělých. Národní zpráva z projektu SIALS, část I. Hlavní výsledky*. Konsorcium SoÚ AV ČR a SCandC, Praha 1998, 9–10

²⁶⁾ A. Hamadache – D. Martin, *Théorie et pratique de l'alphabétisation: politiques, stratégies et illustration*. UNESCO, Paris 1988.

²⁷⁾ *Understanding Literacy*. Interchange, vol. 18, n. 1–2, 1987, citováno podle: S. Rassekh, *Regards sur l'alphabétisation: sélections bibliographique mondiale*. UNESCO, Paris 1990, 114–115.

²⁸⁾ Ve vyspělých státech se koncept funkční ne/gramotnosti obecně přijímá od konce 70. let.

²⁹⁾ Viz např. L. Ramdas, *Women and Literacy: a quest for Justice*. Convergence, vol. XXIII, n. 1, 1990, 27–41; z širšího hlediska se vývojem pojetí ne/gramotnosti v rámci organizace UNESCO zabýval např. P. W. Jones (P. W. Jones, *International Policies for the Third World Education: UNESCO, Literacy and Development*. Routledge, London 1988).

roce) se důraz posunul směrem k uznávání dalších kritérií: sociálních, politických, kulturních, technologických a jiných a k celkově širšímu chápání ne/gramotnosti (gramotnost je chápána na obecné úrovni jako základní právo člověka, jako nástroj osvození člověka, jako prostředek k přístupu ke kultuře).

Je tedy možné jednoznačně konstatovat, že funkční ne/gramotnost začíná výrazně překračovat význam „ne/ovládání čtení a psaní“ (i když vazba na něj zejména u užších pojetí zůstává silná) směrem k širším a hlubším dovednostem, schopnostem a znalostem, ale neexistuje v podstatě konsensus v otázce konkrétního určení této šířky a hloubky (při respektování relativnosti ne/gramotnosti)³⁰.

TYPY A DRUHY NEGRAMOTNOSTI (TERMINOLOGICKÁ MINIINVENTURA)

Ne/gramotnost se sice nejčastěji – v obecném povědomí a částečně i ve specializovaných studiích o ne/gramotnosti – váže ke čtení a psaní (a počítání), je to však jen frekventovanější a nikoli výlučné pojetí. Kromě toho existuje již zmíněné pojetí ne/gramotnosti v přeneseném smyslu a také na tomto základě vzniklé zobecnělé pojetí ne/gramotnosti. V rámci všech těchto typů pojetí ne/gramotnosti pak existují dílčí, konkrétní druhy ne/gramotnosti.

Negramotnost v původním slova smyslu (minimální, základní) – tedy neovládání čtení, psaní a počítání – existuje v podobě tzv. úplné (integrální, komplexní) negramotnosti, kdy člověk neumí vůbec číst ani psát a nikdy se to neučil; v podobě tzv. pologramotnosti (semianalfabetismu), kdy člověk ovládá čtení, ale neumí psát; dále v podobě již zmíněné zpětné negramotnosti, kdy se člověk číst a psát naučil, ale tuto svou dovednost časem ztratil. Mezi negramotnými v původním slova smyslu se rozlišují také např. instrumentální negramotní (dospělí, kteří nikdy nechodili do školy) či lingvisticky negramotní (imigranti neovládající jazyk hostitelské země).³¹ Strukturální negramotnost je pak označení týkající se zemí, kde je více než polovina obyvatelstva ovládána ještě orální kulturou.³²

Funkční ne/gramotnost³³ se v některých svých konkrétních pojetích úzce přimyká k představě ne/gramotnosti v původním slova smyslu – funkční ne/gramotnost je v nich ještě dosti silně vázána na písmo a chápe se jako určité „přítvrzení“ kritérií pro

³⁰ Koneckonců neexistuje shoda ani v obecnějším přístupu k pojetí ne/gramotnosti. Shapour Rassekh uvádí tři příklady takovýchto rozporů, resp. rozdílů mezi koncepcemi různých autorů: 1) idea multiplicity forem či typů gramotnosti (funkční, technologická apod.) x odmítání takové relativity v obsahovém zaměření gramotnosti, 2) gramotnost a negramotnost jako dichotomie x gramotnost a negramotnost jako kontinuum (existuje škála dovedností, které má člověk ve větší či menší míře), 3) důraz na schopnost či dovednost x důraz na obsah, na konkrétní vědomost. (S. Rassekh, *Regards sur l'alphabétisation: sélection bibliographique mondiale*. UNESCO, Paris 1990, 18).

³¹ Viz S. Tanguiane, *Literacy and Illiteracy in the World: Situations, Trends and Prospects*. UNESCO, Paris 1990, 123.

³² Zde se nabízejí zajímavé paralely mezi tímto typem společnosti a kultury (a ne/gramotností v ní existující) a dnešní společností (a ne/gramotností v ní existující), v níž se projevuje dosti výrazná a vlivná tzv. „sekundární oralita“ v souvislosti s působením rozhlasu a zejména televize (bližší viz v tomto paragrafu pasáž o tzv. televizní gramotnosti). (Termín „sekundární oralita“ používá Walter J. Ong – viz např. W. J. Ong, *Orality and Literacy: the technologizing of the Word*. Methuen, London 1982.)

³³ Ve francouzské literatuře se dosti často uplatňuje neologismus „illettrismus“, což má svůj důvod a smysl mimo jiné v tom, že lze stručně a na první pohled odlišit termíny „negramotnost“ (ve francouzštině „alphabétisation“ či „alphabétisme“) a „funkční negramotnost“ („illettrisme“).

integrální ne/gramotnost směrem k praktické aplikaci čtení a psaní (a počítání). V tomto případě jde tedy vlastně o typ ne/gramotnosti v původním slova smyslu, event. o jeho vyšší stupeň – důraz se klade na to, že takto pojatá funkční ne/gramotnost hraje ve vyspělých společnostech obdobnou roli jako pojetí integrální ne/gramotnosti v současných méně vyvinutých zemích. Jak je ovšem patrné z předchozího paragrafu, konkrétní představy funkční ne/gramotnosti jsou různé – u některých autorů funkční ne/gramotnost splývá s ne/gramotností v přeneseném a dokonce i s ne/gramotností v zobecněném slova smyslu. V praxi se patrně nejvíce uplatňuje pojetí „zlaté střední cesty“ (jak již bylo naznačeno, jde o více než o ne/ovládání čtení, psaní a počítání, ale zároveň o méně než o jakýsi inventář základních znalostí z nejrůznějších oblastí života) – funkční ne/gramotnost pak stojí někde na pomezí ne/gramotnosti v původním smyslu a ne/gramotností v přeneseném smyslu.

Ne/gramotnost v přeneseném slova smyslu už zcela jednoznačně překračuje rámec základních ne/znalostí čtení a psaní (a počítání) a týká se ne/ovládání jiných, často dosti specializovaných dovedností, ne/znalosti jakéhosi základního penza vědomostí v určitém oboru, ne/schopnosti orientovat se v určité dílčí oblasti lidského života.

Právě do tohoto rámce spadají různé ne/gramotnosti ekologické, politické, právní, občanské, sociální, finanční, počítačové, mediální atd., které jsou v poslední době čím dál tím frekventovanější (alespoň v teoretické rovině – v rovině jejich pojmenování a vydělování se zdůrazňováním požadavků nutné alfabetyzace občanů v těchto směrech). Je třeba zároveň připustit, že v některých případech se zdá, že se určité slovní spojení používá spíše proto, že to „dobře zní“, než aby to bylo skutečně významové a obsahově účelné. Někteří autoři proto dávají – přinejmenším při vysvětlování příslušné ne/gramotnosti – přednost termínu „ne/kompetence“, event. hovoří o „programu minimálních kompetencí v základním vzdělání“.³⁴⁾

Ve všech těchto případech se navazuje na pojetí funkční ne/gramotnosti v tom smyslu, že jde o dovednosti a znalosti, které jedinci potřebují k tomu, aby se mohli uplatnit v rámci své komunity, aby mohli vykonávat své sociální role – role občana, spotřebitele, člena rodiny, pracovníka apod. Nejde tedy o dovednosti a znalosti jakéhokoli druhu a samy o sobě, jde o prakticky využitelné a využívané dovednosti a znalosti každodenního života, včetně schopností jejich funkčního uplatnění.

Konkrétních druhů ne/gramotnosti v přeneseném smyslu se objevuje mnoho a je dosti obtížné je uspořádat do nějaké, byť značně hrubé typologie vzhledem k tomu, že se velmi často překrývají a prolínají.

Komunikační ne/gramotnost se týká ne/schopnosti komunikovat, jednat, hovořit s druhými lidmi, ne/znalosti základních (psaných, ale zejména nepsaných) pravidel mezilidských kontaktů.

Občansko-politická ne/gramotnost zahrnuje ne/porozumění základním vlastním občanským právům a povinnostem, ne/orientaci v základních otázkách vývoje společnosti, které je jednotlivec členem.

³⁴⁾ Viz např. V. de Landsheere – G. de Landsheere, *L'éducation et la formation. Science et pratique*. PUF, Paris 1992.

Informační ne/gramotnost znamená ne/schopnost opatřit si nutné informace, ne/znalost cest a způsobů jejich získání (jak bylo uvedeno v předchozím paragrafu, zde dochází přinejmenším k částečnému prolínání s funkční ne/gramotností). Lze sem zařadit i tzv. mediální ne/gramotnost, tj. ne/porozumění základním otázkám fungování, funkcí, cílů a nástrojů médií, která ne/umožňuje člověku, aby vliv médií na svůj život zbytečně nepřecenil nebo naopak nepodcenil.

Kulturní ne/gramotnost se týká ne/existence základního přehledu o kulturních hodnotách, kulturním vývoji apod. alespoň v okruhu působnosti své společnosti.³⁵⁾ S tím úzce souvisí i tzv. vědecká ne/gramotnost vyjadřující ne/znalost základních informací o hlavních směrech vývoje současné vědy a zejména o jejím vlivu na současný život.

S tím související i specifická je ekologická ne/gramotnost ve smyslu ne/znalosti základních principů existence přírody, fungování ekosystémů, ekologické etiky, ekologického chování apod.

Velkou skupinu „dílčích ne/gramotností“ tvoří ne/znalosti a ne/ovládání jakéhosi základního penza vědomostí a dispozic k práci s nimi na úrovni běžného každodenního života: technická, finanční, právní, ekonomická, zdravotní a jiná ne/gramotnost.

Ve výčtu druhů ne/gramotnosti v přeneseném smyslu by bylo možné pokračovat³⁶⁾ -o uvedených příkladech se ale hovoří nejčastěji. Zmínit se blíže je nutné jen o jednom specifickém druhu – o počítačové ne/gramotnosti (ve významu ne/ovládání počítače na základní, uživatelské úrovni).

Tento druh ne/gramotnosti se poněkud vymyká těm předchozím. Nejde jen o ne/ovládání něčeho, co člověku usnadňuje, či přímo umožňuje existenci v jeho společenském prostředí. Navíc jde i o ne/orientaci v určitém specifickém komunikačním kódu, o ne/možnost zapojit se do zvláštního systému dorozumívání, který člověku může poskytnout totéž co čtení a psaní v gramotnosti v původním smyslu. Tím se počítačová ne/gramotnost velmi blíží smyslu a charakteru právě této ne/gramotnosti v původním slova smyslu a zvláště v budoucnosti (ovšem možná již nedaleké) se může stát v plném významu druhou ne/gramotností člověka – dejme tomu tak, jako je společnost jeho „druhou přírodou“. V souvislosti s „informatizací“, „komputerizací“, „multimedializací“ či „internetizací“ současných vyspělých společností se zdá, že pokud se bude pojetí ne/gramotnosti ještě někam dále šířit, bude to ve spojení právě s těmito tendencemi.

V zásadě obdobnou roli a obdobné postavení má pak i ne/gramotnost, kterou by bylo možné označit za cizojazyčnou – ne/ovládání čtení a psaní v jiném než mateřském jazyku (příp. jazyku země, v níž člověk trvale žije).

³⁵⁾ Konkrétním příkladem tohoto pojetí může být např. publikace E. D. Jr. Hirsch, *Cultural Literacy. What every American needs to know*. Houghton Mifflin Company, Boston 1987. V příloze této knihy je zařazen seznam jakýchsi klíčových pojmů, událostí, osobností apod., které by měl „gramotný Američan“ znát: začíná se skutečně od A (v angličtině) – anglické zkratky, abolitionismus, sněžný muž, potrat, Abraham a Izák, „Nepřítomnost je pro lásku totéž co vítr pro oheň“, absentismus, absolutní monarchie, absolutní nula, abstraktní expresionismus, akademická svoboda... – a končí se opravdu u Z – Zeus, hora Sion, sionismus, zvěrokruh, Zola, členění (města) na zóny, Zurich. (Je třeba upozornit, že tato kniha nemá charakter úplně srovnatelný s nejrůznějšími příručkami typu „Jak být ještě úspěšnější“, „Jak získávat přátele“ apod.)

³⁶⁾ K méně obvyklým druhům patří např. diskurzivní, kritická, tvořivá, mediatická, metalingvistická gramotnost, které uvádí K. Gnamus (charakter této typologie je ovšem založen na poněkud jiných principech než ostatní druhy ne/gramotnosti v přeneseném smyslu), event. hudební ne/gramotnost, u níž se dokonce rozlišuje aktivní a receptivní část apod.

V podstatě zobecněním principů pojetí ne/gramotnosti v přeneseném smyslu vzniklo spojení ne/gramotnosti nejširší: ne/gramotnost je chápána jako ne/ovládání určité sumy důležitých schopností, dovedností a znalostí, které jsou bezprostředně nutné k životu člověka v jeho komunitě, v jeho společnosti. V tomto rámci je třeba přiznat – byť to zní možná poněkud zvláště – gramotnost i členům neliterárních společností (pochopitelně s výjimkou gramotnosti založené na čtení a psaní, tj. v původním smyslu); vzhledem k výše zmíněné výrazné relativnosti ne/gramotnosti to ovšem zase tak zcela zvláštní není.

Zcela stranou všech doposud zmíněných druhů ne/gramotnosti stojí tzv. televizní gramotnost. Zde nejde o specifickou část mediální ne/gramotnosti, ačkoli by název k tomuto výkladu sváděl. Televizní gramotností se označuje situace vzniklá v poslední době v důsledku všeobecné „televizace“ vyspělých společností – děti si stále častěji a stále v nižším věku dlouho před dovedností čtení a psaní osvojují podoby komunikace, přijímání informací, snad i způsoby myšlení apod. založené na zcela jiném principu než na písmu (jako je tomu u ne/gramotnosti v původním smyslu, u funkční ne/gramotnosti a přinejmenším částečně i u ne/gramotnosti v přeneseném smyslu), a sice na spojení obrazu a mluveného slova na televizní obrazovce. Hlavní možná rizika této situace jsou vcelku zřejmá a často kritizovaná (i když v jiných souvislostech).

„Návyk“ na televizní gramotnost může v dětech vyvolávat dojem, že písmo jako takové i jako nástroj získávání informací je de facto zbytečné, a je tedy zbytečné si osvojovat čtení a psaní – vše podstatné se člověk stejně dozví: z televizní obrazovky. Určité oprávněnosti těchto obav nasvědčují poznatky o poklesu čtenářství zejména u mladších věkových kategorií³⁷⁾; o tom, že v aktivitách volného času v příliš mnoha případech jasně vede sledování televize před četbou; o tom, že když už mladí lidé čtou, velmi často sahají po něčem podobném televiznímu sdělování – komiksech, fotorománech atd.; o tom, že stále více lidí zná velké postavy světové literatury ne z knih, ale z jejich filmových či televizních zpracování.

Od tohoto momentu se potom odvíjejí další možná rizika: přijetí způsobu televizního sdělování jako normy komunikace ve vlastním každodenním životě, uznávání televizního zdroje jako autority (co není v televizi, to není důležité), snadnější podléhání názorům prezentovaným v televizi atd. atd. I když jistě není nutné v televizi vidět vždy příčinu veškerého zla (ať jím je vyšší míra funkční negramotnosti nebo cokoli jiného) a brát všechny apokalyptické vize (těch už bylo v souvislosti s televizí zformulováno dost a dost) jako již existující realitu, přece jen může být určitá obezřelost na místě.

4. PROBLÉMY STATISTICKÝCH ÚDAJŮ O NE/GRAMOTNOSTI³⁸⁾

Snad skutečně žádná ani publicistická, ani odborná studie a dokonce ani sebekratší žurnalistická informace o ne/gramotnosti se neobejde bez statistických údajů o tom, v jaké

³⁷⁾ V některých amerických školách dokonce sáhli k opatření odměňovat děti, které čtou knihy.

³⁸⁾ V textu tohoto paragrafu se vychází především z pojetí ne/gramotnosti v původním smyslu, resp. z dat získaných a vytvořených pod úhlem tohoto zásadního pojetí. Všechny obecné problémy, které jsou zde zmiňovány, se ovšem týkají v principu také funkční ne/gramotnosti. Obecný rámec a zdroj konkrétních příkladů v textu paragrafu představují oficiální statistické ročenky UNESCO z 80. a 90. let (především *Compendium des statistiques relatives l'analphabétisme*. UNESCO, Paris 1988; *Compendium of Statistics on Illiteracy – 1990 Edition*. UNESCO, Paris 1990 a dále pravidelně publikované *Statistical Yearbook* a *World Education Report* z 80. a 90. let).

zemi je jaká absolutní a relativní negramotnost, o kolik procent se stav (obvykle) zlepšil oproti předcházejícímu desetiletí, kolik lidí se během které alfabetizační kampaně stalo gramotnými atd. Rozhodně proto není bez zajímavosti podívat se blíže na to, o čem vlastně tak široce používaná data vypovídají a o čem vůbec mohou vypovídat.³⁹⁾

4.1. CO (se rozumí negramotností)?

Prvním zásadním problémem – jak vyplynulo z předchozích dvou paragrafů, kde byla tato otázka vysvětlována podrobněji – je nepochybně to, k jakému pojetí negramotnosti se uváděná data vůbec vztahují. Bylo již naznačeno, že v praxi uplatňovaná pojetí negramotnosti se liší téměř stát od státu a sjednocovací snahy UNESCO a jeho expertů a statistiků zatím výrazný úspěch nemají (i když postupně se situace lepší). Výsledek je patrný z jakékoli statistiky UNESCO: řada odkazů na to, z jakého pojetí negramotnosti údaj týkající se počtu negramotných v konkrétní zemi vlastně vychází (svým způsobem je přitom větší problém, když žádná upřesňující poznámka uvedena není – to totiž automaticky neznamená, že jde o pojetí, které ve svých oficiálních statistikách prosazuje UNESCO.⁴⁰⁾

Dosti často se např. ve statistikách UNESCO uvádí upozornění, že „lidé bez školního vzdělání jsou považováni za negramotné“ (např. u Barbadosu, Belize, Bermud, ale i u Izraele či Hongkongu), nebo že k negramotným jsou – jinde ovšem zase naopak nejsou – počítány i pologramotné osoby.⁴¹⁾

4.2. KDO (je posuzován z hlediska ne/gramotnosti)?

Druhým problémem je, ke komu se vlastně ne/gramotnost vztahuje, tj. kdo všechno přichází do úvahy při zkoumání, zda je či není negramotný (obecně jde velmi často o rámeček populace de iure). Zde je třeba uvažovat na několika různých rovinách.

První rovinou je věkové vymezení. Zpravidla se ne/gramotnost začíná posuzovat až od určité věkové hranice stanovené tak, aby měl člověk vůbec možnost regulérně se naučit číst a psát (a počítat) – u většiny zemí proto začínají statistiky negramotnosti věkovou skupinou patnáctiletých. Výjimky samozřejmě existují a není jich málo, a to jak směrem k vyššímu věku (např. Portoriko od osmnácti let, Svatá Helena a Malta od dvaceti let), tak častěji k nižšímu věku (k zemím uvádějícím vůbec nejnižší věkovou hranici patří Mauretánie a Thajsko – obojí od šesti let – a Dominikánská republika sledující negramotnost dokonce už od pěti let; dosti častá je hranice deseti let – např. i Lichtenštejnsko, San Marino a řada dalších). Nesnáze působí odlišný „start“ u statistik negramotnosti zejména tam, kde daná země vykazuje pouze jeden souhrnný údaj, tedy zahrnuje veškerou populaci od uvedeného věku výše (tam, kde se uvádějí počty

³⁹⁾ Trochu jinou, i když související záležitostí je vědomé zkreslování či spíše přehánění a nadsázky, které se velmi často objevují zejména v žurnalistice – tam se s tím ovšem alespoň částečně předem počítá.

⁴⁰⁾ Oficiální definice negramotnosti, kterou se UNESCO snaží prosazovat ve statistikách, je uvedena v paragrafu 2.

⁴¹⁾ Velice zvláštní pojetí se objevuje u dat ze Salvadoru z r. 1961 – do počtu negramotných byly zahrnuty i „osoby, o nichž nebylo známo, zda umějí číst a psát“ (lze ovšem předpokládat, že toto konstatování vychází ze znalosti celkové situace v zemi).

negramotných v jednotlivých věkových kohortách, je pochopitelně snadné údaj za mladší věkovou skupinu prostě odečíst).

Horní věková hranice pro negramotnost se zpravidla (logicky) neuvádí (v rozpisech počtu negramotných podle věkových kohort se uvádí nejvyšší věková kategorie – zpravidla 60+ nebo 65+) – ovšem zase s výjimkami. Do statistik negramotnosti v 70. a 80. letech se např. nemohli dostat lidé nad 50 let z Indonésie a Fidži, nad 49 let ze Súdánu a Kuby, nad 45 let z Holandských Antíl a Iránu a dokonce nad 30 let z Beninu.⁴²⁾ Při posuzování ne/gramotnosti v zemích, které stanovují výjimečně nízkou dolní či horní věkovou hranici, je třeba brát v úvahu proces postupné alfabetizace – v řadě případů je míra gramotnosti výrazně vyšší u mladších věkových kategorií než u starších (těžko se to ovšem může týkat výše uváděné dolní hranice pěti i šesti let). Zároveň je třeba alespoň částečně – při pokusech o odhady procenta negramotnosti – brát ohled na nižší průměrný věk, jehož se dožívají obyvatelé řady rozvojových zemí jakoby nepočítajících s posuzováním negramotnosti ve vyšších věkových skupinách.

Druhou rovinou problému, ke komu, k jaké populaci se posuzování ne/gramotnosti vztahuje, je otázka vnitřního členění obyvatelstva určitého státu v souvislosti s národnostními skupinami nebo skupinami žijícími specifickým životním stylem a vydělení některých z nich. K vyřazení nomádských skupin ze „sčítání“ v některých zemích Afriky, Asie i Latinské Ameriky (např. Ekvádor, Afghanistan, Irán a řada dalších výslovně konstatujících tento krok) vedou spíše pragmatické důvody – není znám ani celkový počet jejich příslušníků; obecně se přitom předpokládá jejich negramotnost).⁴³⁾ Obdobně – ale někdy i částečně politické – důvody mohou vést k vědomému opomenutí některých národnostních, etnických minorit (např. v 80. letech indiánů v Peru nebo jakékoli jiné než „národní populace“ v Syrské arabské republice či jakékoli jiné než „libyjské populace“ v Libyjské arabské lidové džamáhirji).⁴⁴⁾

Zdrojem snad největších nejasností na této úrovni jsou imigranti, a to jak „čerství“ uprchlíci, kteří žijí v cizí zemi s různým oficiálním statutem, či dokonce ilegálně, tak i ti, kteří již získali příslušné statní občanství.

S otázkou imigrantů a jejich ne/gramotnosti totiž neoddělitelně souvisí další problém údajů o ne/gramotnosti: o ne/gramotnost v jakém jazyku jde?⁴⁵⁾ Úvahy o ne/gra-

⁴²⁾ Velmi zvláštním rozpětím pro vykazování negramotnosti v 80. letech byla i jediná věková hranice u Běloruska a Ukrajiny: 9–49 let.

⁴³⁾ Svým způsobem to potvrzují např. publikované údaje z 80. let z Jemenu, kde byla v kategorii „nomádská populace“ konstatována negramotnost 99,9% (o způsobu získání dat se bohužel příslušné zdroje nezmiňují).

⁴⁴⁾ Formálně korektnější postoj v téže době prokázal Kuvajt – údaje o negramotných v zemi vykazoval zvlášť za „kuvajtskou“ a zvlášť za „ne-kuvajtskou“ populaci. Ještě detailnější členění se objevuje u Jižní Afriky: kromě negramotnosti celkové, negramotnosti městské populace a negramotnosti venkovské populace se uvádí zvlášť negramotnost populace „Bantu“, „bílé“, „asijské“ a „barevné“.

⁴⁵⁾ Tato otázka se ovšem netýká jen statistik a úvah okolo nich velice praktického a zásadního rozměru nabývá daná otázka v konkrétních alfabetizačních kampaních – v jakém jazyku mají vlastně prohibovat? Někteří autoři (např. již zmiňovaný P. Freire) jednoznačně prosazují mateřský jazyk a preferují ho před tzv. národním jazykem (problém bilingvismu pro člověka, jehož mateřský jazyk není národním jazykem společnosti, v níž žije). Mateřský jazyk upřednostňovalo také UNESCO v 50. letech, nyní je v této otázce méně striktní. Důvodem jsou dnes již prakticky čtyřicet let trvající diskuse na toto téma mezi odborníky, aniž se podařilo dospět k jednotnému názoru. Při problému výběru jazyka se poukazuje např. na to, že v některých případech neexistuje jeho psaná podoba, i na to, že jazyk plní různé funkce, které je třeba při jeho výběru pro alfabetizaci vzít v úvahu (úřední, náboženská funkce, funkce kulturní identity a další funkce).

motnosti zpravidla vycházejí – aniž je to vždy výslovně řečeno – z mateřského jazyka. První nejasnosti z hlediska statistik (i když nejen jich) vznikají ve vícejazyčných zemích – nejen např. v Indii, v níž existuje „lingvistický patchwork“⁴⁶⁾ z šestnácti set jazyků a dialektů, ale i ve „francouzsko-anglické“ Kanadě: půjde o mateřský jazyk, nebo o úřední jazyk, či o některý (a který) z úředních jazyků? Na úrovni statistik UNESCO lze tuto situaci ilustrovat na příkladu Čadu (gramotnost ve francouzštině nebo v arabštině), Gabonu (gramotnost pouze ve francouzštině) či Tanzanii (gramotnost pouze v jazyku kishahili) – většina zemí se ale k této otázce implicitně vůbec nevyjadřuje.

Ještě více situaci komplikují právě imigranti, pro které by v mnoha případech ne/gramotnost v jazyku země, která je přijala a v které žijí, byla vlastně cizojazyčnou ne/gramotností. Kromě toho v realitě se stává, že se zejména starší imigranti jazyk své „nové vlasti“ nenaučí a někdy dokonce ani nechtějí naučit – přitom žijí v komunitě svých krajanů, a tak de facto jim k zapojení do života této komunity stačí gramotnost v jejich mateřském jazyku (byť je neznalost jazyka majority společností ve skutečnosti nepochybně handicapuje). Tito lidé jsou zároveň gramotní (v mateřském jazyku) i negramotní (v jazyku země, v níž žijí). V některých statistikách se přímo a výslovně uvádí, že se údaje týkají populace příslušné země bez imigrantů (ať mají či nemají dané státní občanství), jindy se údaje o imigrantech uvádějí zvlášť (pokud jsou k dispozici) a často se o této otázce prostě mlčí.

4.3. JAK (se zjistila ne/gramotnost)?

Třetí problém spočívá v metodice či metodě, kterou se dospělo k určení absolutního počtu nigramotných a procentu nigramotných v populaci konkrétní země – existuje jich celá řada a některé nejsou právě nejspolehlivějším zdrojem přesných a zejména úplných informací.

Především je rozdíl v šetřeních založených na objektivním zjišťování (je nutné provést určité úkony, na jejichž realizaci a úrovni realizace se zřetelně pozná ne/gramotnost a její míra) a na subjektivních výpovědích. Podle mnoha zjištění z Francie, USA a dalších, především vyspělých zemí⁴⁷⁾ se drtivá většina nigramotných za svou nigramotnost stydí, pocituje ji jako určité stigma a tedy se brání ji přiznat a spíše všemožně usiluje o to, aby se o skutečném stavu věci nikdo nedozvěděl. Za těchto okolností lze jen těžko čekat aktivní spolupráci nigramotných při výzkumech (částečně se to vztahuje i na objektivní formy zjišťování ne/gramotnosti – výjimku tvoří případy, kdy se nigramotní nemohou vyhnout příslušným testům).

Dále je nutné brát v úvahu specifiku tzv. odhadů, jejichž výsledkem dosti často jsou i oficiálně uváděné údaje o nigramotnosti – tam, kde z nejrůznějších důvodů není možné získat konkrétní údaje z reality, nebo by tyto údaje mohly být jen velmi přibližné, se využívá expertních odhadů, zpravidla místních odborníků, jen někdy odborníků z UNESCO a jiných mezinárodních organizací zabývajících se otázkami vzdělání a ne/gramotnosti. U dat získaných touto cestou však zpravidla je připojena poznámka o tomto jejich původu (objevuje se to i v „neoficiálnějších“ ročenkách o nigramotnosti vydávaných organizací UNESCO).

⁴⁶⁾ Termín M. Burnetové – viz M. Burnet, *ABC of Literacy*. UNESCO, Paris 1965, 52.

⁴⁷⁾ Viz např. J. P. Vélis, *La France illettrée*. Ed. du seuil, Paris 1988.

Relativně nejpřesnější a rozhodně nejreprezentativnější údaje o ne/gramotnosti lze získat z celostátních, oficiálně organizovaných sčítání, cenzovních šetření – za předpokladu, že je v nich vůbec položena otázka na ne/gramotnost všech členů domácnosti. I tento způsob má ovšem své vady na kráse: tato šetření se uskutečňují zpravidla jen ve vyspělejších zemích, mají delší časové intervaly, kromě běžných problémů těchto šetření zde působí i již zmíněná neochota negramotných přiznat se ke svému handicapu.

Všechny ostatní běžné typy zjišťování ne/gramotnosti – kromě cenzů – jsou v podstatě spíše výběrového charakteru: nepostihují plošně celou společnost. Jejich reprezentativnost (vzhledem k negramotnosti ve společnosti jako celku) je dosti problematická. Je třeba počítat jednak s již zmíněnou, někdy krajní neochotou negramotných přiznat se, být anonymně, ke své negramotnosti, jednak s tím, že přinejmenším část z tzv. rizikových skupin, u nichž lze častěji očekávat negramotnost, se nepohybuje v prostředí, kde se nejrůznější šetření zpravidla odehrávají (pokud nejsou vysloveně zaměřená na negramotnost a na její nejpravděpodobnější potenciální nositele).

Odkud lze tedy nějaké údaje o počtu a procentu negramotných v populaci získat (kromě již výše zmíněných odhadů a cenzů)?

Mohou to být např. statistiky o školní docházce, resp. o jejím ukončení. V některých oblastech se neabsolvování určitého stupně základního vzdělání chápe jako faktická negramotnost – v tomto případě se hovoří o tzv. konvenční negramotnosti: je dohodnuto, že všichni ti, kteří neabsolvovali určitou třídu či určitý počet let docházky do školy, jsou považováni za negramotné, a to bez ohledu na jejich skutečné ne/znalosti a ne/dovednosti ve čtení a psaní (a počítání).

Jiným zdrojem – již výrazně výběrovým – jsou výsledky „testů“, které musí lidé podstupovat při různých příležitostech (ovšem opět je zde úvaha o tom, kolik skutečně negramotných – zde nejde o funkční ne/gramotnost – lidí dojde až do situace, kdy mohou či musí podstoupit šetření tohoto typu). Klasickými příklady jsou velice jednoduché testy na zjišťování schopností, dovedností či znalostí při nástupu branců na vojenskou službu, při nástupu nových zaměstnanců do určitého typu povolání či zaměstnání apod. V těchto případech nejde o to, nakolik dobře lidé dané testy vyplní (o to jde u gramotných osob), ale podstatné je, že při právě těchto příležitostech lze odhalit negramotnost.⁴⁸⁾

Problémy výše uvedenými pod záhlavím „CO“, „KDO“ a „JAK“ ještě různé nejasnosti okolo statistik ne/gramotnosti nekončí (dále může jít třeba o nesrovnalosti vyplývající z odlišnosti časových termínů, k nimž byla zjišťována ne/gramotnost v jednotlivých zemích, z vyjímání určitého regionu některého státu ze zkoumání ne/gramotnosti apod.). Pokud se všechny problémy s tím související postaví vedle sebe a sečtou, nutně to vyvolá poněkud kacířskou otázku: stojí vůbec tolik vynaložené námahy za získání dosti problematických údajů, jejichž platnost a úplnost je z nejrůznějších stran podmiňována a omezována? V podstatě jde přitom o dvě záležitosti: o definici ne/gramot-

⁴⁸⁾ Americká armáda mívala základní testy IQ, logických schopností apod. ve dvou verzích: pro gramotné a pro negramotné brance.

nosti a o číselné údaje o ne/gramotných. Oba dva momenty jsou zároveň úzce propojeny úvahou o smyslu a cíli – k čemu mají definice (a na nich založené číselné údaje) vlastně sloužit, co se od nich očekává a co mohou vyjadřovat a postihovat?

C. S. J. Hunter označuje představu o důležitosti podání přesné definice ne/gramotnosti za jeden ze tří mýtů v rámci zkoumání ne/gramotnosti,⁴⁹⁾ přičemž operuje zejména faktem, že v žádné zemi dosud de facto neexistuje kritérium k upřesnění toho, co znamená skutečnost být analfabetem. Konstatuje dále, že statistiky o ne/gramotnosti nevypovídají nic o úrovni kompetence gramotnosti – vrchním arbitrem je vždy individuum žijící v daném místě v dané době (jiní autoři v této souvislosti hovoří o významu „sociálního kontextu“). Obdobné argumenty používá Hunter při „bourání“ dalšího z mýtů problematiky ne/gramotnosti, jímž je podle něj předpoklad, že je možné hodnotit země srovnáním relativní úrovně gramotnosti. Hunter konstatuje, že toto učinit nelze, protože ne/gramotnost je pohyblivá, liší se stát od státu. Současně Hunter doporučuje rozlišit úrovně kompetence nezbytné pro uspokojení potřeb obyvatelstva (ve smyslu „společnosti“) a pro uspokojení potřeb individua.

Skutečnosti a argumenty, které Hunter uvádí, bezprostředně vycházejí z podstaty relativnosti ne/gramotnosti a projevují se zejména při pokusech o komparaci situace v jednotlivých zemích. Obecně vzato snad nikdo (ani Hunter) nepochybuje o významu definování ne/gramotnosti v rámci určité společnosti, společenského celku, kde existují zhruba stejné podmínky i zhruba stejné požadavky, pokud jde o zařazení člověka do života jeho komunity a jeho společnosti. Je ovšem pravda, že informace o tom, jak jednotlivé země ne/naplňují jedno jediné, centrálně stanovené kritérium ne/gramotnosti v situaci výrazných odlišností a rozdílů mezi zeměmi (tedy jakousi „absolutní“, univerzální představu o ne/gramotnosti), by příliš velký praktický smysl neměla – i kdyby se taková data dala získat. Bylo by pak sice možné lépe srovnávat různé země, ale jednalo by se spíše o teoretické či statistické „cvičení“ než o postižení reality, odlišné v jednotlivých zemích, či dokonce o možné východisko k žádoucími alfabetačním kampaním (event. reformám systému vzdělávání apod.).

Smysluplnější a prakticky mnohem využitelnější jsou pak informace o ne/gramotnosti získávané na základě jiné obecné představy: informace o tom, jak jsou obyvatelé konkrétní země ne/gramotní v celku své společnosti, vzhledem k podobě a úrovni gramotnosti, která je v jejich konkrétních podmínkách nutná, event. obvyklá či standardní (tedy jakási relativizující, individualizovaná představa). Informace založené na tomto přístupu postihují realitu jednotlivých zemí a mohou velmi dobře sloužit jako východisko k modifikacím zaměření, forem, metod atd. vzdělávacího systému. Je pravda, že v tomto případě se značně komplikuje komparace ne/gramotnosti v různých zemích. Třetí cesta se však (alespoň zatím) neukazuje: buď snadno srovnatelná, ale de facto o ničem podstatném nevypovídající data, nebo data o reálné situaci, která lze obtížně srovnávat. Zajímavým návrhem v této souvislosti je pojetí výše zmíněného C. S. J. Huntera: gramotnost by mohla sloužit jako měřítko pro srovnání – označovala by míru, v níž je individuum schopno účinně „fungovat“ ve své vlastní společnosti.

⁴⁹⁾ C. S. J. Hunter, *Myths and Realities of Literacy/Illiteracy*. Convergence, vol. XX, n. 1, 1987, 1–7.

Problém současných statistik ne/gramotnosti spočívá mimo jiné v tom, že oficiálně deklarují požadavky spíše na jednotnou definici a snadno srovnatelná data (viz např. UNESCO), což stejně všechny státy nesplní anebo ani nemohou splnit a získaná data nakonec jsou jen obtížně srovnatelná; zároveň ale deklarovaný přístup od počátku zabraňuje systematickému sbírání dat, u nichž by sice byla menší možnost komparace, ale o to větší vypovídací hodnota vzhledem k dané zemi (ve smyslu Hunterova pojetí gramotnosti jako měřítka). A tak statistiky často nemají v dostačující podobě data ani prvního, ani druhého typu, resp. jsou dosti obtížně rozpleitelným klubkem dat získaných mixem z obou přístupů.

Pokud jde o samotné statistiky ne/gramotnosti, kromě toho, co již bylo konstatováno výše, je třeba ještě něco dodat. UNESCO bývá velice často v souvislosti se svými statistikami kritizováno – jednak proto, že s nimi a zejména s jejich kvalitou se pojí příliš mnoho nezodpovězených otázek, jednak (a to výrazněji) proto, že je UNESCO považuje za tak zásadní (např. P. W. Jones hovoří přímo o „obscesi“ UNESCO těmito statistikami⁵⁰).

The Multiple Significance of il/literacy (A World Full of Illiterates)

Summary

Literacy and illiteracy are phenomena typical for their relativity depending on the nature of a particular society and community, and as terms they are characterised by multiple meanings which in many cases already have a very loose and sometimes purely associative link to in/ability to read, write or do simple arithmetic. At present one can distinguish a series of different types and kinds of il/literacy (e.g. functional, computer, foreign language, ecological, communicational, informational, music etc. etc. il/literacy). Basically one can speak of three main groups, i.e. illiteracy in its original sense, its transferred sense, and the generalised sense of il/literacy.

The current lack of consistency in the use of the term il/literacy is strongly reflected in widely used statistical data on il/literacy. The value of this data and its useability for purposes of comparison depends principally on answers to the questions of WHAT (is understood by il/literacy), WHO (is being judged from the point of view of il/literacy) and HOW (il/literacy is identified).

⁵⁰ P. W. Jones, *International Policies for Third World Education: UNESCO, Literacy and Development*. Routledge, London 1988, 354.

RICHARD RŮŽIČKA

AKTÉŘI, STRUKTURY A ŠANCE V TRANSFORMACI SPOLEČNOSTI

Změna, jakou je rychlý pád určitého sociálního systému a po něm následující transformace společnosti, může přiblížit i mnohé odpovědi na otázky, jež v sociologii figurují téměř jako *věčná* společenskovední dilemata, neboť pohnutky i příležitosti pro hledání odpovědi na ně se zdají být výraznější, a tím i lepší. Tento důvod k „testování“ velkých sociologických dilemat by však jistě mohl být (alespoň z hlediska praktického) vnímán a odmítnut jako samoučel, kdyby ovšem – a tato stať to chce doložit vlastním příkladem¹⁾ – nebylo už z teoretickoempirického pohybu této vědy mnohokrát evidentní, že právě zobecnění řady dilemat, k nimž sociologie svým vývojem dospěla, jsou současně mimořádně „pragmatickým“ prvkem procesu poznání: upomínají výzkumníka na celkový kontext poznání, v němž se více či méně vědomě pohybuje, a nastavují mu zřetel, k nimž by jinak zpravidla ani neměl příležitost dospět.

Protiklad a souvislost *svébytného lidského působení a struktury* – či jinak míry neodvislosti lidského jednání versus neodvislosti sociální struktury – je právě takovou velkou sociologickou otázkou, která nejenže „rezonuje“ s našimi soudobými procesy a problémy, ale která právě touto svou citlivostí ke specifickým tématům lidské historie může dále prospívat i obecné dimenzi společenskovedního poznání vůbec a sociologie zvláště. Jen málokdy totiž jedna lidská generace má de facto to „štěstí“, že může i musí najít čas, síly a příležitost nalézat a sdělovat odpovědi na tak naléhavé a základní otázky. Naznačuje to snad i celkové téma této publikace, jímž jsou sociální procesy a jejich aktéři. I ono signalizuje povšechný „dotaz“ tohoto transformujícího se regionu Evropy: co se s námi děje, co či kdo to způsobuje, a také od čeho či koho máme co čekat? Za tím je ovšem skryta otázka jiná – a obecnější: na jakémže to stupni vlastní společenskosti i individuality se vlastně nalézáme? Naše sociologické téma vztahu struktury a svébytného jednání není jen povznášejícím tématem lidské *emancipace*, ale právě tak i *hledáním zodpovědnosti* ve společenských procesech. Takové hledání má ovšem často bezprostřední podobu už třeba v méně povznášejícím vyhlížení toho, kdo

¹⁾ Tato stať je součástí prací na víceletém grantovém úkolu Univerzity Karlovy č. 311/1998; autor statí je jeho zodpovědným řešitelem.

převezme naši zodpovědnost či kdo ji – jako obětní beránek – z nás sejme, když se věc zčásti nebo úplně nepodaří.

Zodpovědnost jako silné téma životní zkušenosti a praxe nepochybně existuje, ale zároveň je v sociologické teorii tématem svým způsobem neznámým. Není snad tedy jen určitou subjektivizací či funkcionalizací pohledu na společenskou realitu? Na to rozhodně není snadná odpověď.

Naše středoevropská biografie jistěže znamená určité specifikum objektivních i subjektivních podmínek. Možná i tím, že nám jako paradox „nadělila“ větší „povinnost subjektivitu“, více než dovolují samy zmíněné podmínky. Odtud pak se může odvozovat i jistý rozpor mezi velkou společenskou *poptávkou po subjektu* na straně jedné a společenským nezájmem o skutečnou *nabídku subjektu* na straně druhé, třeba proto, že neodpovídá – i svou novostí – našim představám o „novém“. Takový „veřejný nezájem“ však nicméně nemusí být vůbec jen naší zvláštností; třeba je výrazný pouze proto, že nám nezbyvá než hledat *odatečné* zdroje zmíněné subjektivity – tj. aktéry, kteří zajistí „normální“ chod společenské reprodukce (což v sobě jistě skrývá i svůdná nebezpečí zázračných řešení). Tento nezájem o nabídku subjektu nicméně asi bude odpovídat dnes obecně převažujícím vzorcům vidění reality (např. usazeným představám rovnosti a spravedlnosti, vně i uvnitř teorie), přičemž je otázkou, co se i pod vlivem těchto vzorců stane s onou „nezbytností“ společenské revitalizace, když jejím hybatelem je zatím spíše jen vidina propasti mezi naším a vyspělým světem a už méně určité strukturální předpoklady či nějaká vývojově dominantní kvalita lidského jednání.

Posuďme však blíže, oč se na tomto poli jedná; přinejmenším pro teorii se to zdá být velmi užitečné. Napřed však je nezbytné říci něco k této teorii samé.

STRUKTURA A JEDNÁNÍ JAKO PŘEDMĚT A OPTIKA: VÝCHODISKA

Jako společenský aktér může být brán na první pohled kdokoliv. Půjde-li o *jedince*, může to být člověk hodně „nesvébytný“, blížící se dahrendorfovskému *homo sociologicus*, jehož chování je vypočitatelným projevem (důsledkem) sociálních institucí ve smyslu abstrakce bytosti jednající pouze k udržení společenského systému, či třeba také podobný Riesmanovu typu vnějškově řízeného člověka, který je výchovou neméně připraven vnímat a přijímat determinace, jež ovšem více vypadají jako souběh vlivu mnohých individuálních aktérů.²⁾ Samozřejmě, že v úvahu přichází i jistý protipól předchozích typů: člověk v jiném smyslu „nesvébytný“, člověk asociální nebo *asocializovaný* (třeba občanskou válkou), destruuující běh společenského života a tímto během – více nebo méně účinně – z humánní životní šance vylučovaný.

Mezi tím pak je obrovská škála forem takových jednání, jejichž nositelé dávají šanci jak uchování, tak změně, k níž vedou vždy přítomná napětí systému. Tato poslední a početně hlavní část je vlastním tělesem aktérů *moderní* (a navzdory všem vizím snad i „nejvšestrannější“ vyvinuté „postmoderní“) společnosti. S touto částí agregátu

²⁾ Tuto odlišnost je podle našeho názoru užitečné vést v patrnosti, i když o tomto typu, v němž chování je důsledkem „sledování signálů přicházejících zvnějšku od druhých lidí“, sám R. Dahrendorf říká, že je dvojčetem typu prvního (blíže viz Riesman 1968: 28, 352).

populace také koneckonců asi zůstane spojena možná ta nejelementárnější vlastnost sociální reality, resp. sociologická myšlenka, která tuto vlastnost charakterizuje: kdo chce být členem společnosti, nemůže odmítnout určité (obecně) sociální a (specificky) morální požadavky, které jsou výslovným předmětem *přesvědčení o takové společnosti* (Durkheim 1934). To lze však z jiného úhlu říci i tak, že ne všechno ze sociálních hodnot – i za podmínek maxima svobody – může být vystaveno volné *veřejné* hře racionality.

Za určité situace se ovšem z těchto příčin může *téměř z celé* společnosti stát společenství neslyšící na určitou vývojově dominantní hodnotu a s ní svázanou změnu.³⁾ Idea změny se v takové situaci vyjádřit dá, je však prakticky neprosaditelná. Takže se zdá, že kromě možných uskutenčení, jimž se v různých obměnách říká *vládnoucí (třídy apod.)*, je nutno počítat i s činitelem, jenž může být z povahy věci nazýván *vládnoucí veřejností*⁴⁾ a jenž by měl být podrobován velmi důkladnému posouzení. V prvním přiblížení ostatně s jeho identifikací ještě problémy nejsou – lze jej alespoň naznačit analogií s polaritou vztahu mezi elitou a masou: ve vlastním zájmu ani mocensky nejdisponovanější elita nemůže nerespektovat určité, v celku populace převažující hodnoty, zájmy a jim odpovídající formy jednání. Už proto ale takový vztah není jen jednoduchou polaritou, nýbrž vztahem, v němž dominance není jednoznačně pouze na jediné straně.

I proto se zdá namístě zvážit, nakolik pak předpoklady *struktury* spočívají právě v takto dělených a ve vztazích „distribuovaných“ (především hodnotových) dominancích, v případě restrukturačí potom v proměnách těchto dominantních vazeb. V mechanicky pojaté polaritě je samozřejmě toto rozdělení „jasné“: na jedné straně stojí víceméně nediferencovaný agregát veřejnosti, na druhé straně pak činitelé usilující o změnu. Problém je ale nejen v tom, že tomu může být i naopak – v polaritě veřejnosti vědomě či nevědomě působící ke změně a odlišujících se aktérů usilujících o stabilitu dosavadního systému apod. Je také v tom, že kromě svého strukturovaného vlivu veřejnost *někdy* působí i jako nositel v zásadě nediferencovaného agregátu většinových hodnot.

Další kroky v hledání vazeb dominance, povahy a „moci“ struktur však již samozřejmě vedou k aktérům v nadindividuálním smyslu: z řady důvodů, jež postupně vyplynou, nás bude zajímat především to, co v souvislosti struktury a svébytného jednání představuje fenomén nazývaný *třída*. Či ještě jinak: alespoň pro tuto chvíli (a je-li tomu vůbec tak) na třídě chceme sledovat ty polohy transformačních procesů, v nichž individuální aktér jedná v relativně přímé vazbě na druhé – a to typickým způsobem, a v určité jednotě jako determinovaný i determinující subjekt.

Přítomný zřetel vztahu struktury a jednání však neznamená – a to nejen pro tento text – záměr poměřovat zmíněné procesy byt jen základními *spory* o prioritu strukturalistické či akční pozice v sociologické interpretaci reality. Je nyní možná mnohem potřebnější, zajímavější a podnětější při vědomí celkového rámce problému evidovat

³⁾ To nevyklučuje možnost posunovat – zvláště mezigeneračně – hranice těchto hodnot za výrazného příspěvní specifického aktéra; pro Durkheima je jím v daném případě také učitel.

⁴⁾ Zatím jen – pro naznačení souvislosti – poznamenejme, že jde o obecnější fenomén, jež jsme pro specifický kontext transformace u nás i v dalších zemích postkomunistického světa na jiném místě označili a základním způsobem popsali jako „zaměstnanécké společenství“ (Růžička 1997: 194–196, aj.).

spíše to, jak a nakolik mohou konkrétní fenomény společenských proměn naplňovat tyto abstrakce, reprodukovat je, prověřovat a snad i měnit novými obsahy – a to v zásadě (s vědomím, ale) bez ohledu na to, z jakého „vědního tábora“ pocházejí.

Podle nás je to nejen možné, ale v jistém ohledu i nevyhnutelné. Možné je to už tím, že jak vize společnosti jako díla primárně i koneckonců aktivních tvůrců (Weber 1972, 1998: 135-171, aj.), tak společnosti jako díla tvůrců koneckonců determinovaných (Marx 1953, 1971 aj.; Durkheim 1926 aj.) se, jsou-li vedeny co nejdále svou vlastní logikou, znatelně sblížují. To nemusí být nijak udivující, neboť samy jsou jen polaritou v pohybu celkového společenskovědního poznání. Dobře a rozsáhle popularizovaný (viz Bendix a Lipset 1967) marxovský rozpor mezi objektivní nevyhnutelností systémové změny, založenou systémem samým, a nevyhnutelností sebereflektující a sebeorganizující aktivity třídy jako hegemonu revoluce tuto tendenci ilustruje stejně přesvědčivě jako – jak si chceme ještě povšimnout – weberovský obraz zájmové strukturace na bázi účelově racionálního jednání (Weber 1998: 162 aj.). Není sice jedno, vyjdeme-li z toho, že lidé sice vytvářejí své dějiny, leč v podmínkách, které oni sami povětšinou nevytvořili, anebo naopak z toho, že lidé své sociální aktivity strukturují sami, ovšem ve sdílené orientaci vůči světu a se vzájemným respektem ke kontextu svých zájmů, jimiž jsou také legitimovány instituce fixující vzorce *vzájemných* vztahů (viz také Jenks 1998: 21-22). Společný závazek vůči sdíleným hodnotám a zájmům je tady i tam; zde více primární, tam více sekundární. Domníváme se však, že už je těžší zvážit, která z takto vzniklých struktur se více, tj. silněji a s dlouhodobějšími účinky *autonomizuje*: zda např. vzorce politické etiky dělnického hnutí nebo pracovní etiky „asketického protestantismu“ či byrokratické správy vznikající původně z účelové racionality.

O řadě dalších autorů se ostatně dost často soudí, že sami jsou dokladem cílené a deklarované snahy najít „determinační pohyb“ jak ze strany struktury, jak samotného jednání (což je v jisté míře nejen Parsons nebo Schutz, ale nepochybně v současnosti i Giddens). I to tedy, alespoň trochu, hovoří ve prospěch uvažované možnosti. Vůbec se zdá, že pro námi sledovanou polaritu bude spíše platit, obrátíme-li význam jistého výroku, že se všechny zmíněné koncepce budou „snášet v sešitě s výpisky“ méně klidně než jako kaleidoskop prizmat, jimiž si lze prohlížet soudobé transformační procesy.

Kromě toho je tu však ještě i jistá nezbytnost: vedle svých vlastních specifických starostí, obav a také skepsí (neboť i ten nejlépe řízený přechod k tržnímu systému nemůže vyznít jinak než jako přechod relativně ztrátový) se společností v transformaci sotva vyhnou i širším, vývojově „vůdčím“ světovým problémům a skepsím. Takovým, které reflektují – a možná i poněkud reprezentují – např. poststrukturalistické práce Baudrillardovy či Foucaultovy (a které koneckonců naznačovaly už předtím a jinak práce Riesmanovy apod.). Tyto práce de facto už velmi vážně pochybuji o nějakém prostoru mimo tlak struktury, o emancipační naději pro ukotvení života, identitu a skutečnou kontrolu společenských procesů silou svěbytně jednajícího subjektu. Skepse se tak pro naši situaci snadno umocňuje, neboť vize, k nimž transformace směřuje, se stávají předmětem ještě další vrstvy prognostických pochybností.

Tolerance prizmat, jimiž se díváme na sociální svět, je tedy nutná už proto, že se snadno můžeme stát obětí vlastního způsobu reflexe reality. Situace probíhající výrazné sociální změny nás snad může více „vrátit do reality“.

ZALOŽENÍ ZMĚNY A PROBLÉM VEŘEJNÉ LEGITIMACE

Tak jako „reálný socialismus“ nebyl v základních etapách svého vzniku evolučním projevem strukturální stránky společenské reality, nýbrž dílem především politické (mocenské) akce, nemohl být po velké systémové pauze ani „zpětný“ přechod k tržní společnosti přenechán spontánnímu vývoji a vyžadoval opět mocenskou, politickoprávní změnu mířící do ekonomických základů společnosti. Obnova pokud možno standardního stavu společnosti mohla – z hlediska sociální struktury – být spíše tvorbou nových, pro společnost klíčových subjektů než jejich revitalizací. Na existenční křižovatce jinak dost rovnostářské společnosti tak v danou chvíli v podstatě utichl spor o to, zda třídy jsou nebo nejsou důležité. Řečeno jednoduše: (staro)nové třídy byly uznány za základní (byť zprostředkující) cíl transformace a politicky dominantní subjekty de facto rozhodly o jejich opětovném vzniku, a to především prostředky privatizace. V tomto ohledu je zatím asi zbytečné se přít, zda šlo o vznik významných (konstitutivních) částí tříd či tříd samých. Politické subjekty jednaly jako *aktéři vzniku* budoucích ekonomických *aktérů*, což jistě nešlo zajistit přímo, ale jen prostřednictvím politické a následně ekonomické *restrukturace*, jejíž legalitu ovšem *legitimovala* společenská veřejnost jako celek.

Zrod rozhodujících subjektů společenského vývoje byl nesporně klíčovým motivem většiny státem řízených nebo umožňovaných privatizačních kroků. „Správný“, reálný vlastník jako nositel efektivnějšího podnikatelského jednání a organizátor výkonové společnosti – to měl být a nakonec také do jisté míry byl hlavní produkt privatizačních procesů. Jako produkt *neúplně* řízeného a *řiditelného* procesu však sotva mohl uspokojit mnohé transformační představy. Takové představy ani nemají šanci nebýt dost přímočaré, takže („po bitvě“) to s nimi vypadá tak, že se jim i nám všem struktura „pomstila“: nepřipustila totiž vznik přesně těch vlastníků a v té skladbě, které kolem sebe vidíme ve vyspělých zemích.

Například několik let známý obraz „kvazisoukromého rekombinovaného vlastnictví“ (Stark 1996), končícího u „povrchnosti institucionálního rámce“ a nakonec opět – snad dočasně – u státu jako vlastnického centra, naznačuje tuto stránku zvláštní *suverenity struktury*, i když ta sama bývá interpretována jako důsledek výhradní viny aktérů, kteří koncipovali a řídili (hlavně kupónovou) privatizaci zamýšlenou jako urychlený akt změny. Z takového obrazu se pak jistě dá i usuzovat na potřebnost respektu ke kontinuitě v podobě nějakého institucionálního návratu a následného delšího, povlovného – vlastnický smíšeného – období (v jisté době k poválečnému „státnímu kapitalismu“ západních zemí), takto vynucené závislosti na předchozích vývojových krocích společnosti. Zůstává však otázkou, co toto uznání „path dependency“ (viz Mlčoch 1997: 63-65, 98-99) znamená jako pole pro hodnoty, zájmy a jednání všech transformačních aktérů. Alespoň pokud má znamenat vůbec něco více než právě jen obecný výraz pro determinaci existujícími strukturami.

V každém případě se lze domnívat – snad i společně s L. Rychetníkem, který důvodně odkazuje na význam veřejného hodnotového základu změn i na nebezpečí byrokratické stagnace rekonstrukcí nedbajících na tento vliv veřejných hodnot,⁵⁾ že

⁵⁾ Dodejme však, že někdy naopak velice vycházejících vsíříc tomuto vlivu. (Srovnej tamtéž: 50, 99, 114; jinak viz Rychetník 1997.)

koncept „pomalého spěchu“, tj. evoluce s citlivým transformačním vyvažováním úrovně všech stránek vztahů (včetně se může iniciujícím aktérům „vymknout“ dokonce mnohem více než předchozí koncept změny rychlé. Řekli jsme již, že je velkou otázkou, v jaké míře ten či onen koncept – a potud je druhotné, zda vědomě či nevědomě – ve svém praktickém prosazování *vyhovuje* v systému již *zabudovaným* hodnotám a vzorcům jednání. Tudíž nakolik pak dá i šanci *novým* hodnotám a vzorcům jednání, aby se v systému usadily. Samozřejmě ale, že v nějaké podobě jsou *vždy* tzv. staré i nové hodnoty v systému obsaženy; problém je spíše už v „taktické“ stránce konceptu a jednání iniciujících aktérů, v její schopnosti otevřít předpokládané „strategické“ procesy změn. To si ovšem vyžaduje určité vysvětlení.

Reálný socialismus⁶⁾ zahájil svou éru totiž právě tím, že *zaskočil nejen vládnoucí vrstvy (či třídu), ale i „vládnoucí veřejnost“*. Vlastně ji na určitou „historickou chvíli“ změnil tak, že apeloval na jiné než *sociálně systémové* hodnoty lidí, tj. na hodnoty alespoň pro přechodnou dobu „chytlavější“ – a ziskem této *chvilkové legitimize* pak již mohl „vládnoucí veřejnost“ v její původní podobě dále vyřazovat z provozu. Získal tím totiž čas nezbytně nutný k tomu, aby vznikly a začaly působit nové mechanismy (široce chápané) moci.⁷⁾ *O něco v obecném smyslu takového pak se – jak se zdá – museli pokusit i aktéři zahajující opačný pohyb: makrosystémový transformační návrat ke společnosti tržního typu*. Museli se přitom spolehnout na určitou „výhybku“ v životní strategii lidí, posilovat ji a využít – totiž změnu, kterou si od prvních let transformace spíše sám pro sebe označují nepřilíš přesným výrazem „myslet vpravo a žít vlevo“. I ve „hře o systémový návrat“ (třeba „do Evropy“) má místo nejen *strategická*, ale i *taktická legitimize*.

K vysvětlení její povahy je užitečné připomenout, co pro kontext současných změn a legitimacy konstatuje J. Večerník: konečné hodnocení právě takového mimořádného zásahu, jakým byla hromadná privatizace státního majetku, „*zapadá do celkového povědomí o legitimitě nabývání bohatství, které má podstatně širší souvislosti*“. Na výzkumných závěrech pak dále dokládá, že zpochybňování legitimacy soukromého (kapitalistického) majetku jako bohatství získaného nepoctivou cestou není sice neobvyklé i v liberálních vyspělých zemích Západu, je však výrazně vyšší (a nemění se) v postkomunistických zemích a představuje tak spíše důsledek minulého režimu než odezvu na privatizaci a její problémy (takovými, jako je „tunelování“). Aniž se tím ovšem popírá také jistý vliv způsobu privatizace či v mnohem delším čase zakotvenější rovnostářské ideologické vlivy (Večerník, Matějů 1998: 80-88).

K tomu však musíme – ne pro výše uvedené závěry samé – ještě něco dodat. Bylo by samozřejmě ošidné, byt nechtěně, dávat sociologickou příležitost ke vzniku zredukováného dojmu o důsledcích jednoho režimu, ať již se jedná o představu lidí jako pasívních obětí, jejichž hodnoty a zájmy pouze postupně deformovala ztráta šance na normální vztahy (implicitně: vztahy soukromovlastnické či smíšené s touto dominancí),

⁶⁾ K důvodům užití tohoto termínu také viz (Sedláček 1996: 500).

⁷⁾ Na jiné vlivy – především na poli mezinárodní politické aj. intervence – se samozřejmě zapomenout nedá; pro výklad dané logiky však od nich abstrahujeme. Bez nich by ovšem čas získaný zmiňovanou *latencí veřejnosti* musel být mnohem delší (a naděje na úspěch by byla mnohem menší), což platí zřejmě nejen pro českou situaci.

anebo dokonce o představu lidí jako obětí režimních ideologických aktérů. Obojí zčásti sice je, ale zčásti také není pravda. Na prahu vstupu do komunistického systému i odchodu z něj je velmi důležitý určitý *specifický* vstřícný *hodnotový* pohyb veřejnosti, na němž právě spočívá ona taktická legitimace změny.

Porozumět prvním z případů se dá pravděpodobně takto: ideologické nánosy marxistické verze pracovní teorie hodnoty, natož řady dalších předcházejících i následujících konceptů socialismu (Večerník připomíná Proudhonovu tezi o kapitalistickém vlastnictví jako krádeži), přirozeně vycházely vstříc určitému druhu sociální sebereflexe a také možnostem a mezím určitých vrstev pochopit *cizí* sociální situaci a životní strategii. V tom ostatně je základní „skupinově formační“ síla ideologií. Už od počátku hnutí, natož pak v režimní aplikaci marxismu, byl Marxův dělník snadno interpretovatelný na jedné straně výhradně jako *manuální pracovník*, na druhé pak také jako *jediný hodnototvorný subjekt* (ač v kontextu tohoto vnitřně rozporného díla tomu zdaleka tak není⁸⁾). Je dál už věcí produkce a reprodukce „*sebepestiže*“, pokud se pak méně kvalifikované manuálně pracující části společnosti výrazněji přidržují přesvědčení, že *skutečná* práce je jen „práce rukou“, a následně i toho, že jen odtud především či zcela pramení bohatství společnosti.⁹⁾ Téměř se pak nedá zabránit tomu – pokud se ovšem vůbec zabránit chce –, aby tito lidé, pokud je jim teorie jako ideologie určena a dá se takovému obrazu přizpůsobit, ji takto také nevnímali. Je to jistě také mobilní, kariérový signál, ale především z hlediska identity je to svou snadností funkční i příjemné. A v krizové situaci to může sehrát i svou *přechodně* legitimující roli, když se tím alespoň připouští možnost mravní oprávněnosti (takto přitažlivé) změny a dosáhne tak – spolu s jinými faktory – alespoň momentálního výkyvu (či „váhavého“ posunu) ve vědomí lidí.

Toto *převážení veřejného vědomí* však může mít i další zničující vliv, pokud má možnost přejít do *strategické legitimace systému* jako její významná složka. O jak hlubokou *dlouhodobou zátěž* se může jednat – a to i s dopadem na budoucí „opravné“ systémové změny – si lze možná dobře představit na *komunitních* odlišnostech a setrvačnostech řady industriálních evropských regionů ocitajících se ve složitých a dlouhotrvajících transformačních procesech. A to i v situaci, kdy už došlo k základním restrukturacím a investičním změnám.

Hlavně výrazně dělnické regiony s původní převahou průmyslové prvovýroby a dalšího těžkého průmyslu (a s intenzívními vazbami, o nichž se dá říci, že jsou industriálním typem mechanické solidarity) si totiž podržují nejen známé polarizované

⁸⁾ Rozpornost *vědního úsilí a ideologického „závazku“* (výstižnější by asi ale byl anglický výraz „commitment“, odevzdanost), manifestující se ovšem jako soulad, kulminuje v závěru prvního dílu *Kapitálu*, kde má autor potřebu se – v téměř dvacetiletém oblouku vědecké práce – náhle vrátit k ideologickým tezím Manifestu komunistické strany a tyto teze stvrdit (Marx 1953: 801–804). Pokud pak jde o pojetí dělníka, je jím v logice výkladu *Kapitálu* (i kapitálu) míněn ve *specifickém* smyslu pracovník účastnící se zhodnocovacího procesu kapitálu, v *obecném* smyslu potom *pracovník vůbec* – tj. třeba i živnostník jako ten, kdo je účastníkem „soukromého vlastnictví, založeného na vlastní práci“; Marx pak mluví v kontextu s ním i o „vyvlastnění dělníka“ (tamtéž: 814). V historické perspektivě tvorby bohatství jde ještě dál: „skutečným bohatstvím“ je mu rozvinutá „produktivní síla všech individuů“, základnou výroby stále méně „*bezprostřední práce*“ a výrobem „*spíše kombinace společenské činnosti*“ (viz např. Marx 1974: 340).

⁹⁾ Obecně to ovšem není nic zvláštního: zdůrazňování hodnoty a hodnototvornosti vzdělání, s nímž se výrazněji setkáváme třeba u učitelstva, je obdobným mechanismem.

vidění „my-oni“ (Lockwood 1966 apod.), ale i – také pod tímto komunitním vlivem – silnou nevíru a nevážnost k jiné než manuální práci (Růžička 1997: 197).¹⁰⁾ Logicky totéž lze předpokládat – a také se to tak ukazuje – i ve vztahu k podnikání jako zdroji bohatství: jak *intelektuální* výkon, tak podstupování *regulérního* existenčního rizika atd. jsou svým způsobem nesrozumitelnými akty zvláště tam, kde uvnitř i mezi generacemi chybí větší *rozmanitost* a „*mobilita*“ (*prostupnost*) *odlišné životní zkušenosti*. Natož pak tam, kde už v druhé či třetí generaci – vlivem nezaměstnanosti – masívně chybí dokonce i kontinuita oné manuální zaměstnanecké práce.

Jednání s jinými charakteristikami je pak viděno ještě mnohem silněji jako věc nelegitimní.

AKTÉŘI A STRUKTURA V TRANSFORMACI: K POVAZE ZMĚN

Bylo již řečeno, že privatizace je především aktem „rozpoutání“ hluboké sociální změny.

Vztah jednání a struktury, pro země v transformaci nepochybně dosti specifický, se ozřejmuje dále v tom, co po prvních – v zásadě suverénních – zakladatelských krocích následovalo. Tzv. malá a velká privatizace (s podstatnou složkou privatizace kupónové), restituční změny, živnostenský zákon atd. začaly spoluvytvářet odlišné zázemí a dráhy vzniku nových subjektů společenského pohybu a také odlišné prostory jejich podnikatelského jednání. S tím související zákonné změny však – už jenom *postupností* svého vzniku – ani zdaleka nemohly „pokrýt“ veškerý relevantní *normativní* prostor společnosti, natož pak výrazněji ovlivnit hlubinnější prostor *hodnotový*. A nejde jen o rozdílnou temporalitu legislativní konstrukce institucí a vývoje mravních regulativů jednání, které instituce zakládají a řídí, či přesněji: o představu, že jejich „čas“ lze celkem snadno sladit.

Chápeme-li *strukturu* jako vztahy mezi subjekty společnosti, což vzhledem k jednání lidí znamená hodnotově, normativně a věcně „garantované“ *vzorce tohoto jednání*, pak samo založení *možnosti* vzniku nových – tj. *nově jednajících* – subjektů samozřejmě nevyklučuje ani trvání starých vzorců jednání,¹¹⁾ ani krystalizaci vzorců nových, leč „neplánovaných“.

Z obecně teoretického hlediska byly zmiňované privatizační kroky nepochybně případem jak zamýšlených i *nezamýšlených důsledků* relativně svébytného jednání společenských *aktérů různého řádu* (od politicko-mocenských špiček po veřejnost), tak

¹⁰⁾ Příkladem vážnosti zátěže takového hodnotového klimatu může být i Teeside – velký průmyslový region na severu Anglie, s nímž se měl autor tohoto textu možnost seznámit i osobně (Růžička et al. 1995). Data z regionálních výzkumů i názory všeobecně sdílené lidmi ve správě (dnes už bývalého) hrabství Cleveland ukazovaly jednoznačně na takto dlouhodobě „nemocné“ klima regionu i na jeho následky v trvalém úniku vzdělaných a podnikavých lidí. Tento druh „hodnotové nevládnosti“ byl považován za hlavní – protože nejvleklejší – problém transformace oblasti. K uvedení tohoto příkladu nás vede i čerstvá informace, podle níž se dnes Teeside University (v Middlesbrough) snaží pomoci regionu i sobě tím, že programově navazuje s dětmi kontakt už i na školách prvního stupně (The Independent / LN 19. 3. 1999).

¹¹⁾ Staré nebo nové vzorce jednání nejsou jen příznakem existence a kontinuity „starých“ nebo „nových“ subjektů. Připomínáme jen, že jde o vztahovou záležitost, kde subjekt je kvalitativně „restrukturován“ změnami *kontextu* vnitřních a vnějších podmínek.

toho, že jsou také kauzálními prvky (dejme tomu giddensovské)¹²⁾ *strukturace*, akty procesu strukturování společenské reality, na jehož „momentálním konci“ je např. už zmíněný řetězec starkovského „pavouka“ vlastnické dominance (Stark 1996, Mertlík 1995 aj.),¹³⁾ působící pak každým svým vztahem už jako determinanta dalšího jednání lidí. A nejen v předpokládaném směru vznikají jím mj. možnosti vlastnických transferů či mutací, které jsou už mimo kontrolu jak státu, tak „primárních“ vlastnicko-podnikatelských struktur na úrovni podniků.

Na tom, že se vznikání vlastnickopodnikatelských vrstev začalo *vychylovat* z původně předpokládaných trajektorií, není nic udivujícího a nenormálního: hlavní otázkou zde není ani tak to, že se to stalo, ale spíše to, *jak a proč* se to stalo a co se s tím dál děje a dá dělat. Například vznik investičních privatizačních fondů byl v podstatě založen na předpokladu „starostrukturních“ důsledků provedených změn, tj. na kalkulaci *kontinuity* obecných vzorců chování (a nikoliv diskontinuity, jak se občas nabízí). Pokud převážily prvky skutečně vlastnického chování populace, byly to (k tomu se ovšem ještě dostaneme) spíše prvky spotřebitelské orientace dlouhodobě kultivovaného „socialistického typu“ vlastníka, následně kombinované s vědomím obecně minimální orientovanosti v ekonomických procesech a později i s postupným vnímáním reálné pozice drobného držitele akcií apod. Převaha vidi-ny „rychlého výnosu“ nad „představou spoluvlastnictví a sdílené odpovědnosti“ (Večerník 1998: 79) by tedy neměla překvapovat. Ostatně předpoklad, že si z velké části lidé akcie nepodří, ale spíše *byl než nebyl* v úvodní rozvaze kuponové privatizace. Stejně jako přesun odpovědnosti rozhodnutí: to, co lidé s akciemi dále udělají, mělo již být jejich věcí. („Hra“ o individuálně malé a lehce nabyté majetky tuto „výukovou“ šanci i v tak silně paternalizované společnosti nepochybně nabízela.) Je však mylné se domnívat, že sám jejich prodej je už projevem zborcení privatizační rekonstrukce normality vlastnických poměrů a jednání.¹⁴⁾ Takhle *jednorázově* si „resocializaci“ *celé společnosti* lze asi jen těžko představovat.

¹²⁾ Upřímně řečeno, v nejobecnější poloze považujeme Giddensovu koncepci „strukturace“ (Giddens 1984 aj.) v zásadě za vyjádření banality: podle našeho soudu je obtížné najít významnější společenskovední dílo, které by přinejmenším nějak, byť nevýslovně (zvl. potud, pokud přístup k realitě vyřazuje z užití příslušné kategorie), nevyjadřovalo představu, že lidská (praktická) jednání – ustavující sociální systémy – dávají vzniknout strukturám a udržují je a že struktury samy pak formují a „nesou“ dále tato jednání (lidskou praxi). Je „jenom“ otázkou, kam v pohybu abstrakcí sociologického poznání přiřadíme „fakt“, že u lidského chování (jednání) jde o *způsob*, o ustálenost jeho podoby, o *vzor* – zda více k pólu abstrakce „jednání“, anebo abstrakce „vztahu“, pojatého např. jako reprodukcí se souvislost sociálních subjektů (jako další abstrakce). Obecně jistě nelze namítat, že struktury se „usazují“ v důsledku praktického projevu lidí, a jsou takto výsledkem, zdroji a řádem této praxe jako činných forem lidské existence. (Stejně jako je možné respektovat jisté důvody rezignace na hledání vývojových zákonů a jiného způsobu postihování procesuality společenské reality, ale to už je mimo bezprostřední téma tohoto textu.)

¹³⁾ Jinou záležitostí samozřejmě je, v jaké perspektivě je takový výsledek vnímán. Je-li v pozadí preference možnosti nějaké „bottom-up privatization“, jeví se snadno jako strašidelný obraz nepovedené soukromovlastnické kontroly podniku přes investiční privatizační fondy, investiční společnosti, banky až po Fond národního majetku – a tak de facto stát; a jen zdánlivě nelogicky se pak může čekat náprava zásahem státu. Takový obraz je také už na první pohled hodně vzdálen představě přímé ekonomické demokracie s dominantní rolí zaměstnaneckých akcií a akcionářů (z literatury k uvedenému typu konceptů viz alespoň dnes už klasickou teoretickou publikaci: Vanek 1970). Daný řetězec však ale také může být v mnoha obměnách vnímán jako „zadržnutí“ privatizace a přechodu společnosti k tržní ekonomice, které vyžaduje iniciování dalších institucionálních intervencí.

¹⁴⁾ „Krátkým spojením“ je podle našeho názoru konstatování, že to, „že účast v privatizaci představovala poměrně autonomní rozměr chování a postojů lidí, zároveň ovšem znamená, že na ni může být po čase zapomenuto jako na přechodnou epizodu. Potom by se ovšem nespĺnilo očekávání vkládané do ní jejími autory, aby totiž byla jakousi „školou“ kapitalistického chování a odpovědného přístupu k majetku.“

Významným ilustrativním případem toho, že nové strukturální možnosti a limity aktivního jednání samozřejmě dávají i nový prostor pro vliv „původních“ vzorců jednání, byla i úloha zástupců bank a investičních fondů ve správních orgánech firem, často intenzivně (a nejen managementem těchto firem) vnímaná jako nedostatečná, pasivní, lhostejná k osudu podniku.¹⁵⁾ Soudy, že zájem o výkon dané role nepřesahuje čistě zájmy osobní, byly dost časté, stejně jako podezření na nezájem daných organizací, které osoby reprezentovaly. Jen zčásti to bylo možno vysvětlit oboustranným pocitem formálnosti takové účasti, tj. povinnosti vyhovět zákonu apod. Na podíl skutečného nezájmu („institučního“ i osobního), nekompetentnosti či omezenosti možností, případně zájmové pozadí a adekvátnost výpovědi samé, bylo ovšem již těžké soudit. Nicméně i z toho je zřejmé, že proměny vzorců jednání se v takto měnících podmínkách dějí poměrně složitě a pozvolna, a jak.

Povaha procesu (*re*)strukturace v podnikatelských, resp. vlastnických i pracovních vztazích (dělbě a skladbě práce),¹⁶⁾ je však zřetelná hlavně z toho, jak se doposud vyvíjely vztahy mezi vrcholovým managementem privatizovaných podniků a těmi, kteří se stali jejich vlastníky. Také výše uvedený příklad je ostatně případem tohoto druhu (a nejde jen určité organizace jako neprivatizované vlastníky privatizovaných podniků).

K tomu ale napřed poznamenejme, že vlastníky – ať již nabývali v procesu transformace jakoukoli podobu (od státní instituce až po soukromníka-jedince) – zpravidla nenapadala myšlenka výraznější výměny původního vyššího managementu. Pro naději na úspěch procesu tvorby nových individuálních podnikatelských subjektů je totiž v zásadě nesmyslné klást imperativ takové – spíše „vrstevové“ než v individuálním smyslu personální – diskontinuity. Klást tento imperativ ovšem patří ke zcela přirozeným veřejným (a v tomto smyslu politickým) přáním už jenom proto, že úloha symbolů je v takových změnách nezastupitelná; patří to také k pochopitelným „statusovým koloběhům“ a „hrám“, tady však s dočasně nápadnějšími a méně standardními mechanismy parkinovské uzávěry.¹⁷⁾ Nicméně ve většině případů by to – dotaženo do důsledků – znamenalo jen zrušení možnosti jediné kontinuální *podnikatelské* disponovanosti i toho, čemu říkáme *protovlastnické chování*. Navíc obojí existovalo zpravidla při *osobní* vazbě k podniku, která představovala jeden z mála podnikatelských *zájmových místků* k další existenci podniku, tedy i k zájmům obecně těch, kteří v něm pracovali; to mohlo být a jevílo se důležité v situaci, kdy reálné podnikatelské perspektivy ani nemohly být vnímány jako příliš nadějně (blíže viz Růžička 1997: 199-203).

S dovětkem, že mohla naopak posílit „kořistnický vztah k vlastnictví“ (Večerník 1998: 76). Právě distribuce *možností* autonomního rozměru jednání je už tím, co z kuponové privatizace dělalo nedocenitelný masový „kurz“ základů ekonomického myšlení a jednání. Před učením se soukromovlastnickému způsobu uvažování a jednání občan teprve stál: včetně učení se vědomí sebeodpovědnosti na domnělých či skutečných ztrátách vlastních. Navíc vše probíhalo v logice ideologie rovnosti šancí – byť rovnosti jistě elementární a z hlediska transformující se společnosti jistě „začátečnické“. (Tím nikdo nepopírá, že *neočekávané důsledky jednání mohly být skutečně „neočekávané“!*)

¹⁵⁾ Viz poznatky z šetření provedených v letech 1996 a 1997 ve dvou odvětvích českého průmyslu (Vlastnictví 1997).

¹⁶⁾ Prozatím pouze poznamenejme, že podnikání je pro nás spotřebou bohatství pro realizaci záměrů jeho rozšířené reprodukce; vlastnictví pak celospolečensky zakotvenými možnostmi disponování bohatstvím (blíže viz Růžička 1997).

¹⁷⁾ Jen pro úplnost poznámky viz (Parkin 1971); revoluční doby jsou také obdobími „re-distribucí“ mechanismů statusové exkluze.

Politicky a právně uprázdněný vlastnický prostor *nutně* dovolil navázat na určité *ne-spotřebitelské* vzorce chování u těch, kteří – jako socioekonomická vrstva, nikoliv jako případní političtí exponenti – v předchozím systému jistě všeobecné dispoence společenským bohatstvím museli z *povahy své práce* (z její dělby a skladby) zohledňovat širší zájmovou strukturu. Už zodpovědnost za „plnění plánu“ (byť to byla karikatura ve srovnání s tlakem trhu) je obecně nutila k jinému rozměru dispozičního jednání. Pro větší firmy jako složitější útvary lidské organizace a zájmových uskupení to byly spíše řídké body možného „napojení“ na systémovou transformaci. Tím spíše, že podniky byly pro mnohé své pracovníky nuceně *kolektivizovanými* formami koexistence zájmů, neboť jiná než tato možnost neexistovala, takže pak otevření dalších možností přineslo i *odstředivý pohyb* zvláště těch, kteří byli nebo se cítili disponováni a motivováni k *soukromovlastnickému jednání v individualizovanějším nebo okamžitějším* provedení.

Zřetelné a nejspíše žádoucí projevy „protovlastnického“ jednání vrcholového managementu se ovšem neobjevovaly jen zpočátku a jen tam, kde se vlastnický prostor dočasně uprázdnil. I tam, kde existovali vlastníci jako fyzické osoby (a nejen jako lidé bez zkušeností, původně z oblastí mimo danou produkci a podnikání), se *faktické ujasňování (vymezování a koordinace) pozic a rolí manažera či vlastníka* odehrávalo z nejrůznějších příčin postupně. To znamená, že také konflikty těchto rolí se objevovaly až s určitým významným časovým skluzem. Kompetenční hranice se posunovaly – manažer (pokud se ovšem sám nestal vlastníkem) překlenuval nedostačivost vlastnického a zvláště podnikatelského jednání vlastníka, stejně tak jako vlastníci postupně mohli rozšiřovat své „intervenční“ možnosti obecně podnikatelského i specificky manažerského (a v tomto smyslu i pracovního) rázu.

Transformační dráha *drobných podnikatelů* se od určité osobní podnikatelské kontinuity managementu větších privatizovaných podniků samozřejmě odlišovala (s jistou výjimkou obdobnosti důsledků přímé koupě podniků v malé a velké privatizaci). Pro většinu z nich – jak v případě lidí zaměstnávajících pouze sebe, tak v případě zaměstnavatelů s menším počtem zaměstnanců – šlo o osobní *okamžitou* vlastnickou a podnikatelskou diskontinuitu, a často také i o změnu profesní, pracovní. (Majetková změna – ve věcném smyslu – je však zvláště u živnostníků spíše kontinuitní.)

Z hlediska, které zde sledujeme (tj. vztahu struktury a autonomie jednání), byla zvláště *okamžitost* jejich první „vlny“ dílem *strukturních napětí* předchozího systému, jejichž řešení se nabízel už s prvními makrosystémovými kroky transformace; odvaha vzít na sebe břemeno existenční zodpovědnosti za svůj a případně i cizí životy, ale jistě i značná dávka iluzí, zde byly nepochybnými společensky *pozitivními* predispozicemi. U této vlny evidentně nedominovalo hledání *zaměstnaneckých jistot* (a šancí): navyklé jistoty existenční ustoupily především naději na *svébytnost* jednání ve smyslu pracovním a podnikatelském; vlastnický stav (znamenající většinou investiční vyčerpanost či dluh) a vlastnická odpovědnost k tomu patřila automaticky jako předpoklad. Nové podmínky představovaly spíše příležitost k relativně suverénnímu projevu než nevyhnutelný tlak k určitému změněnému způsobu

jednání. Teprve s dalšími „vlnami“ roste třeba kalkul potenciální i aktuální nezaměstnanosti.¹⁸⁾

Střet kontinuitní struktury s novými hodnotami a jednáním, reprezentovaným drobnými podnikateli, byl přirozeně značný a mnohotvárný. Z hlediska procesu institucionální analýzy – a samozřejmě především pro svou praktickou závažnost – stojí za pozornost základní odlišení úrovně vzorců jednání a strukturální setrvačnosti na (1) převažující jednání veřejnosti jako prostředí celkového života podnikajícího jedince, včetně jednání těch, kteří vstupují do jeho života jako jeho zaměstnanci, a na (2) formy organizovaného vlivu v podobě hospodářských, správních aj. organizací.¹⁹⁾

K onomu střetu snad stačí říci nebo připomenout několik konkrétních poznámek: promineme-li vážné téma dlouhodobé kultivace rovnostářství, byl tu především výrazný nedostatek předpokladů veřejnosti pochopit a respektovat reálnou situaci drobného podnikatele – od představ okamžitého zbohatnutí (které byly mnohem spíše na straně veřejnosti než podnikatele, i když samozřejmě nejen) až po pokračování starých návyků pracovního chování, s nimiž se (opět nejen) jako zaměstnavatelé museli vyrovnávat. Tyto návyky však de facto byly i něčím víc – totiž projevy dřívějšího způsobu vlastnického chování (které charakterizujeme zatím jen tak, že šlo především o osvojené návyky disponování časem i věcmi, které pracovníkovi nepatřily). Setkáváme se tady opět jako u vztahu manažer-vlastník privatizovaného podniku se střetem polarizovaných vlastnických stránek jednání, z nichž jedna (u drobného podnikatele) představuje diskontinuitu a druhá (u zaměstnance) mnohdy kontinuitní vzorce, zakotvené v předchozím systému. Obojí jednání se opět složitě a postupně „srovnávají“, takže výsledkem – alespoň pro určité období, jímž může být naneštěstí i čas existence živnosti či společnosti – byl a často dosud je kompromis obou stran.²⁰⁾

¹⁸⁾ Indikátorem těchto změn byly také výpovědi o motivech přechodu do soukromopodnikatelské pozice: např. první vlna podnikatelů (šetření společností s ručením omezeným v r. 1992) uváděla jako výrazné prioritní snahu osamostatnit se; teprve pak následovala touha zvýšit si příjem, využít své kvalifikace a schopnosti (viz Nová 1992, ale také Názory 1990). Jak ukazují data z International Social Survey Programme (viz Večerník 1998: 87), v r. 1997 byla pro kategorii „živnostník“ i „podnikatel“ převažující hodnotou *jistota zaměstnání* (příjem a samostatná práce se v zásadě dělily o druhou „příčku“); samostatná práce však byla hodnotou zřetelně nejvíce saturovanou. To je zajímavé i z hlediska dodatečného hodnocení představ „první vlny“ a o této první vlně.

¹⁹⁾ Mimořádně: obojí reflexe vlivu starého řádu – tj. jako *starých struktur (vzorců) neorganizovaného jednání* veřejnosti, tak *starých struktur organizovaného jednání* zejm. hospodářských firem či státní správy – docela působivým způsobem naznačují i označují celkovou složitost a další vrstvy problému „starých struktur“ (aniž tím ovšem mizí ta dimenze, jíž jsou disponenti dříve zformovaného sociálního kapitálu; ta se tím naopak věcně více ozřejmuje).

²⁰⁾ *Zapravě*, oslabené dispozice pochopit odlišnou – řekněme „sociotřídní“ – situaci byly nepochybně způsobeny především téměř půlstoletou cílenou unifikací statusových a strukturálních atributů (popisovanou jako sblížení či zánik tříd): transfer reálného povědomí o těchto diferencích rozmanitými cestami socializace se prakticky vytratil a zůstaly jen ideologizované (a to pouze konfliktně laděné) představy. *Zadruhé* – k „dispozičním“ návykům v čase práce –, z množství případů možná stačí uvést jeden jediný ilustrující příklad z autorova participačního výzkumu v letech 1992–93: titíž zaměstnanci malé firmy, kteří za osm hodin práce dokázali odevzdat rozmanitý výkon (odpovídající třeba i jen – jak bylo u jedné osoby přesně měřeno – půlhodině), na své mimozaměstnanecké pracovní aktivity (jež se výkonem, i díky diferencovaným návykům, přece jen znatelně lišily) dokázali běžně používat cizí strojní a další pracovní vybavení – a to nejen zaměstnavatelovo, ale i zákazníkovo. Dlužno podotknout, že to zaměstnanci považovali za úplnou samozřejmost. Za počátečního stavebního boomu a nedostatku pracovních sil v odvětví byla pak jistá podnikatelova rezignace nasnadě. „Trestná“ (ruinující) onemocnění jako reakce na kritiku či mzdové postihy mohou být zase příkladem toho, co vedlo drobnější podnikatele k modifikacím původně standardních forem smluv o pracovním poměru.

Případem, ve kterém se takto strukturované jednání veřejnosti zdá vrstát do forem organizovaných, byl a zůstává určitý druh parazitismu firem disponujících – zpravidla státně garantovaným – monopolním postavením na trhu (jak je to např. u podniků zajišťujících dodávky elektrické energie, technického plynu apod.): jejich možnosti odblokovat podnikatele od variantních řešení a stavět před ně nečekané dodatečné náklady měly v situaci velkého kapitálového nedostatku a častého velkého úvěrového zatížení vážné dopady na samy perspektivy drobného podnikání.²¹⁾ Ve sledovaném ohledu je však neméně závažné to, že tyto *dodatečné zátěže* – vyvolávané firmami hledajícími dodatečné a *ne-tržní* zdroje zisku – byly v zásadě *legitimovány* existující silnou „averzní“ polaritou spotřebitelská veřejnost versus podnikatel (s nevysloveným i vyslovovaným „když chceš zbohatnout, tak plat“ atd.). To je neméně strukturní dopad do „spontaneity“ veřejného i do nové institucionalizace už organizovaného jednání.

Nejen jako postupný, opatrný vzestupný „krok“ do podnikatelské existence, ale i jako „zpětný krok“, vedoucí – právě i zmíněnými mechanismy – ke kombinaci zaměstnanecko-podnikatelské pozice (a tedy k racionalizujícímu zkušenostnímu kompromisu), se totiž pak zrodily, řečeno s Večerníkem, ony „významné kategorie aktivní populace, charakterizované kombinovaným ekonomickým statutem, tj. propojením hlavního závislého zaměstnání s doplňkovým podnikáním“ (Večerník 1998: 82). Zjevně nejen nasycenost trhu je tím, co v souvislosti se zastavením přírůstku „plných“ podnikatelů v r. 1993 (viz Tuček 1996: 16-17, 49) je účelné brát v úvahu. Životně strategických i taktických důvodů pro setrvání v této *mezni kategorii* je však pochopitelně více.²²⁾

Tak či tak, u obou typů primární vlastnické strategie, tj. jak vrcholového managementu větších podniků, tak drobných podnikatelů, zůstává otázka obsahu vlastnictví a podnikatelského směřování v jednom ohledu stále nejasná. Stručně řečeno: transformace může být takovým navázáním na přerušovaný (kontinuitní) vývoj, které přináší celkem zřetelné, a tedy *kvalitativně oddělitelné* vývojové dráhy „starých“ i „nových“ sociálních skupin (vrstev, tříd?), diktovaných nezbytnostmi vlastnicko-mocenské správy i technickým vývojem, globalizací atd.; může však být také vývojem, který třeba pro své relativní zrychlení jako druh *přizpůsobující se* modernizace už *nenabízí příležitost jakéhosi souběhu původně historicky poměrně oddělených trendů*. Či řečeno

²¹⁾ V roce 1992 začal být např. výrazný diferenciační trend – na „spotřebitelské“ a „podnikatelské“ poplatky – za takové „služby“, které měly povahu vnucených plateb prakticky bez jakékoliv protihodnoty: nečekané jednorázové platby s rozdílem v řádu stonásobků za instalaci elektroměru, za zvýšený příkon (obojí v absolutního hodnotách desetitisíců korun), atd. atd. (K ekonomickým dopadům a sociální povaze tohoto trendu – viz Růžička 1996: 222 aj.; text byl prezentován již v roce 1993.)

²²⁾ Významnou variantou je jistě kombinace uchování původních „starostrukturních“ dispozičních možností pro účely dodatkového podnikání (v širokém – majetkovém, kulturním, sociálním – smyslu míněná kapitálová kontinuita či koncentrace je samozřejmě nezanedbatelná i v drobnějším podnikání). Elementárním případem je ovšem prostá snaha neopustit základní *zaměstnanecké* jistoty při dodatkovém rozšiřování příjmů, jejichž zdroj může nebo nemusí být kalkulován jako náhradní existenční jistota. Váha zaměstnaneckých jistot opět vzroste i tehdy, dá-li životní zkušenost rozpoznat faktický rozdíl v makrosystémových hodnotových preferencích vůči „velkému“ a drobnému podnikání: např. státní podpora neefektivních podniků, vnímaná jako podpora zaměstnanosti, může být pro určité drobnopodnikatelské skupiny signálem k návratu do sféry zaměstnaneckých jistot. Jsou také méně přímočaré důvody: např. některé fakticky nezrušitelné profese by v chudých společenských podmínkách bez tolerance k dodatkovým životním zdrojům svých nositelů už bezmála přestaly existovat. (Jistěže to ale není jen v tom: např. i v USA má okolo 50% učitelů vedlejší příjem.)

otázkou: rodí se tu (či má naději vzniknout) ještě „klasická“ buržoazie či maloburžoazie, ale souběžně s nimi i nové sociální formace více typické pro soudobý vyspělý svět, anebo je to všechno už přece jen dosti jinak?

To je ovšem už velká otázka s mimořádně nesnadnou odpovědí. I pro ni, nejen pro náš úžeji vymezený problém, je však pravděpodobně velmi užitečné vrátit se k obecným konceptům a podívat se na ně prizmatem aktuální zkušenosti výrazné sociální změny – a také naopak: pohlédnout na tuto zkušenost optikou obecných, až výchozích představ. V našem kontextu prvním případem takového ohlédnutí snad ani nemůže nebýt *vlastnictví*.

ZDROJE, BOHATSTVÍ, STRUKTURA A ZODPOVĚDNOST: K REFLEXI VLASTNICTVÍ

Jan Pakulski a Malcolm Waters ve své ne tak dávné polemice s třídními koncepty soudobé společnosti připomínají přes čtyřicet let starý Nisbetův názor, podle něhož si pojem „sociální třída“ dosud sice uchoval užitečnost pro historickou, komparativní či pre-industriální (*folk*) sociologii, ale „pro objasnění údajů o bohatství, moci a sociálního statusu“ v tehdejších Spojených státech i v dalších západních společnostech se stal už „téměř bezcenným“ (Nisbet 1959: 11). Sami své názory orientují taktéž k vyspělým zemím²³⁾ a svou kritiku směřují k dvěma základním mnohonárodním (jak říkají) „podnikům“ moderní „class industry“, jež právě citované stanovisko mělo pomoci přivést k životu: ke známým vědním proudům s centry v Madison (Wisconsin) a v Oxfordu, jejichž klíčovými postavami jsou Erik Olin Wright a John H. Goldthorpe. Podle Pakulského a Waterse úsilí těchto „podniků“, jakkoli je účtyhodnou snahou přizpůsobit se rostoucí sociální komplexitě, je jen „snahou zfabrikovat třídu tam, kde již jako smyslupná sociální entita neexistuje“ (Pakulski & Waters 1996: 667, 685-6).

Chceme dát k posouzení pohled, který nepopře Nisbetův názor a nebude souhlasem ani s Wrightem či Goldthorpem, ani s jejich (dále připomínanými) oponenty, a přesto bude přítakáním existenci a významu fenoménu „sociální třída“. Důvodem je nám ovšem pouze *logika, kterou v tomto textu sledujeme*²⁴⁾ a kterou patrně právem postrádáme u všech uvedených přístupů. A nejen u nich. Primárně tu ovšem vůbec neběží o to, zda třídy existují či ne: jde o existenci určité stránky (či typu) jednání, o určitý druh strukturační jednání a určitý typ sociálních vztahů.

V prvním přiblížení v zásadě ještě není problémem, že je jak stratifikačním, tak třídním prizmatem sledováno prakticky totéž. V učebnicovém provedení například je sociální *stratifikací* míněna existence „strukturovaných nerovností mezi skupinami ve společnosti ve smyslu jejich přístupu k materiálnímu nebo symbolickému prospěchu“ (odměnám, statkům – *rewards*), přičemž za tu *nejvýraznější* formu se bere „třídní rozčlenění“ (Giddens 1994: 746). Jelikož jde o rozvrstvení míry či kvality *dispozičních* možností, je třídní členění možno chápat jako subkategorii stratifikace; navíc v daném vymezení zůstává otevřená otázka obsa-

²³⁾ Např. v postkomunistických zemích třídy hypoteticky nevylučují (ovšem nehodlají se touto otázkou zabývat); u „smrti tříd“ připouštějí jen o něco pozdější termín.

²⁴⁾ Její počátky jsou ovšem dlouhodobější: mezinárodně poprvé byly prezentovány před devíti lety (Růžička, R., *Social Ownership and the Structure of Ownership Behaviour: Czechoslovakia*. XII. světový sociologický kongres, Madrid 1990).

hu „strukturované nerovnosti“, který v tomto případě sice nejspíše nepředstavuje náznak (můstek k) „vzorcovanosti“ jednání atd., ale také jej nevylučuje.

Navíc, což je pak důležité pro ujasnění vztahu ontologické a epistemologické (gnozeologické) stránky věci, jde o *myšlenkovou* operaci, která si nedělá nárok na víc než na postižení hierarchického – v attributech (a tedy i kritériích) už nějak jasného – kontinua.²⁵⁾ Nezaměřuje se tedy na *identifikaci činných souvislostí* sociálních aktérů (zde přirozeně nemáme na mysli ten případ procesuality, který představuje sociální mobilita), i když každý z možných „předmětů“ takto uspořádané formy mechanické syntézy kvalit koneckonců je sám o sobě vztahovou entitou, ať je to bohatství, moc či prestiž; pro daný poznávací krok je to však „věc“, atribut či indikátor.

Problém se ukazuje mnohem více až v tom, jak nebo nakolik jsou vnímány eventuelní spojitosti takto členěných jedinců. Uvedená autorská dvojice soudí, že – dokonce v souběhu přetrvávání i růstu sociálních nerovností – dochází k radikálnímu procesu dekompozice (*rozpouštění*) tříd tím, že dříve funkční „třídní mechanismus“ je nyní *decentrací* zvláště vlastnických a výrobních vztahů, a také změnou způsobů sociopolitického štěpení (po liniích etnicity, gender, spotřeby, životního stylu atd.) „zeslaben až k nedůležitosti“. Přeloženo do stručné verze: to, co zůstává společenským problémem nebo jej generuje, už nemá nijak zvlášť třídní povahu. Argumentaci přitom vedou vůči několika základním tvrzením, která jsou podle jejich soudu abstrahovatelná z literatury o třídách²⁶⁾ (blíže viz Pakulski & Waters 1996: 669 an.).

Pro nás je z toho důležité to, jakým způsobem je reflektována souvislost (vztah) mezi jedinci či skupinami. To si lze povšimnout už na tom, co ve výslovném souladu s Nisbetem tito autoři konstatují: tj. že třída se ve vyspělých zemích nehodí ani pro analýzu *nerovností*, ani pro analýzu sociálních členění (ve smyslu *asociace* a *distance*) a *konfliktu*. Z dalšího jejich rozboru je ale zřejmé, že zatímco v polemice běží spor „zda třídy ano či ne“, v samém způsobu vnímání třídy, *konceptu třídy*, je určitá zásadní shoda, tj. rozhodně nepřesahuje rámce obvyklé i na druhé straně sporu. Zatímco rozbor nerovností může být (zatím) ponechán zmíněné stratifikační optice, vidění vztahové stránky analyzovaného problému nevykazuje víc než obvyklé pohledy: postupuje zjevně od evidence *distance* a důsledků nerovností v podobě *životních šancí* k procesům (*sebe*)*utváření* třídy, *vně* třídy pak spíše *k té dimenzi vztahu, kterou představuje konflikt*,²⁷⁾ a snad (téměř nevyssloveně) i jeho jistý protipól – konsenzus a konformita. To všechno je pak především patrné na logice *utváření lidských zájmů*.

²⁵⁾ J. Šanderová (k jejímuž textu se ještě dostaneme) v obdobné souvislosti užívá termín „arbitrární rozhodnutí“ (Šanderová 1999: 19).

²⁶⁾ Jen k nutné orientaci: *tvrzení ekonomismu* (pro něž jevy jako vlastnictví a trh jsou strukturujícími nebo organizujícími „principy“ sociálního uspořádání); *tvrzení skupinové formace* (třídy jsou víc než statistické apod. kategorie; jsou reálnými a pozorovatelnými vlastnostmi sociální struktury ve vzorcích nerovnosti, asociace a distance); *tvrzení příčinné vazby* (třídní členství ovlivňuje mimoekonomické dimenze života: politické preference, výběr životního stylu apod.); *tvrzení transformační kapacity* (třídy jsou potenciální hlavní kolektivní aktéři; pokud bojují s jinými třídami, vnášejí do společnosti dynamiku a mohou společnost měnit).

²⁷⁾ I když sám konflikt může být popsán dokonce v marxistické tradici už s popřením významu „vlastníka–kapitalisty jako kolektivního aktéra“ (např. s argumentem rozvoje státních podniků) či více ve weberovské dikci moci (*authority*) „nezávislé na ekonomické třídě“, což autoři přirozeně připomínají i s odkazy – pro první a druhý případ – mj. na Wrighta a Dahrendorfa (Wright, E. O.: *Classes*. London, Verso 1985; Dahrendorf, R.: *Class and Class Conflict in Industrial Society*. London, Routledge 1959).

V čem je problém? Jak známo, E. O. Wright to také konstatuje ve stati polemizující právě se závěry citované autorské dvojice (Wright 1996), pro weberianskou, ale asi více anglosasky zabarvenou perspektivu je hlavní otázkou to, jak vazba k různým (hlavně ekonomickým) zdrojům klade před lidi určité příležitosti, nebo naopak určitá znevýhodnění; v marxistické perspektivě – a pro Wrighta obzvláště, i když se značným významovým rozšířením²⁸⁾ – je pak jádrem *vykořisťování*, vnímané jako charakteristická vlastnost vztahu lidí k ekonomickým zdrojům. Jak „životní šance“, tak „vykořisťování“ jsou vytvářeny nerovnostmi přístupu ke zdrojům – a jako pojmy obrací pozornost ke *konfliktům zájmů*, týkajících se právě distribuce těchto zdrojů. Vykořisťování však osvětluje navíc to, že konflikty zájmů mezi třídami nejsou generovány prostě jen tím, „co lidé *mají*, ale také tím, co lidé *dělají* s tím, co mají“. Odkazuje tudíž naší pozornost „ke konfliktům uvnitř výroby; ne prostě [jen] ke konfliktům na trhu“.

Problém tohoto výkladu určitě nevidím v odkazu k výrobě; naopak. Vztah k ekonomickým zdrojům (*assets*) v nezúženém smyslu zakládá, zcela ve smyslu Wrightova dalšího uvažování (tamtéž: 696-698 a n.), disponovanost subjektu jak ve směnných (tržních), tak produkčních vztazích, a následně i dispoziční dohled (*control*) jak nad příjmem, tak pracovním úsilím – tedy ke stránkám, označovaným výše jako „životní šance“ a „vykořisťování“. Problém je zjevně v něčem jiném – v tom, že *ekonomické úsilí (i v užším smyslu produkčním) není redukovatelné na pracovní úsilí či jeho dispoziční kontrolu*, míněnou výslovně jako důsledek i předpoklad materiální deprivace, asymetrického odloučení od určitých produkčních zdrojů (např. vlastnickými právy) a přivlastnění „plodů práce“.

Dominující představa *přístupu ke zdrojům* totiž nese pečeť vlivu subjektu, jemuž jsem už věnoval pozornost, totiž *veřejnosti*; a nic na tom nemění fakt, bude-li vyjadřována specifickou částí veřejnosti, tj. „veřejností sociologickou“. Tato představa je bezpochyby výrazem převažujícího *spotřebitelského* pohledu, který se primárně neptá (ptá-li se kdy vůbec), *zda bohatství* (zdroje, životní dispozice) vůbec *existuje a jak vzniklo*, jak je jeho existence zabezpečována, nýbrž pouze na to, *zda je možno jím disponovat*. A přestože se nechceme argumentací pohybovat v poloze „odcizení“, na tomto místě je užitečné je alespoň zmínit: parcializace individua, jeho odlučování od předpokladů i produktu práce v procesu produkce a reprodukce života atd. je současně i jeho *odcizováním od zodpovědnosti za vznik a uchování společenských zdrojů*, odpovědnosti za bohatství, jehož soustava koneckonců tvoří *životní šance společnosti jako celku*. (Ale to jen na okraj, jako upozornění na to, že si lze i v této optice ujasňovat, jakými mechanismy se může historicky ukládat a „vršit“ rovnostářské vědomí.) Jistěže bohatství jako základna životních šancí společnosti je také „komparativním“ bohatstvím a životní šancí jedince jako člena společnosti (potenciálně zvýhodňujícím nebo znevýhodňujícím člena dané společnosti oproti členům společností jiných) a analogicky pak také jako člena sociální skupiny.

²⁸⁾ Wrightův analytický přístup k vlastnictví, vykořisťování a od něho odvozené dominanci ústí daleko v možnostech kombinací vlastníků a nevlastníků výrobních prostředků, kteří mohou nebo nemusí být ještě disponováni odbornými nebo organizačními „aktivy“ (*skill/credential assets; organization assets*), takže třídy, které se na této bázi utvářejí, mohou být také souběžně vykořisťovateli a vykořisťovanými (blíže viz Wright 1985: 88 aj.; Crompton 1993: 72–73).

Tak či tak, abychom se vrátili zpět k jádru věci, zřetel *přístupu ke zdrojům*, který se ovšem týká stejně tak „životních šancí“ jako „vykořisťování“, má implicitně nejčastěji obsah *stejného* přístupu ke zdrojům: je to více či méně latentní *rovnostářská*, a řekněme také „asymetrická“ verze pohledu na realitu, verze, která je pak vždy nějakým způsobem *do poznávacích instrumentů zabudována*. Její asymentričnost je kupříkladu a především v tom, že k problému materiální deprivace, odloučení od zdrojů a následného přivlastnění plodů cizí práce (srovnej nejen Wright 1996: 696) však vůbec nepřifazuje jako problém také *strádání z přebytku existenčních zátěží* (nejen ovšem materiálních), z nadměrného připoutání ke zdrojům či následného nadměrného „investování“ vlastní práce (v „živé“ i „sedlé“ formě) do produkčního procesu, z něhož pak třeba je kvalitou výkonu ostatních či vlivem širších systémových podmínek bez náhrady odčerpávána. Je to ovšem verze „realistická“ v tom, že „soucítí“ s veřejně převažujícími hodnotami a s veřejným způsobem vnímání *správnosti a spravedlnosti*, které těmto hodnotám odpovídá.

V logice našeho postupu tedy je, aby „přístup ke zdrojům“ provázela zrcadlově také „zodpovědnost za zdroje“ – samozřejmě ihned s preventivním upozorněním, že ačkoli je zodpovědnost nepochybně též velice významným fenoménem psychologické proveniencce, tady jde primárně a především o takovou stránku společenské reality, která je zakládána *strukturálně*, z jejího celku. Ale tím se dostáváme dál ke zvláštní křížovance, na níž se – podle našeho názoru – ocitá marxovský a weberovský způsob vidění strukturační a stratifikace společnosti.

Je nepochybné, že uvažovat o zodpovědnosti ve zmiňovaném smyslu mimo kontext *produkční* stránky společenského reprodukčního procesu je zcela nemyslitelné; v tom nelze opomenout ani Marxe, ani Wrighta apod. Současně s tím ale nutně zjistíme, že problematiku *strukturně ustavované zodpovědnosti* nemůžeme „neumístit“ jak do kontextu „životních šancí“, tak i „vykořisťování“; že se obě stránky prostupují. Wrightova diferenciální kontrola nad příjmem²⁹⁾ (zakládající různé „životní šance“) je ovšem takto neoddělitelná od „kontroly nad výdaji“, což pak analogicky platí i pro diferenciální kontrolu nad vynaložením práce (zakládajícím „vykořisťování“), těžko oddělitelnou od „kontroly nad pracovním neúsilím“. Obojí pak je správou bohatství i podmínek jeho reprodukce – a to jak na individuální, tak společenské straně procesu. Otázkou ovšem je, co to v obsahu dělá se samými životními šancemi a vykořisťováním.

Nemůžeme však pominout ani to, že již zmíněné analytické „řetězce“, které se snaží reflektovat či vystopovat obsah třídní strukturační, ústí pouze k problému *konfliktu*; Wright „jenom“ *distribuční* konflikt doplňuje upomínkou na konflikt *produkční*: „klíčovou implikací vykořisťování“, říká, „je to, že plodí antagonistickou vzájemnou závislost zájmů mezi vykořisťovateli a vykořisťovanými. Vykořisťování nevymezuje pouze sadu *statusů* sociálních aktérů, ale také vzorec dál se vyvíjejících *interakcí*, strukturovaných souborem sociálních vztahů, vztahů, jež k sobě vzájemně svazují vykořisťovatele a vykořisťovaného“ (Wright 1996: 697). Další explikace však kromě podstatného připomenutí systémové determinovanosti obou zůstávají jen

²⁹⁾ Ve schématu marxistické třídní analýzy *differential control over income (life chances)* a *differential control over labor effort (exploitation)* (viz tamtéž: 698).

u toho, že závislost vykořisťujícího na vykořisťovaném nutí prvního z nich, aby ve svém zájmu zmírňoval dvoji nadvládu nad druhým a doplňoval ji minimem spolupráce (a to prostě proto, že výkon pod výlučnou represí není optimální). V zájmu sebe sama se tak vykořisťování podle Wrighta paradoxně obrací jako donucující síla proti vykořisťovateli, resp. proti jeho jednání.

Nepochybně tu jde o vzorec (resp. vzor³⁰⁾ / *pattern*) *recipročního chování* v „řádu“ subjektů jako podstatných sociálních *polarit*. Což jistě vyhovuje i elementární a „klasické“ (a až potud obecně přijatelné) představě souvislosti interakčních vzorců a statusů, v níž pak lze zmíněné *statusy* definovat jako „polární pozice v těchto vzorech recipročního chování“ (Linton 1971: 259-260) a – hlavně – připustit i výše uvedený příklad *strukturační „obojetnosti“*. Jenomže jednostranně viděné.

Jen takto – a ještě s akcentem na *antagonismus* popsané vazby, byl zjemňovaný až k tomu, že není umísťován do centra společenských procesů – však interpretovat status uvedených aktérů a hlavně zmíněný interakční *vzorec* stačí jen stěží. Dokonce ani ne v marxistické tradici. Marx totiž ve své analýze dokázal dospět k závěru, že velkou „dějinnou stránkou kapitálu“ je jak to, že stvořil *nadpráci* (tj. práci z hlediska pouhé obživy nadbytečnou)³¹⁾ a svou přísnou kázní vyvolává i *všeobecnou pracovitost*, tak současně i to, že – jelikož bohatství se stalo hodnotou o sobě (a není už jen hodnotou pro požitek) – plodí i *všeobecnou podnikavost*. A to je totiž *logicky* velice konzistentní závěr, jehož problém je ovšem v tom, že současně jde naopak o závěr *ideologicky* výrazně inkonzistentní, konfliktní. Zjevně proto také nebyl nijak zvlášť dále v Marxově díle zdůrazňován a rozvíjen.

Jistá obtíž je nepochybně i v tom, že s takto založeným všeobecným rozvojem potřeb autor předpokládal proměnu nadpráce v obecnou potřebu, potřebu ukotvenou už v individuálních potřebách, a stejně tak všeobecnou pracovitost viděl být potenciálně „všeobecným majetkem nového pokolení“ (Marx 1971: 288-289, aj.). A jistě se lze přít o to, nakolik třeba má taková perspektiva význam pro současnost. Ale i tak: přijmeme-li v této linii jako realitu fenomén nadpráce a vše, co s ním souvisí, a to je zvláště fenomén vykořisťování, pak bychom stejně tak neměli přehlédnout i *druhou stránku téže věci*: proces a perspektivu ustavování *podnikavosti jako obecného atributu existenčního chování* člověka.

Bohatství jako „hodnota o sobě“ se sice může jevit jako samoúčel, ale je to „samoúčel“ *existenčního základu rozšířené reprodukce dané společnosti*; a je to „věc“, která se zakládá na systémové logice zájmů. Ne majetek „jakkoliv“, ale akumulace a užití dispozic jako systémový předpoklad společenské reprodukce je tímto bohatstvím a to

³⁰⁾ Termíny „vzor“ a „vzorec“ můžeme pro tento text chápat jako synonyma; jde o respektování koexistence zvyklostí, které sem vstupují překlady slova „pattern(s)“, „České“ diference v těchto termínech – hlavně ve smyslu vzoru více jako modelu a vzorce více jako „zabudovanosti“, ustálenosti jednání – mají však klíčový význam; výraz *vzorec* je tak námi v textu uplatňován a jako pojem dále specifikován.

³¹⁾ Do zhodnocovacího procesu kapitálu (nikoliv pracovního procesu!) dělník svou práci sice přidává hodnotu, ale nejedná přitom jako svébytný aktér: není to on, kdo spotřebovává „hmotné prvky své produktivní činnosti, nýbrž ony ho spotřebovávají jako ferment svého vlastního životního procesu, a životní proces kapitálu tkví jen v jeho pohybu jako hodnoty, která se sama zhodnocuje“ (Marx 1953: 334–335). Aktérem tohoto procesu je kapitalista (je „personifikací kapitálu“), avšak i jeho život je „odvozen“ z tohoto procesu, jakmile už jej – jako svůj životní proces – založil nebo převzal.

znamená, že je jím vlastně především *strukturní* (vztahové) a ovšem pak i individuální *zakotvení* této akumulace a užití dispozic.

To je v zásadě to, co můžeme nazvat *strukturním* obsahem *zodpovědnosti* (příčemž „dvojakost“ tohoto obsahu je vyjádřena i v tom, že jde o zodpovědnost *jako* bohatství i zodpovědnost *vůči* bohatství).

Měli bychom zde ovšem také připustit, že tato zodpovědnost možná vůbec nemusí mít „klasickou“ podobu situace výkonného vlastníka-kapitalisty či živnostníka, který zaměstnává sám sebe. To platí jak v perspektivě, tak vlastně i retrospektivě alespoň v ohledu k problémům transformace naší společnosti; ovšem základní mechanismus zodpovědnosti nemůže být pochopen mimo tyto subjekty. Přidržíme-li se ještě na chvíli sledované logiky důsledků dynamiky kapitálu a dovedeme-li ji dále, pak „stvoření nadpráce“ a kultivace (jen v perspektivě všeobecné) podnikavosti je současně *vylučováním podpráce*, která je přirozeně dlouhodoběji možná zejména tehdy, lze-li čerpat z již vytvořených zdrojů akumulovaného bohatství (což dovolily zvláště formy *mechanického zespolečnění*: „znárodnění“, kolektivizace), jehož vznik umožnil naopak systémově založený zájem na této akumulaci, tj. podnikavost. Ale pozor: vylučování podpráce nutně předpokládá také to, že je *procesem exkluze těch, kteří by na základě svého dispozičního přístupu ke zdrojům jako „správci bohatství“ takovou podpráci připustili*.³²⁾

Takto se pak dostáváme k problematice vlastnictví v její úplnosti. Nadpráce i podpráce jsou možnostmi společensky založené suverenity nad zdroji, šance účelně užít i zneužít bohatství. Tato suverenita je složitou společenskou strukturou označovanou jako *vlastnictví* a je jen jako výslovná a vědomá *redukce* převoditelná na „vztah k výrobním prostředkům“. V námi sledovaném kontextu marxistické tradice – jak jsme viděli i v případě Wrighta – však můžeme vidět jen vznik a přežívání pochopitelného paradoxu: tato suverenita (a můžeme se domýšlet, nakolik pod tlakem veřejných hodnot spravedlnosti a rovnosti; hodnot však „zkratově“ produkovaných a reprodukováných) nebyla zachycena v celistvosti své procesuality, ale jen jako její výsek (který bez dalšího ztrácí svůj smysl): tj. jen *spotřebitelsky*, jen jako *přivlastňování* bez dalšího kontextu, jen jako instituce zajišťující diferenciaci lidí na agregáty a pak i formace individuální (tj. ne-společenské) bída a bohatství.

Zodpovědnost jako „dispoziční péče“ o bohatství (ve výše vyjádřeném smyslu), sotva se jen trochu stačila v logice vědecké práce objevit, byla – to ovšem stavíme jako hypotézu – ihned přehlušena dominujícími veřejnými hodnotami a způsobem myšlení, jenž je produkuje. Musela v logickém celku ustoupit, neboť ten tu koneckonců byl ke službám nikoliv vládnoucím vrstvám, ale tomu, co jsme již označili za „vládnoucí veřejnost“. *Vlastnictví bylo pochopeno jen v dikci vykořisťování*, redukovane, jen jako jeho systémová podmínka. A pak už byl nasnadě i další paradox: tam, kde se ve vědě (i veřejnosti) objevily důvody ke zpochybnění váhy a obsahu samého fenoménu vykořisťování, bylo nejsnazší cestou (nemálo v sociologii) popřít význam vlastnictví vůbec. Příznáme na tomto místě obavu, že ani při „šokovém návratu“ tématu vlastnictví – tj. na scénu postkomunistických zemí – nemusí, při souvislosti vědního a veřejného

³²⁾ Že tu nejde o téma individuální spravedlnosti snad netřeba připomínat. Ten, kdo tu především rozhoduje, je *trh*; není ovšem mechanismem jediným.

vědomí, k porozumění a hlubšímu studiu *celistvosti* procesu vlastnictví hned tak dojit. Ve společnosti, přecházející zpět k tržnímu systému, nelze vyloučit, že fakt – možná „bytotného“ – teoretického nezájmu o problematiku vlastnictví je jen dočasně překryt akty opačnými: především privatizací, která v ovzduší žádoucí změny ani neměla alternativu.

I tzv. reálný socialismus se mohl z mnoha stran jevit jako důvod vědního nezájmu o vlastnictví (Růžička 1989: 7-11),³³⁾ ačkoliv může být spíše velkou pohnutkou k aktualizaci jeho studia jako excelentní ukázkou důsledků toho, když se zruší či vytratí společenskostrukturní a postupně také individuální zodpovědnost za bohatství, které společnost dosáhla a ještě má, a když se současně v něčem až k obecnosti rozšíří – pro veřejné vědomí – ne nelákavá *individuální spotřební dispoziční šance*. Pro tento případ dlouhodobě argumentujeme (Růžička 1990 aj.), že toto byla forma dokonce všeobecného, byť dispozičně diferencovaného a mocensky vrstveného vlastnictví, avšak vlastnictví zbaveného dřívějšího jádra (bohatství jako hodnoty o sobě) a s ním také *společenské* životní šance: nutnosti, a tudíž i obecnější možnosti projevu té kvality vzájemné reprodukční souvislosti a závislosti lidí, bez níž se určitá společnost nebo komunita bez vážnějších vývojových ztrát, jakou je asi zatím hlavně ztráta kompetitivní schopnosti, neobejde. Šanci, již jedinec – primárně nikoliv podle své libosti, ale v systémové nutnosti – dává lidem kolem sebe a společnosti vcelku a která je přesto více a více jeho dílem.

To, co v „reálném socialismu“ z vlastnictví zbylo, byla na jedné straně jen *centralizovaná*, na druhé straně však také *obecně diverzifikovaná* individuální možnost a perspektiva *demontáže* existujícího věcného i symbolického bohatství (materiálních statků, času práce, vědění, určitých životních cílů aj.) s *vytrácejícími se vzorci* jeho rozšířeného navracení do společenského produkčního (a tak i celkového reprodukčního) procesu. Vlastnictví jako atribut statusu i jako vzorec recipročního jednání se nevytratilo, existovalo však téměř výhradně v historicky *pokleslé* formě. Z této formy se pochopitelně pak jen těžko pozvedá, neboť ztráty ve věcných i vztahových stránkách vzorců lidského jednání jsou již příliš velké.

Transformace společnosti je však úsilím o vyvolání opačných procesů: jistěže v ní jde obecně o proměny životních šancí, ovšem především těch z nich, které jsou spojeny s výše posuzovaným *strukturálním založením zodpovědnosti za zdroje* (jež má společnost k dispozici). Opět ale by mělo být zřejmé, že nejde jen o problém *hledání struktury*, nýbrž neméně i *hledání aktérů*, kteří očekávaný obrat – a s ním i zmiňovanou zodpovědnost – nesou, či alespoň za určitých podmínek nést mohou. Ve vztahu k *životním šancím*, a to dokonce šancím veškeré populace, jako reálné naději na stav či změnu

³³⁾ Pro ideologický koncept „reálného socialismu“ bylo faktické otevření problematiky vlastnictví velice rizikovým a nežádoucím podnikem. V daném konceptu vyřešila „socialistická revoluce“ problémy vlastnické stránky reality *předem*, „jednou provždy“, a „zbytek“ vývoje tak mohl být ponechán už především jen (systémem jakoby lépe disponovaným) technologickým změnám. V opozici k tomuto konceptu se zase např. předpokládalo, že se alespoň na dominantní světové scéně i díky technologickým změnám znepodstatňuje váha vlastnických vztahů. Tak či tak se otázky vlastnictví jevíly převážně jako irelevantní téma. To, že jen do okamžiku zborcení režimu, nemusí ale mít přesto větší význam; závažnost vlastnických poměrů může být nadále vnímána jen jako nevyhnutelný (pro danou situaci sice „revitalizační“, nicméně dočasný) „krok vzad“, který nic nevyhovívá o vývojové závažnosti problému ve světovém měřítku.

ve statcích a kvalitě života (i při vší variabilitě – a nejen weberovského – obsahu tohoto pojmu,³⁴) se musí jevit jako kvalitativně významný rozdíl, je-li aktérem ten,

1. kdo pouze *nabývá* „zvenku“ určité své životní potenciality *a ujímá se jich* (a tím své šance naplňuje); či je jím ten,
2. kdo nadto tyto své životní šance *vytváří* (šance své, ne jiných); anebo zda také ten,
3. kdo vytváří při tom životní šance *i pro jiné*.

V teoretickém vyvozování se nám tyto hranice mohou ztratit; v životní zkušenosti však nikoliv. *Obecná* skutečnost, že lidé vytvářejí své podmínky a skrze ně či v nich (jimi) strukturují svá jednání, se diferencuje – *specifikuje* – ve způsobu, jak to činí. Pro tento ohled je pak docela jedno, jsme-li vedeni akcionalistickým nebo strukturalistickým přístupem.

Zatím však zdůrazněme jen tolik, že v daném rozlišení je možné najít zřetelnou *hierarchii rizika a zodpovědnosti*. Je s podivem, jak málo se v sociologii – jak se zdá – uvažuje o tom, že životní šance jsou potencialitou *vzestupu*, ale i *pádu*. Jistěže tu však nejde o samozřejmý fakt vzestupné či sestupné mobility, ale o (diferencující) kalkul rizika a závazku ve vlastním rozhodnutí aktéra a přijetí zodpovědnosti za ně – zodpovědnosti, jež má strukturální formu jak s ohledem na své předpoklady, tak na své (tedy *strukturující*) důsledky.

TŘÍDY, ZÁJMY A SPOLEČENSKÉ ŠANCE ZMĚNY

Při rekonstrukci společnosti je asi mnohem zřetelnější, že to, oč běží především, není ani tak politická moc nebo spravedlnost rozdělování či spotřeby apod., ale vytvoření základů schopných generovat společenský reprodukční proces, jenž ob stojí v kontextu světového vývoje. Totéž platí i v dílčích ohledech, k nimž patří i otázka třídních proměn: při sledování vývoje *tříd* opět nejde primárně o to, jaká společenská uskupení se obno- vují nebo vznikají, ale především o to, co od jejich případného vzniku můžeme očeká- vat pro přítomnost a budoucnost společnosti. Dá se to tedy říci i tak, že výzkumné otáz- ky – byť jsou i formulovány na nejvyšší úrovni teoretické obecnosti – mají v kontextu výrazné společenské změny mnohem praktičtější, pragmatičtější podobu.

³⁴ Odvoláme se zde alespoň na Ralpa Dahrendorfa (už pro jeho jazykovou kompetentnost v daném téma- tu), jenž tomuto problému věnoval dost pozornosti. Dahrendorf soudí, že pokud Max Weber pracuje s pojmem „životní šance“, zůstává tento pojem nejednoznačný (nejzřetelnější je ve spojení s „třídním postavením“). U pojmu „šance“ je tak důležité vědět, že jde o pojem „spíše podnětný [*suggestive*] než nezvratný [*conclusive*], stimulující spíše než plně vyvinutý“ (Dahrendorf 1979: 73). Může znamenat ledacos, „jen ne pouhou možnost“ [*possibility*], příp. pravděpodobnost [*probability*]. Pro Webera, říká Dahrendorf, „pravděpodobnost poslušnosti jednání, postulovaná v pojmu šance, není pouze pozorova- telnou a vypočítatelnou pravděpodobností, ale je to pravděpodobnost, která je pevně zakotvena v daných strukturálních podmínkách“. Což ale pochopitelně bývá – zpravidla ve vazbě na termín *Verstehen* a s ním spojené pojetí sociologie („Sociologie je o porozumění strukturám /určitým faktům a událostem/, které činí ustálené chování obvykle možným.“) – předmětem diskusí. Tuto poznámku ukončíme tím, čím Dahrendorf vlastně začal: Weber měl rád pojem „šance“ – a ten se mu stal nepostradatelným – jednak s vědomím, že *volnost* [*freedom*] jako „vztah nejistoty“ je v reálném světě přítomna (tj. že se nemusí stát to, co „normálně“ očekáváme; tedy nejen ve smyslu statistickém), jednak ale i proto, že věřil, že lidské společnosti znamenají především *otevírání prostoru* pro kdejaké šance (což si pro uchování obsahu dovo- líme záměrně uvést plně a bez překladu: „human societies are above all about opening spaces, for chan- ces of acquisition, exchange chances, supply chances, chances of domination, preferential chances, futu- re chances, for life chances“). (Tamtéž: 64–65,62.)

Očekávání spojená s stejně jako rozmanité projevy nespokojenosti s jejími výsledky staví do popředí samozřejmě i otázku zodpovědnosti, i když nejčastěji jakoby zpětně, ve významu zmíněném už na počátku (ve smyslu „kdo za co může“ apod.). Což se děje především v situaci, kdy už se zdá, že *zájmy* většiny a zájmy těch, kteří disponovali či disponují podstatnou částí společenského bohatství, se začaly výrazně rozcházet – a tedy také, že výrazně *souvisí*.

Problémy s postižením konkrétního charakteru aktérů a zdrojů reálné společenské změny jsou nicméně už v teoretické instrumentaci. To je patrné v určitých způsobech vidění tříd (a v jisté míře i ve vidění zájmů), v povaze sporů o ně, a to i přesto, že v jednotlivých způsobech reflexe se původní myšlenkové proudy mísí.

Obě sledované tradice, strukturalistická a akcionalistická (a v třídním prizmatu konkrétně především marxovská a weberovská) jsou ovšem významně shodné v tom, že nehledají jádro třídní diferenciace jako souvislosti různých znaků na sebe navazujících agregací lidí (tedy *gradačně*,³⁵⁾ či přesněji: jako identifikaci kvalitativních „zlomů“, takto vyznačujících třídy jako určitá specifika v obecné kvantitativní kontinuitě sociálních vlastností lidí, nýbrž v jisté polaritě, vztahově, *relačně*, jako určité souvislosti takových vlastností (míněných ve smyslu dispozic i jednání). K tomuto dobře známému rozdílu si však dovolíme určitá jednoduchá přirovnání.

V gradačním i relačním přístupu je předpokládána *dynamika* společnosti, je však viděna v jiném mechanismu. První přístup evokuje spíše obraz budovy o více patrech a výtazích (ty modernější mají výtahů více), a zápas o to, kdo vstoupí nebo bude vyhozen do výtahu, aby jím vyjel nahoru či sjel dolů do jiného patra, se děje v tom kterém patře samém³⁶⁾ – a hlavně nakonec u výtahových dveří každého z pater pojišťovaných proti násilnému vniknutí určitými druhy uzávěry. Jako výslednice všech takových mechanismů a procesů pak vystupuje primárně *vertikální mobilita*, jež se jeví patrně nejen jako obecně srozumitelný a evidovatelný cíl a „produkt“ lidského snažení, ale také jako produkt více přístupný měření (což je z hlediska exaktnosti vědy nepochybně přitažlivé a žádoucí). Dynamika je tak – vědomě či méně vědomě – badatelsky redukována k mobilitním procesům (implicitně ovšem i procesům horizontálním); pokud je zúžena vědomě a kontrolovaně, jde o zcela legitimní postup. Optika je v jistém ohledu především zaměřena více na aktéra jako jedince; odlišitelné sociální agregace spolu souvisí spíše jen jako určitá *teritoria postavení*, chránící se před vstupem zvenku atd. Klíčovým pojmem je tu proto „prostupnost“, „propustnost“ (*permeability*).

Druhý z přístupů – o nějž nám pro zmíněné transformační akcenty pro tuto chvíli jde především – asociuje něco jiného: možná galéru (se vším napětím mezi veslaři a těmi, kteří je donucují a řídí; ale i s možnostmi, kdy musí v zájmu elementární existence veslovat všichni), možná ale mnohem „industriálnější“ představu elektromotoru se statorem a rotorem jako protikladnými a přesto nedílnými částmi, generujícími základní pohyb celku (i částí ostatních, a i třeba dalších návazných systémů), možná tržnici s jejími konflikty a mechanismy vyjednání konsensu či náhlé solidarity. (Dosti

³⁵⁾ Wright v této souvislosti zaznamenává, že na gradačním pojetí se podepisuje představa tříd, pramenící z veřejného (lidového a masmediálního) způsobu rozvažování o věci (Wright 1996: 694).

³⁶⁾ Přičemž se nevylučuje, že v případě rodiny a možná i jiných sociálních útvarů může jít – v dikci našeho příměru – o jednotky dvoupodlažní, jak je tomu u rodin *třídně smíšených*.

však příměrů, o nichž jen doufáme, že ilustrují a snad i provokují představivost a variantnost pohledu, které ještě můžeme dále potřebovat.) Dynamika je zde – ve stejné záměrné či naopak nezáměrné redukci – svedena do roviny základních vztahových (a takto systémových) zdrojů pohybu společnosti. V tom tato optika více akcentuje problém struktury a lidských uskupení jako aktérů. Problém je, jak je patrné, v obsahu „vztahu“,³⁷⁾ a tím ovšem i v tom, kdo „se vztahuje“.

Ti, kdo třídu – pokud je přímým předmětem pozornosti – vidí jako *svébytný sociální útvar* (formaci), se totiž mohou významným způsobem mýlit stejně jako ti, kdo ji ze stejné „dobrých důvodů“ vidí jen jako *teoretický útvar* (i když možná i potencialitu skutečného seskupení), jen jako uskupení „na papíře“, připomeneme-li terminologii a hlavně náhled Pierra Bourdieua (Bourdieu 1998: 18-25, aj.).

Bourdieu přijímá jako možné (i když asi ne moc pravděpodobné), že se třída „na papíře“ změní v třídu skutečnou³⁸⁾ – nejen existencí společných cílů, ale spíše až jejich konfliktní pozicí, konfliktem vyžadujícím mobilizaci k jeho řešení. Jak víme, tahle potencialita vymezení *třídy* jako *pólu určitého vztahu ve smyslu střetu* cílů (nebo zájmů!) je u Marxe, s jehož kritikou i odvoláním na něj tohle právě u Bourdieua souvisí, naopak realitou, kdežto (*sebe*)*mobilizace* a *sebeorganizace* k prosazení takových cílů je teprve potencialitou.³⁹⁾ Vztah tříd (zde buržoazie a proletariátu) je sice popsán jako celostní, společensky zakotvená reprodukční vazba, ale zakcentován jednostranně, jako *antagonismus*, tedy vztah jako konflikt, jenž má mít řešení jediné: *negaci sebe sama* prostředky mobilizace jednoho pólu vztahu, mobilizace do podoby (jen ovšem zdánlivě plného) sociálního útvaru: „třída pro sebe“ musí v této logice přestat být „*třídou pro jiné*“. Ostatně v obou případech jde koneckonců jen o ustavování parciálního sociálního útvaru, ovšem s totálními důsledky pro celek společnosti.

I v logice této věci zůstává velká otázka: co s případnou zdánlivě „zbytkovou“ (nekonfliktní) stránkou vztahu, dřív než (pokud vůbec – i když někdy asi nakonec ano, nějak) k jeho negaci dojde? Natož co s ní vzhledem k dnešním reálným problémům transformace, patrně dokonce mnohem vyhraněnějším než v „běžné“ evoluční fázi: jde v nich snad o konstituci aktérů-tříd, a to jenom proto, aby dalším hlavním cílem změny bylo jejich opětovné a co nejrychlejšího „zrušení“? To je jistě dost absurdní představa

³⁷⁾ Ten může být reflektován rozmanitě: např. jako souvislost ve smyslu panství (moci, autority; a podrobení), ve smyslu „smluvní“ kooperace či – z dalšího úhlu – jako koneckonců neřešitelný konflikt (antagonismus) nebo naopak jako nezrušitelná (i když vyvíjející se a na svých pólech–subjektech se tak měnící) reprodukční koexistence. (K tomu se však následující text výslovně vrací.)

³⁸⁾ Bourdieu mluví o třídách jako „teoretických třídách“, existujících „čistě z intelektuálního rozhodnutí badatele“ a určených „blízkostí v sociálním prostoru“ (jehož konstrukci jako modelu tu ovšem nelze reprodukovat) jako předurčením pravděpodobnosti „setkání, příbuznosti, sympatií nebo i touhy“, disponovaností „na sebe slyšet“ atd. Takto představují *jen* „objektivní možnost jednoty“, více (pre)disponovaností k tomu tvořit *třídu* „v *Marxově* smyslu slova, totiž skupinu zmobilizovanou za společnými cíli a zvláště proti jiné třídě“ než jiná teoretická uskupení (etnika apod.) – ale *nic víc*. To samo rozhodně není v kolizi s logikou našeho uvažování. Totéž pak platí i o představě „sociálního světa“ jako něčeho, „co mají vytvořit, vybudovat – individuálně, ale hlavně *kollektivně*, ve spolupráci i konfliktu – sociální aktéři“; to vše ve styku a jednotě „objektivních struktur“ (zde je řeč o strukturách „rozdělení různých druhů kapitálu“) a „subjektivních konstrukcí“, tj. celku ležícím – a v tom se můžeme s autorem shodnout – „mimo běžné alternativy objektivismu a subjektivismu, strukturalismu a konstruktivismu a dokonce i materialismu a idealismu“ (srovnej Bourdieu 1998: 18–20; odkazovaný text je aktualizovanou sevřenou autorskou reinterpretací vlastního badatelského přístupu, a proto je funkční u něj při rozboru setrvat).

³⁹⁾ Tj. možností změny „třídy o sobě“ v „třídu pro sebe“.

(kterou samozřejmě berme jen jako malou korekci „zdravým rozumem“). Připustíme-li reálnost fenoménu třídy, pak není logicky obtížné připustit i to, že *třídy* mohou být nakonec vnímány jako *skupiny polarity*, jejichž existenční (a tak i zájmová či cílová) souvislost zakládá a udržuje nějaký *podstatný reprodukční proces* (pro celek společnosti), že ve vztahu tříd bude obsaženo *také existenční partnerství* a nikoliv jen celosystémově vynucená danost. Konflikt či konsenzus jsou v tom pak jen odlišnými momenty procesu, v němž se ona polarita uskutečňuje jako koexistenční vztah.⁴⁰⁾ Ale zkusme na chvíli vydržet i bez tohoto předpokladu.

Základní otázkou pak je, co platí v případě, kdy připustíme, že třídu – třeba pod rozmanitými argumenty – není adekvátní brát jako reálný subjekt: ať již proto, že „znedpodstatněla“, anebo proto, že „je jen na papíře“ jako agregát sociální blízkosti a nestala se ničím víc? K tomu je ovšem zapotřebí určitá, ale zde nutně zestručnělá, bilance některých závěrů.

Víc než ilustrativně k ní může napomoci nedávná rozvaha J. Šanderové; můžeme bezprostředně navázat hned na několik jejích tezí. Tou první je přehled i vlastní autorčina argumentace odlišování *třídy* a *vrstvy* jako kategorie vzniklé arbitráží výzkumníka; u vrstev jde v zásadě o totéž jako u již zmíněných „teoretických tříd“,⁴¹⁾ ale bez toho, co vymezuje obsah *tříd*, vypovídající o určité „demografické identitě“ (Goldthorpe) a zjevně nutně i o „generační kontinuitě“ (Parkin). V tom je i základní shoda s P. Bourdieuem (kde bude řeč o výraznosti *habitu*), avšak např. se specificky formulovanou výhradou, že Goldthorpe ztotožňuje „«třídy na papíře» s reálnými (aktuálními) třídami“. Autorka ale hlavně zdůrazňuje, že je nepřipadné hledat u tříd jasné hranice (znamenající uzavřenost); stačí zřetelnost uvedené identity a kontinuity, a nerozšiřování kategorie tříd na celou populaci (Šanderová 1999: 19, 28, 20).⁴²⁾

To lze nepochybně přijmout; nicméně se zdá, že logika věci může jít dál. Jde totiž také o to, zda především „blízkost v sociálním prostoru“ (Bourdieu 1998: 18) či uzavřenost nebo naopak otevřenost sociálního uskupení nemůže být vůči základnímu prakticky i empiricky „schůdnému“ smyslu vymezení třídy stejně *irelevantní* jako například již dříve zmíněná Pakulského a Watersova *decentrace* vlastnických nebo výrobních vztahů (která sice může znamenat jejich difuzi v procesech atomizace, „lokalizace“ a „zvrstevnění“, ale nikoli změnu kvalitativního významu vztahu pro společenský celek).

Pokud kategorie *vrstvy* nepředpokládá sociální vztahy jako reálné interaktivní reprodukční (opakující se atd.) procesy, prostě proto, že je – v uvedeném smyslu -myšlenkovou konstrukcí na základě určitých vyčleněných znaků, potom za její opak, jak

⁴⁰⁾ Např. náhled, že „konstitutivním příznakem třídy“ je „jakési předem dané privilegium, jež může, avšak také nemusí být získáno předchozím úsilím, výkonem“ (Machonin 1996: 29) nejenže indikuje průnik gradačního a relačního přístupu, ale de facto vyjadřuje i možnou *dynamiku privilegií* – a to tedy nejen na jednom z pólů toho kterého třídního vztahu.

⁴¹⁾ Jen na okraj budiž řečeno, že takovou „arbitráž“ či „intelektuální rozhodnutí“ může ve výzkumu provádět – v případě sebezřazování do „tříd“ – i respondent.

⁴²⁾ K tomu bychom rádi podotkli maličkost: představa třídní strukturace *celku* společnosti může splývat se záměnou „teoretických tříd“ s „reálnými třídami“, ale myslíme si, že to není totéž. V tom zmíněný Goldthorpův problém nejspíše nebude. V daném kontextu asi vůbec problém reálnosti (aktuálnosti) tříd zůstává otevřený; tím, že nejsou očekávány jasné hranice tříd, není ještě zodpovězena otázka po jejich realitě či teoretičnosti.

soudíme, může být považováno takové uskupení, které co nejvíce *naplňuje* předpoklady oné blízkosti sociálního prostoru i *činnou proměnu* této „teoretické“ možnosti v mnohostranné (tj. i politické, životně stylové aj.) formy koexistence. Tomu více než „třída“ odpovídá patrně kategorie *komunity* – a to ale ve specifickém smyslu *stavu definovaného určitou životní strategií a životním stylem* (souvislost k pojmu *stavu* by ovšem byla věcí další zvláštní pozornosti).

Jenomže taková komunita či (snad lépe) formace životního stylu, trochu srozumitelná historicky i sociologicky jako svého druhu stavovský útvar (jen pro analogii třeba cechovní, profesní), není *úplným* společenstvím, nýbrž nanejvýše jednou z jeho *polarit*. Nejen z citovaného již díla (Bourdieu 1998: 18) víme, že např. od podnikatele a dělníka jako výkonného manuálního pracovníka můžeme vznik takové reálné komunity jen málo čekat; dodejme však, že stejně tak i víme, že alespoň pro tuto dobu jsou k celistvosti reprodukčního procesu naopak právě tyto dva subjekty nepostradatelné.⁴³⁾

Například již durkheimovskou „organickou solidaritou“ je problém, o který tady jde, sociologicky pojmenován přinejmenším *negativně*: s příchodem této solidarity přichází i možnost *organické nesolidarity*. S dělbou práce totiž přichází i šance dělení na práci a neprací i na reprodukční zodpovědnost a ne-zodpovědnost. Zůstaneme-li u příměrů, pak přímá potřeba výkonu práce jako existenční podmínky je už v industriální epoše vystřídána něčím jako „zastupitelskou“ potřebou.

Tím se také dostáváme blíže k logice vzájemné souvislosti a závislosti společenských aktérů jako logice vzájemnosti jejich *zájmů*. Ne však přímo a úplně. Akcent na aktéra-jedince se – ve veřejnosti obecně a často i ve vědě – zřetelněji manifestuje právě pod termíny *participace* (tu zatím ale nezbyvá než ponechat stranou) a *solidarity*. Jenže i tady se problém v zápětí rozkládá do určité polarit: *solidarita* je většinou – pokud to není hlubší strukturalistický koncept⁴⁴⁾ – už sama „automaticky“ vyhocena jako problém *individualismu* a *kolectivismu*. Většina pokusů vyrovnat se s touto otázkou pak – a, zdá se, zcela ve shodě s možnostmi převládajících veřejných představ – nepřekračuje meze mechanického obrazu, zvláště tehdy, když uvažování trvaleji nepřekračuje kontext „participacionistických“⁴⁵⁾ koncepcí (třeba o vlastnickém uspořádání společnosti). Ukážeme to malým odkazem na jeden ze současných přístupů tohoto typu.

V úvahách o hodnotovém systému a návazných ekonomických volbách individua, mluví Niels Mygind⁴⁶⁾ o „stupních solidarity“: *individuální cíle* jsou podle něj příznačné pro jedince myslící pouze na své vlastní dobro (s připomenutím, že to je v literatuře spojeno s „ekonomickým člověkem“ s malým stupněm solidarity). *Kolektivní cíle* znamenají, že jedinec je solidární s uzavřenou skupinou, kolektivem (např. skupinou zaměstnanců ve firmě) a pokouší se maximalizovat prospěch celé skupiny (i když

⁴³⁾ Dělník a podnikatel v jedné politické straně či klubu není ani zdaleka totéž co ti dva v podniku.

⁴⁴⁾ Na prvním místě v tom případě přirozeně přichází na mysl opět E. Durkheim, pro něhož je proces transferu ke vzájemné závislosti, konstituované v recipročních sociálních aktivitách, věcně i metodologicky klíčovou otázkou.

⁴⁵⁾ Za toto slovo se omlouváme; je užito z nedostatku jazykově přijatelnějšího termínu. Máme na mysli autority alespoň implicitně upřednostňující kolektivistické formy vlastnictví a řízení – jako jsou zaměstnanecké akciové společnosti, družstva a na ně (i systémově) orientované podpůrné formy státního intervencionismu.

⁴⁶⁾ Jde o dánského sociologizujícího ekonomu – autora nepochybně zajímavých a kultivovaných prací.

to může osobně znamenat nižší příjem). O *sociální cíle* jde, když je jedinec solidární, tak řečeno, s celou společností, jestliže „dobrovolně přispívá ke společnému dobru místo toho, aby vykořisťoval společnost“ (Mygind 1994: 28 aj.).

To jsou jistě poněkud tautologická vymezení, nevybočující nadto z běžné opozice egoismu a altruismu. Ale hlavně, kromě představy jen „bud-anebo“, i zjednodušení dalších věcí,⁴⁷⁾ jde tu hlavně o zjednodušení vlastní problematiky solidarity. I tehdy, když zapomeneme na veškerou případnou prioritu struktury, půjde o reciprocitu jednání, která nikdy není „vyjednána“ tak prostým způsobem. Především sociální cílům není možno rozumět jen jako „více kolektivním“ cílům (jen jako solidaritě rozšířené na „celou společnost“) a jen jako prostému opaku – už takhle dost zjednodušeného – individuálního cíle.

Pomineme-li, že Mygind pracuje s ideálním typem (*homo oeconomicus*) jako s reálným aktérem, je hlavně na pováženu, že je přehlédnuta základní otázka – totiž odkud se bere *reálně* fenomén oné „sociální solidarity“? Vůbec není jedno, jestliže vzniká jako projev *strukturálně založené autonomie (svébytnosti) jedince* anebo, řekněme, jako *autonomní projev struktury v chování jedince*. Víme – a stačí vzpomínka na minulý režim –, že „sociální solidarita“ v takto mechanickém tvaru je nakonec dobře systémově vynutitelná (nebo jinak: snadno se prostředky institucionalizace přemění ve svůj opak). Paradoxně zvláště tehdy, když je ve jménu emancipace rozbit systém ekonomické moci a s ním i relativní rovnováha k ostatním mocenským formám.⁴⁸⁾ I „dobrá“ solidarita není možná mimo „dobrou“ dělbu moci; v situaci *možné* (již zmíněné) *organické nesolidarity* může být taková solidarita relativně trvalá jen za předpokladu reprodukční stabilizace, a tudíž *strukturace* zájmů. A ta se neobejde bez stabilizace mocenské.

Pro sociologii samozřejmě tohle *není* řešitelné mimo problematiku zájmů. I u Myginda je však, což by mělo být vzhledem k celkové orientaci překvapující, přehlédnut „alespoň“ marxovský koncept obecného (společenského) zájmu, vysvětlovaný vzájemnou závislostí lidí v procesu výroby; je to však v naznačené logice přístupu (a navíc se vůbec zdá, že nalezení rozporu myšlenkového systému nedělává stoupen-cům kteréhokoliv *vědního* směru kupodivu žádnou radost). V Marxově případě je však – mimochodem – skryta navíc i skoro paradigmatická změna. Mluvíme-li už o zájmu, je na jedné straně i ten jednoznačně „definován“ postavením jedince v sociálních vztazích výroby (především ve vztazích vlastnictví). Na druhé straně však musíme znovu připomenout již jednou zdůrazněné závěry, jež se autorovi prosadily z logiky věci – totiž závěry o vzniku *všeobecné pracovitosti* a *všeobecné podnikavosti*. To je sociologická řeč významná mj. i tím, že je vedena v dikci teorie jednání a je výpovědí jak o ustavování obecnosti určitých *vzorců jednání*, tak o měnící se míře i kvalitě autonomie jedince. Ale také o *reprodukční i mocenské stabilizaci systému*.

⁴⁷⁾ Např. problému vykořisťování (je-li už takto akcentován); i když věc může vyznít složitěji: v tom, že sociální cíl – příspěvek společnému dobru – je reálný *jen* tehdy, je-li dána možnost vykořisťovat a jednání podle takového cíle je pak *svébytnou* alternativou k ní.

⁴⁸⁾ K přiblížení smyslu tohoto závěru a k dalšímu zamyšlení nad ním připojme alespoň poznámku K. Poppera o míře významu ekonomické moci: „Jak správně někteří autoři zdůrazňovali (mezi jinými Bertrand Russell a Walter Lippmann), pouze aktivní státní intervence – zákonná ochrana vlastnictví krytá fyzickými sankcemi – dělá z bohatství potenciální zdroj moci. Bez takové intervence by totiž člověk rychle o své bohatství přišel. Ekonomická moc je tedy plně závislá na politické a fyzické moci.“ (Popper 1994: 112). S jejím rozbitím, dodejme, se sice „sociální prostor“ zaplní jinou mocí, ale nikoliv kvalitativně stejně strukturálně založenou a strukturovanou („vzorcovanou“) zodpovědností.

Právě tady je opět patrné, že třídy nejsou primárně záležitostí boje, nýbrž zásadního ustavení (a samozřejmě pak i vývoje, změny) základních vztahů – či vzorců – existence společnosti. Což je problém jdoucí daleko za reflexi pouhé „blízkosti sociálního prostoru“, stejně jako specifickým způsobem za problém solidarity jako *stejnorodého* nebo i „organičtější“ („zspolečenštější“) pospolného jednání – jak můžeme být poučeni zejména Maxem Weberem.

„Třídy“, říká Weber ve svém známém vymezení, „nejsou v našem pojetí pospolitosti, ale představují možné a často se vyskytující základy pospolného jednání. Chceme zde mluvit o «třídě», kde (1) určitý počet lidí má společné specifické příčinné komponenty svých životních vyhlídek, pokud (2) tyto komponenty jsou představovány jen ekonomickým zájmem o vlastnictví statků a výdělek, a to (3) za podmínek zbožího a pracovního trhu“. Upozorňuje zároveň, že tyto zřetele lze vyjádřit stručněji jako *typickou vyhlídku (šanci)* „na dosažení statků, na vnější životní podmínky a osobní životní zkušenosti, pokud je tato vyhlídka determinována sumou a druhem moci, anebo jako nedostatek možnosti disponovat statky nebo schopností dosáhnout výdělku v daném hospodářském řádu“ (Weber 1958: 181-182; dále až 187), abychom dokreslili to, co už bylo k životním šancím řečeno.⁴⁹⁾

Závěr, že „termín «třída» se vztahuje na skupinu lidí, která se nachází ve stejném tržním postavení“, však pro Webera není výpovědí o *určitosti* jednání lidí, nýbrž právě jen o *možnosti* pospolného jednání, které však vidí variabilně: buď jako stejnorodé (masové) reagování, nebo jako vývojově vyšší typ pospolného jednání (jak říká: např. „odbory“), jako projev *zspolečenštění*, které podle něho může vyrůst z třídního (ekonomického) zájmu; to už je nepochybně pospolné jednání, „které je orientováno na pocit jednajících, že patří dohromady“.

Ale pak je tu *ještě jeden význam*, i když je terminologicky, nikoli však věcně, ne zcela zřetelný; objevuje se totiž opět v souvislosti s termínem „zspolečenštěného jednání“ jako toho jednání, které je „orientováno na racionálně motivované uspokojení zájmů“. Co se tím *obecně* míní, víme z jiného kontextu Weberova díla: tedy to, že „způsob sociálního jednání zúčastněných odpovídá ve svém průměru nejlépe jejich normálním, subjektivně vyhodnoceným *zájmům*“, že zájmy „trhu jako prostředek orientují právě jejich chování na vlastní *typicky* subjektivní hospodářské zájmy jako účel, a na právě tak typická očekávání, že na základě předvídaného chování jiných onoho účelu dosáhnou“⁵⁰⁾ (Weber 1998: 162). Jenomže u Webera má toto zspolečenštění – a *de facto* také strukturace – dvojitý rozměr. Jeden je jakýmsi předstupněm, ústícím do pospolného jednání jako vnitřního projevu kolektivity, komunity (pak používá formulace „... vznik zspolečenštěného nebo dokonce *pospolného* jednání ...“), druhému

⁴⁹⁾ Tam, kde by Marx mluvil především o determinaci a jejím výsledku – zájmech, mluví Weber o vyhlídkách, šancích (se všemi ohledy, o kterých již výše byla řeč) a jejich „příčinných komponentách“, představovaných ekonomickým zájmem (o majetek či výdělek). Obecně je u něho *zájem* méně odvozen než u Marxe, stejně jako *trh*. [Poznámka: při citaci jsme využili možnosti porovnat anglický překlad německého originálu s existujícím českým, ale málo dostupným překladem (viz *Texty ke studiu sociální struktury a stratifikace* I, Praha, VŠP 1967)].

⁵⁰⁾ Dále pokračuje: „Neboť čím *přísněji* účelověracionálně se jedná, tím podobněji se na dané situace reaguje, a tak vznikají stejnorodosti, pravidelnosti a kontinuity v postojích i jednáních, jež jsou často mnohem stabilnější, než když se jednání orientuje na normy a povinnosti, které pro určitý okruh lidí platí jako skutečně závazné. ... Podobným způsobem to ale platí pro všechny oblasti jednání.“

naopak pospolné jednání předchází (s formulací „... pospolné jednání ... nebo dokonce zespolečenštění...“). Jádro je ovšem věcné: autor vnímá, že „těžiště jednání“, tedy to, zda se vztahuje ke třídě samé anebo k celku společnosti, není lhostejnou věcí.

Tvrzení, že třída „v žádném případě netvoří sama pospolitost“ (a „jestliže se pak pojmově ztotožňuje s pospolitostí, vede to ke zkomoleninám“), by měla zřetelněji znít tak, že prvotně neexistuje *sama*, ale je už zmíněnou polární kategorií. Potud je i onou bourdieuvskou „třídou na papíře“, nikoliv však „strukturou na papíře“. Proto musí v logice svého výkladu Weber zdůraznit, že „pospolné jednání, které vede k třídnímu postavení, není svým těžištěm mezi příslušníky stejné třídy, ale jednáním *mezi* příslušníky různých tříd“. Kromě toho to, co k tomu dodává, má ještě další zásadní smysl, tj. smysl jednání lidí reflektovaného jako vzorec a struktura: například, říká, „takovým *pospolným jednáním*, které bezprostředně určuje třídní postavení dělníků a podnikatelů, je *pracovní trh, trh zboží a kapitalistický podnik*“ [podtrženo kurzívou – R.R.].

Tady pak také nejde jen o bazální *shodu vzorců jednání*, ale o jejich *komplementaritu* – o *vzorec, na který* takřikajíc *musí být dva*. V logice toho, co jsme dosud sledovali, *třída* vychází právě jako tato komplementarita jednání, jako *pól vzorce obapoloného (recipročního) jednání v celospolečensky podstatném sociálněreprodukčním procesu*. Což je samozřejmě soud, který předkládáme k další úvaze.

Vzhledem k tomuto závěru je pak otevřenost (viz Šanderová aj.) jako znak třídy logický, definičně však až druhotný. Třída je atributem polaritý společenského reprodukčního vztahu: v tomto smyslu neznamená ani uzavřený sociální útvar, – i když jako takový útvar může být mobilizován a institucionálně, v zásadě jen dočasně, zpevněn (obdobně, ačkoli ne stejně, jako může být etnikum polarizováno a mobilizováno v určitém vztahu), ani pouhý agregát jedinců. Jeho kontinuita je kontinuitou *společenské reprodukce* –, tedy procesů, v nichž je klíčové „investování“ všech *společensky významných* statků, konané s nadějí i rizikem k jejich obnově a rozšiřování.⁵¹⁾ Jako kategorie je třída kategorií „nadskupinového“ *celku*, který sám nevyčerpává celek společnosti; jako obecina však může existovat ve velmi atomizované, disperzní podobě. Neexistuje „zvlášť“, *izolovaně*, jako specifický sociální útvar; jako takový *nemá žádný „přímý“ sociální smysl*, a proto *se může zdát, že reálně neexistuje, pokud se neprojevuje* právě jako takovýto útvar, tj. *jako už zmíněná zvláštní komunita, jako formace životně stylového rázu*.

Právě teď je nejspíše zapotřebí vyslovit jednu vážnou otázku, kterou s odvoláním na Lyotarda a – vůbec ne náhodou – opět v určitém kontextu práce Pakulského a Waterse (byť jiné) také připomněla J. Šanderová (Šanderová 1999: 21).⁵²⁾ *Obecněji*

⁵¹⁾ V uvažování o třídě v dikci trhu a rozšířené společenské reprodukce – tj. i o podnikání v širokém smyslu investiční snahy o rozšířenou produkci bohatství společnosti v celku i jejích segmentů – pak se snadno dostaneme i k bourdieuvským formám kapitálů, anebo ve zdánlivě nejjednodušší podobě pak také k penězům, znalostem či veřejnému vlivu jako *sedimentům* práce generací, a k jejich investicím v reprodukci různých forem vztahů. Ale to již jdeme za rámec tohoto textu.

⁵²⁾ Šanderová při své pochybnosti o reflexi společnosti jako „souhrnu *de facto* sociálně nezakotvených individuů“ (kdy stratifikace výrazně založená konvencí znamená i vysokou autonomii a nestálost jednání lidí – viz zmiňované Pakulski a Waters, 1996[a]) zdůrazňuje, že jde spíše o pluralitu typů sociálních zakotvených individuů (a, zřejmě, i s tím spojenou menší pevnost jednotlivých sociálních pout). V souvislosti s přečeňováním této „nezakotvenosti“ pak také připomíná Lyotardovu poznámku o zamlžení pohledu „rajskou představou ztracené organické společnosti“ (Lyotard 1993: 115).

jde o tu vážnou eventualitu, že vidění společenské současnosti – vykreslující třeba až stav entropie, či „alespoň“ nepředvídatelnost chování jedinců – může být, řekněme, paradoxně ovlivněno nevyřčenou „vidinou“ vytrácející se organičnosti společenské reality. Třeba tak, že vzdání se „modelu“ organicity je otevřením prostoru pro „model“ *nesouvislosti* (jen s „načítáním“ efektů náhodných shod chování), anebo alespoň pro představu vysoké individuální *směnitelnosti*, tj. značné snadnosti zaujímání rozmanitých pozic, nezbytných k existenci dané společnosti, směnitelnosti tudíž pak svázané s jednáním bez šance na *dlouhodobost*, a tím i na *ukotvení* v objektivních a subjektivních dispozicích, resp. v určitých vzorcích činnosti aktéra.

Před nás to v každém případě staví asi dlouhodobější povinnost prověřovat, zda tady prezentovaná představa strukturálně založené zodpovědnosti či s ní související hypotéza tříd jako základní a *svěbytné* (tj. už nejen zvnějšku vnucené) reprodukční polariry nejsou samy jen produktem téhož „stesku“ po organickém ráji industriální společnosti (byť v tomto případě produktem s opačným znaménkem), anebo, což je „skoro“ totéž, produktem tomu odpovídajícího, už v našem vědomí „zabydleného“ paradigmatu. Tak či tak tu však opět nejde o nic menšího než o součást úkolu stále prozkoumávat nejen *sociální zakotvenost individuí*, ale znovu a znovu také *individuální a skupinovou zakotvenost společnosti* – zakotvenost ve vzorčujícím, strukturujícím jednání lidí.

TŘÍDY A OSTATNÍ AKTÉŘI TRANSFORMACE

Pro určité usnadnění dalšího výkladu připomeňme J. Šanderovou potřetí – jejím závěrem (vytvořeném, jak uvádí, na základě dostupných publikací, analýz a dat, a označeném za hypotézu), že u nás se „v současné době formují tři základní třídy:

Vyšší třída: mocenská elita a celebrity, část velkých vlastníků, špičkového managementu a vysoce kvalifikovaných odborných pracovníků zaměstnaných v soukromém sektoru (tj. bez jakékoliv účasti státu) a jejich partneři.

Střední třída: živnostníci a drobní podnikatelé na celý pracovní úvazek a jejich partneři (s výjimkou partnerů vyšší třídy).

Dělnická třída: středně kvalifikovaní a nekvalifikovaní dělníci bez ohledu na vlastnický sektor a kvalifikovaní dělníci ve státním sektoru a v podnicích s vysokým vlivem státu, jejichž partner(ka) má rovněž dělnické povolání.“ (Šanderová 1999: 26-27).

Závěr v úplnosti citujeme nejen proto, že jej pro případ české reality můžeme považovat za korektní, ale i proto, že ač nevyplývá ze stejného kontextu uvažování, je i pro naše zřetel a závěry logicky čistý. Jako identifikace základních pólů-aktérů reprodukčního chování může být i dobrým startem pro analýzu vývoje mikrostruktur sociální zodpovědnosti (viz příklad velkých vlastníků se špičkovými profesionály soukromých firem, transformací téhož druhu v živnostenských rodinných firmách atd., ale stejně tak i souvislosti mocenských elit a celebrit). V našem ohledu je však důležitá i neporušená zřetelnost druhé polariry, kterou v transformaci na jedné straně představuje (dosud bohužel nepříliš spojitý) blok „velkých“ a „malých“ soukromopodnikatelských aktérů a na druhé pak dělnické jádro „zaměstnané veřejnosti“ – oba se všemi představitelnými atributy pospolitostních preferencí a jednání (srovnej Růžička 1997: 194 aj.).

Postup našeho rozboru nás totiž, alespoň v této etapě, dovádí k reflexi a určitému zdůraznění problému, který právě je nedílnou součástí a základní vývojovou otázkou uvedených polarit. Dynamika vztahů mezi všemi výše uvedenými aktéry je zjevně limitována situací v dalších sociálních vrstvách, obvykle označovaných jako „mezilehlé“. *Výpadek podnikatelské a profesní generační kontinuity* (způsobený „reálným socialismem“) ukázal význam životní zkušenosti pro pochopení a toleranci odlišné sociální situace, a také pro míru tvorby dispozic k existenční spoluzodpovědnosti. Právě tady také jde o *systémové základy solidarity*: solidarita není jen možným důsledkem – použijeme-li bourdieuvského termínu – *blízkosti* sociálního prostoru jako akcentu na obdobnost, ale také ve smyslu akcentu na *kontinuitu* sociálního prostoru. Z hlediska životní zkušenosti jde v problému blízkosti zkušenosti také o takovou „vzdálenost“ zkušenosti, která je *ještě dostupná* a tudíž v určité míře i transponovatelná.

Předpokládáme-li mezilehlost či dvojakost pozic středních vrstev – a minimálně v tomto smyslu tedy i „středních tříd“ – uvnitř vztahů základních subjektů (viz např. Crompton 1993: 70⁵³), musíme v tom spatřovat, a možná převážně, tento moment.⁵⁴ Právě dvojaké, mezilehlé skupiny jsou tím *timelem*, *pojtkem*, které ve vztazích mezi *sociálně vzdálenými* třídami zprostředkovávají vnitrogenerační i mezigenerační transfer *sociální zkušenosti a paměti*, tj. jak transfer *aktuální procesuality* vztahu, tak jeho *mezigenerační* transmisi a reprodukci. Kromě *individuální* či *skupinové mobility* (a skupinové prostupnosti) jde přirozeně o „*mobilitu*“ a „*prostupnost*“ *životní zkušenosti*. V podobě hypotézy je tohle další z vážných důvodů, proč společně s úvahami i realizovanými záměry revitalizace „normální“ základní třídní skladby je namístě zdůrazňovat – jako imperativ – i celek tvorby „středostavovské společnosti“.

V tomto případě nám ovšem nejde o „klasickou“ pozici malých podnikatelů (živnostníků zejména), kteří sami jsou důležitým pólem hlavních reprodukčních vztahů společnosti. Nicméně to, co konstatuje např. E. O. Wright (1996: 705), tj. že „třídní hranice mezi dělníky a malou buržoazií [petty bourgeois] jsou ... 3-6 krát prostupnější než hranice mezi dělníky a zaměstnavateli“, má obecnější platnost.

Jedním z případů důležité, ale dosud však málo transformované a ve smyslu pojítka nedostatečně fungující vrstvy jsou *učitelé*. Tato vrstva, zajišťující zatím hlavně mezigenerační kulturní transfer, je zřetelně a dosti *setrvačná v některých vzorcích jednání*, a to v přímém vztahu a navzdory k situaci, kdy přímá poptávka trhu přichází do školy jen zčásti (kvalifikačními požadavky, koncepcí, kurikulem), takže část potřeb je nevyjádřena a musí být pak více aktivně vyhledávána. Jako mediátor či tvůrce předávaných hodnot se tím učitelská vrstva *systémově* dostává více do pozice *investigativního* aktéra, resp. pod tlak tohoto druhu. Stručně řečeno, transformace i pro ni přináší situaci, kdy musí *nejen vyrábět, ale také prodávat*. To je však zatím – zvláště pro určité její části – značný problém, a není to problém ani zdaleka jediný ani jen jednorozměrný (Růžička 1998).

⁵³) Viz Wrightovy „contradictory locations within class relations“ apod.

⁵⁴) *Middle class* je tak i *class of mediation*. Mohl by to být také další rozměr onoho „*middle class matters*“, znamenajícího, jak říká J. Večerník, „že tato společenská skupina by měla být nějakým způsobem zaangażována, když už jí je souzeno [jistě dost diferencovaně – pozn. R.R.] téměř celý systém financovat“ (Večerník 1999: 41).

Tento příklad jako určitý typ kolize servisní či zprostředkující role, závažné sice možnými dlouhodobými důsledky, bezprostředně však spíše vnímané díky některým svým průvodním jevům, není ale asi ten nejvýraznější. Na jiném místě (Růžička 1997: 201) jsme už poznamenali, že existuje určitý obecnější (výzkumem námi zaznamenaný) fenomén, který se dá označit jako *podnikatelská opuštěnost*: tj. významná míra absence určité zájmové vazby či solidarity podnikajících vlastníků a vrcholového managementu s ostatními zaměstnanci větších (v tomto případě průmyslových) firem, a spolu s tím pochopitelně i absence nějakých *efektivnějších* forem podnikatelskoparticipační provázanosti.

Nejen další data, ale i logika, kterou zde sledujeme, ukazují, že příčinou byl a je fakt nevyhnutelné revitalizace drobnějšího podnikání: prostě masivní odchod inovačně i podnikatelsky disponovaných a orientovaných lidí, schopných a majících šanci se „okamžitě“ uplatnit na systémově nižších (nebo výhodnějších – viz příklad firem se zahraniční kapitálovou účastí) úrovních produkce a především služeb.

V transformační situaci společnosti se tak k existující, dlouhodobě založené a poměrně extrémní *statusové inkonzistenci* (viz Machonin 1996: 30, aj.) přidává též určitá specifická – a zjevně dlouhodobější – *sociálně prostorová inkonzistence* existujícího společenského rozvrstvení, vzniklá náhlou mobilitní „redistribucí“ určitých sociálních vrstev a zřetelná především jako nespojitost jejich životní zkušenosti a životního zaměření. Toto narušení soudržnosti stratifikačního rázu (v podstatě nečekané, protože z dlouhodobějšího hlediska se naopak očekává, že ona „redistribuce“ k obnově stratifikační soudržnosti přispěje) působí pak – berme to za hypotézu – jako byt sice dobový, nicméně silný blokující faktor *dalšího* vývoje. To neuvídíme ani tak v rozměru (resp. abstrakci) celé společnosti, ale spíše „přímo“, v konkrétnosti systémově dílčích, reprodukcí však důležitých organismů společnosti – zejména právě v *podnicích*.

Touto inkonzistencí je podle našeho názoru brzděna i *zamýšlená* urychlená obnova základních – a v tomto smyslu třídních – aktérů reprodukce společenského bohatství, protože znamená *přetržitost strukturující distribuce moci a společenské zodpovědnosti v celém spektru vzorců chování*, a tedy ve vztazích sociálních aktérů.

Možnosti pokračování inovačních změn v tomto směru jsou patrně ještě složitější, než jak tomu bylo a je s „úvodní“ re-konstitucí hlavních aktérů společenské dynamiky; možná – a pak naštěstí – i proto, že případné zásahy by už postupně měly být nejen *předpokladem*, ale více i *důsledkem* návratu k historicky normálnímu, tj. v převaze kontinuálnímu a otevřenému sociálnímu životu.

Literatura

- BENDIX, R., LIPSET, S. M.: *Karl Marx's Theory of Social Classes*. In: Bendix, R. and Lipset, S. M. (eds), *Class, Status and Power*. London, Routledge 1967.
- BOURDIEU, P.: *Teorie jednání*. Praha, Karolinum 1998.
- CROMPTON, R.: *Class and Stratification. An Introduction to Current Debates*. Cambridge, Polity Press 1993.
- DAHRENDORF, R.: *Class and Class Conflict in Industrial Society*. London, Routledge 1959.
- DAHRENDORF, R.: *Life Chances. Approaches to Social and Political Theory*. Chicago, The University of Chicago Press 1979.

- DURKHEIM, E.: *L' éducation morale*. Paris, Presse Universitaire de France 1934 /ev. DURKHEIM, E.: *Morale Education: A Study in the Theory and Application of the Sociology of Education*. New York: Free Press 1961/.
- DURKHEIM, E.: *Pravidla sociologické metody*. Praha, Orbis 1926.
- GIDDENS, A.: *The Constitution of Society*. Cambridge, Polity Press 1984.
- GIDDENS, A.: *Sociology*. Cambridge, Polity Press 1994.
- JENKS, CH.: *Core Sociological Dichotomies*. London, SAGE Publications 1998.
- LINTON, R.: *Společnost*. In: Wolf, J.: *Kulturní a sociální antropologie*. Praha, Svoboda 1971.
- LOCKWOOD, D.: *The Blackcoated: A Study in Class Consciousness*. London, Unwin 1966.
- LYOTARD, J.F.: *O postmodernismu*. Praha, Filozofický ústav AV ČR 1993.
- MACHONIN, P., TUČEK, M. A KOL.: *Česká společnost v transformaci. K proměně sociální struktury*. Praha, Sociologické nakladatelství 1996.
- MARX, K.: *Kapitál I*. Praha, SNPL 1953.
- MARX, K.: *Rukopisy „Grundrisse“ I. a II*. Praha, Svoboda 1971 a 1974.
- MERTLIK, P.: *Czech Privatization from Public Ownership to Public Ownership in Five Years*. Prague Economic Papers 1995, č. 4.
- MYGIND, N.: *Societies in Transition*. Kodaň, Copenhagen Business School 1994.
- NISBET, R.: *The Decline and Fall of Social Class*. Pacific Sociological Review 2/1, 1959.
- PAKULSKI, J., WATERS, M.[A]: *The Death of Class*. London, SAGE 1996.
- PAKULSKI, J., WATERS, M.[B]: *The reshaping and dissolution of social class in advanced society*. Theory and Society 25, (Kluwer Academic Publishers) 1996.
- PARKIN, F.: *Class Inequality and Political Order*. London, McGibbon & Kee 1971.
- POPPER, K.R.: *Otevřená společnost a její nepřátelé II*. Praha, OIKOYMENH 1994.
- RIESMAN, D.: *Osamělý dav*. Praha, Mladá fronta 1968.
- RŮŽIČKA, R.: *Podnikatelská kultura a veřejnost*. In: Vlášil, J. a kol.: *Organizační kultura v českém průmyslu*. Praha, CODEX Bohemia 1997.
- RŮŽIČKA, R.: *Small Entrepreneurs in the Society of Employees*. In: Brezinski, H., Fritsch, M. (eds.): *The Economic Impact of New Firms in Post-Socialist Countries*. Cheltenham, Edward Elgar 1996.
- RŮŽIČKA, R.: *Vědomí, vlastnictví, technologie*. Praha, ÚFS ČSAV 1989.
- RYCHETNIK, L.: *Česká transformace viděná z kolébky průmyslové revoluce*. Politická ekonomie 1997, č. 4.
- SEDLÁČEK, J.: *Jerzy Szacki: Liberalizm po komunizmie*. Sociologický časopis 32, 1996, č. 4.
- STARK, D.: *Recombinant Property in East European Capitalism*. American Journal of Sociology 101, č. 4, (January) 1996.
- ŠANDEROVÁ, J.: *Opět o třídách a vrstvách v současné kapitalistické společnosti*. Sociologický časopis 35, 1999, č. 1.
- TUČEK, M.: *Zpráva o vývoji sociální struktury české a slovenské společnosti 1945-1993*. Praha, Sociologický ústav AV ČR 1996.
- VANEK, J.: *The General Theory of Labour-Managed Market Economics*. Ithaca (NY), Cornell University Press 1970.
- VEČERNÍK, J.: *Střední vrstvy v české transformaci. Interakce sociálně-ekonomické politiky a společenského rozvrstvení*. Sociologický časopis 35, 1999, č. 1.
- VEČERNÍK, J., MATEJŮ, P., a kol.: *Zpráva o vývoji české společnosti 1989-1998*. Praha, Academia 1998.
- WEBER, M.: *Class, Status, Party*. In: Mills, C.W., Gerth, H. (eds.): *From Max Weber*. New York, Oxford University Press 1958.
- WEBER, M.: *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*. Tübingen 1972 /ev. též: *Metodologie, sociologie a politika*. Praha, OIKOYMENH 1998/.
- WRIGHT, E.O.: *Classes*. London, Verso 1985.
- WRIGHT, E.O.: *The continuing relevance of class analysis – Comments*. Theory and Society 25, (Kluwer Academic Publishers) 1996.

Další prameny

- Názory na rozvoj soukromého podnikání.* (archiv výzkumu – zodp. řešitel: Jana Vitečková). Praha, ÚFS ČSAV 1990
- Nová generace soukromých podnikatelů* (archiv výzkumu – zodp. řešitel: Jana Vitečková). Praha, ÚFS ČSAV 1992
- Vzdělávací a informační služby pro malé a střední podnikatele* (archiv výzkumu – zodp. řešitel: Richard Růžička). Praha, Nadace Podnikatelské vzdělání 1994
- RŮŽIČKA, R.: *Social Ownership and the Structure of Ownership Behaviour: Czechoslovakia* (referát přednesený na XII. světovém sociologickém kongresu). Madrid, 1990
- RŮŽIČKA, R.: *The Teachers as a Citizen: A Problem of his/her Social Education.* (referát přednesený na XIV. světovém sociologickém kongresu). Montréal, 1998
- RŮŽIČKA, R., LANGOVÁ, A., POTOČEK, T., VENC, J.: *Sociální obsahy v celoživotním vzdělávání: ohlédnutí za Spojeným královstvím* (zpráva – nepublikovaný text; Praha, PedF UK 1995).
- Vlastnictví, management a participace ve strojírenském a textilním průmyslu ČR* (archiv výzkumu – zodp. řešitel: Richard Růžička). Praha, FF UK 1997

Actors, Structures and Chances in the Transformation of Society

Summary

The aim of the article is to give a view of the major sociological dilemma of agency versus structure as a prism of the transformation processes in society after the demise of „real socialism“. It concludes that the depth of the systemic transformations sets general theoretical questions in a clearer context. Attention is devoted to the general public, social classes and specific socio-economic strata as the agents of social inertia and change (e.g. with a view to the processes of the legitimisation of intervention in property relations). In this context the article brings together various empirical and conceptual reflections on the one hand, and the instruments or consequences of intervention on the other. It considers the sources and effects of solidarity value orientations, practical limitations in entrepreneurial careers, the process of formation of „proto ownership“ behaviour and also, for example, the differential influence of institutionalised forms of public pressure on the development of what is known as „major“ and „small-scale“ enterprise. The founding acts of the transformations are considered through the optic of the reconstruction of the class structure, and the theoretical sources of the contemporary picture of social organisation are „tested“ especially with regard to questions of structurally instituted responsibility as the counterpart of the (class) conflict that is usually stressed. The conclusion draws attention to the consequences of a certain inconsistency in the social stratification in a real social context (of enterprises, above all) for the transfer of patterns of behaviour and transformation as a whole.

IVANA MAZÁLKOVÁ-HOLLEROVÁ A DIRK TÄNZLER

POSTSOCIALISTICKÝ MANAGEMENT MEZI ZAJIŠŤOVÁNÍM KARIÉRY A PROFESIONALIZACÍ

Shrnutí: Roli managementu v postsocialistických ekonomikách a společnostech sociologové zpravidla popisují jako vládu manažerů. Na základě případové studie v jednom českém strojírenském koncernu se pokusíme tuto tezi o znovuzrozené mocné nomenklatuře relativizovat. Management ve východní Evropě, tak zní naše teze, se za turbulentních společenských, ekonomických a podnikových podmínek snaží balancovat mezi zajišťováním kariéry a profesionalizací, a to vede ke vzniku zcela rozdílných typů jednání a habitu.

I. VYMEZENÍ PROBLÉMU

Jednou z nejdůležitějších skupin, ze kterých vycházela transformace socialistických plánovitých hospodářství v kapitalistické tržní ekonomiky, byli manažeři v bývalých státních podnicích. Složení, kvalifikace a habitus této „knowledge class“ nemá jen význam v rámci podniku, ale má i význam obecně společenský. U „service class“ v bývalé NDR lze rovněž konstatovat obecnou tendenci k setrvání v daném stavu i přesto, že transformace byla ve východním Německu řízena zvenčí. Bývalá vládnoucí elita sice politiku a ekonomiku opustila, po vnitřní výměně ve formě vystřídání generací obsazují však řídicí funkce i nyní z valné části východní Němci; ti jsou ale často na místě kontrolováni a řízeni vrcholovými manažery z koncernových centrál na Západě a špičkami ze západních správních center (Pohlmann/Gergs 1997). Mezi státní správou a soukromým sektorem existuje značný rozdíl, pokud jde o setrvání bývalých řídicích kádrů ve funkcích (Adler 1997, Solger 1997). V soukromém sektoru došlo v rámci deindustrializace k rozsáhlé redukci těchto pozic, a tak se uvolnil značný potenciál nových samostatně podnikajících osob (Šrubar 1998c).

V České republice si bývalá „service class“ naproti tomu mohla svůj status nejenom vcelku bez problémů uhájit, manažeři a noví podnikatelé jsou dokonce považováni za vlastní vítěze transformace (Machonin 1994, Matějů/Lim 1995). Důsledkem je, že ve východním Německu byly staré struktury, v neposlední řadě i integrací západního personálu, narušeny, a zajištěno tak oddělení státní a politické byrokracie a jejich vzájemná

kontrola spíše než v České republice, kde i vzhledem ke stále ještě silné přímé a nepřímé kontrole průmyslových podniků státem (Mlčoch 1998, Hayri/McDermott 1995) v lehce pozměněné formě opět vznikla nová nomenklatura. Hovoří se dokonce o vládě manažerů jako o typickém fenoménu transformace (Szelényi et al 1995, Eyal et al 1997). Lze se domnívat, že takzvaný postsocialistický manažer přechodného období (Marz 1991) se bude podle starého zvyku orientovat spíše na vlastní přežití než na tvorbu racionálního stylu hospodaření. Za fasádou zdánlivé tržní restrukturalizace lze tušit perzistenci takových vzorů chování u velké části této skupiny.

Případová studie provedená v jednom českém strojírenském koncernu nicméně dokládá, že výše uvedená sociostrukturální kontinuita částečně zastírá vlastní dynamiku osobního a profesního formování managementu v procesu podnikové reorganizace (Tänzler/Mazálková 1996). Ve vědeckých a publicistických textech se sice obecně mluví o zpoždění, či dokonce protahování podnikové restrukturalizace v České republice, přesto nelze odhlédnout od toho, že se tu více, tu méně změnily nejen institucionální rámcové podmínky uvnitř a vně podniků, ale i sociální struktura managementu a forma ekonomického chování. Na pozadí těchto sociálně-strukturálních a institucionálních změn chceme analyzovat přechod od socialistického ke kapitalistickému manažerovi jako proces profesionalizace. Těžištěm zkoumání by měla být otázka, zda a jak manažeři využívají zkušeností ze socialismu a transformace k vytváření racionálních kompetencí jednání a nového stylu řízení. Roli a vliv expatriátů, tedy „hostujících pracovníků“ v managementu východoevropských podniků, na tyto procesy zde ponecháme stranou. Empirickou základnu analýzy tvoří jednak pětadvacet jedno- či vícehodinových rozhovorů se třiačtyřiceti zaměstnanci od vrcholových manažerů až po výrobní dělníky, jednak výsledky pozorování ve zmíněném koncernu. V době výzkumu se silně diverzifikovaný koncern skládal z více než čtyřiceti autonomních dceřiných společností zastřešených holdingovou společností, která praktikovala výraznou expanzní strategii (překračující hranice státu) a snažila se získat kontrolu nad velkou částí českého strojírenství včetně dodavatelů. Rozhovory a výsledky pozorování byly vyhodnoceny hermeneuticky rekonstruktivním postupem.

II. PODNIKOVÁ RESTRUKTURALIZACE A PROMĚNA FORMY VLÁDY V POSTKOMUNISMU

Professionalizace managementu, která je zde chápána jako součást transformace českého strojírenského koncernu, je vázána na institucionalizaci racionálního ekonomického jednání (Heidenreich 1993, Lepsius 1995) a konstituování podniku jako samoučelu (Raiser 1976, Staehle 1991, Teubner 1994), kterým se ruší utilitaristické posunutí účelu v socialistickém státním podniku (Šrubar 1991).¹⁾

To vše však neprobíhá jako racionálně navržený a metodicky kontrolovaný děj, ale jako mocenský boj mezi klíčovými skupinami s rozdílnými názory a zájmy v kontex-

¹⁾ Transformace podniku o sobě je hlavním výsledkem projektu „Autochtonní restrukturalizace. Případová studie v českém strojírenském koncernu“, který se uskutečnil v rámci výzkumné skupiny „Transformace a globalizace“ při Vědeckém centru pro sociální výzkum v Berlíně (Tänzler 1997) a její částečné výsledky byly publikovány v předchozím sborníku v edici Acta Universitatis Carolinae (1998).

tu měnících se institucionálních rámcových podmínek. Moc manažera nespočívá na rozdíl od klasického svobodného podnikatele ve vlastnictví výrobních prostředků, ale v duševním vlastnictví znalostí a vědomostí. Ve zkoumaném podniku, ale i jinde, je management tvořen převážně inženýry.²⁾ Inženýři mohou technické problémy řešit i organizovat. Rozhodující otázkou však je, jak rozhodují a řídí? Jaké jsou jejich preference, věcné důvody a motivy?

Konsolidace koncernu probíhala ve třech fázích. V první fázi hrálo nejdůležitější roli převedení vlastnických práv, ve druhé proniknutí na trhy, ve třetí recentralizace a propojení v zájmu zajištění synergetického efektu. Zároveň se změnilly rozhodovací a kontrolní struktury – od charismatického vedení v hierarchické příkazové struktuře k zveřejnění a zevšednění autority v otevřenější organizaci s prvními náznaky maticové struktury. Na úrovni aktérů bylo možné tyto změny v managementu pozorovat.

Dominantní postavou první fáze byl generální ředitel.³⁾ V dvojroli nejlivnějšího vlastníka – kontroloval dvacet procent podílů koncernu – a inovativního podnikatele vystupoval zároveň jako personifikace koncernu. V očích osazenstva se tento složitý proces jeví nikoli neprávem jako záchrana koncernu a proces osvědčení generálního ředitele, který ukázal perspektivu do budoucnosti. Soustředil se na vytvoření průmyslového impéria, které kontroluje část českého hospodářství. Jeho vlastnická a kontrolní práva formálně legalizovala jeho mocenskou pozici a zajišťovala mobilizaci odpovídajících donucovacích prostředků. Jako nástroj výkonné moci používal holding, jehož možnosti se však omezovaly zejména na správní a kontrolní činnosti. Získání věrných spolupracovníků spočívalo naproti tomu ve vyjednávání a složité přesvědčovací práci na úrovni předávání informací. To předpokládá jednak obratnost, jednak dobré sociální vztahy. Rozsah moci generálního ředitele souvisel s obtížnou situací, ve které se koncern při jeho příchodu nacházel a ze které zjevně pouze on mohl nabídnout východisko, což potvrdilo i rozhodnutí tehdejší vlády. Záchrana koncernu se mohla uskutečnit pouze jako „tvořivé zničení“ ve smyslu Schumpetera. Šlo však o zásah do sociálního přediva podniku a prohloubení krize důvěry a legitimity vyvolané společenskou transformací. Aby generální ředitel unikl z tohoto začarovaného kruhu, uchýlil se k odlišné interpretaci situace. Jako všichni charismatičtí vůdcové prohlásil krizi za šanci osvědčit se, pochod „slzavým údolím“ za nutnou podmínku dosažení lepších zítřků a tvrdé zásahy legitimoval touto nadějnou vizí. Radikální odstranění starých struktur se však mohlo podařit, pokud byly zároveň splněny určité stabilizační faktory. Šlo o úpravu financí (právě tato oblast řízení je považována za nej-

²⁾ Bezprostředními dědici svobodných podnikatelů byli inženýři, poté následovali obchodníci a v současnosti dominují finanční experti. Tím se posunují preference, které slouží jako východisko pro rozhodování. Jsou stále abstraktnější a odosobněnější. Rozhodoval-li se svobodný podnikatel intuitivně, inženýr na základě přírodovědných poznatků a obchodník vycházel z tržně ekonomických rozvah, finančník se rozhoduje podle finančně hospodářských hledisek.

³⁾ Generální ředitel jako vedoucí holdingu a předseda představenstva (board of directors) byl oficiálně označován anglosaským titulem general manager, zatímco generální manažeři dceřiných společností se nazývali socialisticky ředitelé. Všichni vrcholoví manažeři jsou řediteli, což zdůrazňuje jednotu této skupiny. Zavedením anglosaských označení, která se dodržují nedůsledně, se zdůrazňuje modernost a prozápadní orientace, ale také rozlišení jednotlivých pozic, na které se klade stále větší důraz. Tento proces je však třeba nahlížet také v souvislosti s posílením formální organizace. I přes anglosaské tituly se jedná pro forma o kontinentální duální systém s představenstvem a dozorčí radou (obsazenou převážně členy koncernu), proto tedy zůstaneme u označení ředitel.

větší slabinu generálního ředitele i pozdější příčinu jeho odvolání z funkce na jaře 1999, i když on sám se ohrazuje spiknutím bank) – jak dluhů a pohledávek, tak úvěrování rozběhlých obchodů a nových zakázek, zachování výroby a konečně zapojení osazenstva do tohoto obtížného procesu přizpůsobení se novým poměrům. Ve své strategicky důležité pozici mezi mimo- a vnitropodnikovými zájmovými skupinami se ředitel opíral nejen o svou legitimní moc na vrcholu hierarchie, ale i o mimo- a vnitropodnikové vztahy vzájemné závislosti, ve kterých nelze v rigidní povelové struktuře postupovat podle racionality trhu (efektivita, optimalizace užítku), kde ale platí pravidla vyjednávání zaměřeného na spravedlivé uspokojení zájmů všech zúčastněných.

Jednání generálního ředitele nespočívalo tedy v návratu k formální organizaci jako stále ještě kontrolní jednotce. Tu bylo třeba nejprve posílit. V této nepřehledné a nejisté situaci však mohl využít zkušeností ze své socialistické éry. V socialistickém nedostatkovém hospodářství jako věčné krizi dřímalo charismatické vůdcovství stále v podhoubí. Hospodářské instituce zbavené diktaturou strany legitimacy dovolovaly decizivní rozhodnutí a poskytovaly osobám toužícím po moci vhodné příležitosti zasahovat jak „tvrdou rukou“, tak i šikovně a flexibilně v rámci vyjednávacích a výměnných struktur. V kontextech jednání deinstitutionalizovaných socialistickou hospodářskou praxí i transformací mělo každodenní působení podobu nahodilých intervencí, které generální ředitel používal až do svého nedávného odvolání jako nejdůležitější prostředek k prosazení svých cílů. Pomocí této techniky předváděl v pravidelných intervalech svou nenahraditelnost a zabezpečoval svou vůdcovskou roli. Zásah následoval většinou tehdy, když ztroskotaly snahy příslušných zodpovědných pracovníků, se tedy jevil jako nutný a legitimní. V působivých projevech stavěl potom publikum před zdánlivou alternativu – poslušnost nebo likvidace/zánik. Pohrával si přitom se strachem před výprodejem českého hospodářství do rukou zahraničních zájemců a nadějí na znovuzrození českého průmyslu.

Skutečnost, že na generálního ředitele byla přenesena zodpovědnost za koncern, to, že vlastní dvacetiprocentní podíl akcií, že se mu podařilo zavázat stát k odebrání zakázek objednaných před revolucí a získat banky k financování nových projektů, se mu přičítalo k dobru jako mimořádná zásluha. Získal tím pověst „zachránce“ koncernu. Nahodilé intervence sloužily sice k zajištění autority, vyčerpávaly se však více či méně v taktických opatřeních *ad hoc*, které zabránily nejhorsímu, aniž by však skutečně řešily strukturální problémy.

Záchranu koncernu bylo možné provést jako heroický čin charismatického vůdce, který se těšil důvěře státu, bank, osazenstva a především managementu. Sanace a zajištění přežití předpokládalo však již rozdělení a zevšeňování moci. Vzhledem ke komplikované koncernové struktuře s více než čtyřiceti dceřinými společnostmi byly možnosti centrálního řízení velmi omezené. Za těchto podmínek byly transparentní, a tedy zvládnutelné pouze aktivity menších podnikatelských jednotek. Generální ředitel předal proto zodpovědnost za dceřiné podniky do rukou manažerů, kterým dal k dispozici široký manévrovací prostor a kteří měli prokázat své schopnosti za tržních podmínek.

Nemožnost hierarchického řízení měla být v této druhé fázi kompenzována „neviditelnou rukou trhu“, aby se tímto způsobem vydělili schopní manažeři a perspektivní dceřiné podniky. Aby byli manažeři ochotní převzít rizika a odolávat těžkostem spojeným se sanací podniku a vytvořit si vazbu na koncern, museli získat přístup

k moci a penězům. Kromě toho vládla naděje, že poskytnutý manévrovací prostor bude pobídkou pro schopné manažery samostatně vyvíjet a ověřovat experimentálním způsobem nové metody řízení. Teprve když se manažeři neosvědčili, koncern zasáhl. Poskytnutý manévrovací prostor byl však využíván velmi rozdílně. Příčinou byly strukturální i osobní důvody. Strategie „procházení ohněm“ se vyvinula v „divokou“ restrukturalizaci se závažnými neočekávanými vedlejšími důsledky. Realizace a institucionalizace principů tržního hospodářství na podnikové úrovni se zvrhla ve vnitro-koncernovou bitvu nejzdatnějších (*battle of the fittes*), který vedl k atomizaci koncernu a rozdrobení autority a ve druhé fázi vyzvedl manažery v dceřiných společnostech do hlavních rolí.

III. DECENTRALIZACE A DIFÚZE MOCI

Při řešení strukturálních problémů byl generální ředitel odkázán především na dvě skupiny, na (vrcholové) manažery z holdingu a z dceřiných společností. Manažeři holdingu stojí v čele kontrolního a správního orgánu, manažeři z dceřiných společností řídí výrobní podniky. Zastupují tedy do jisté míry protikladné zájmy. Holdingoví manažeři byli donedávna exekutory generálního ředitele, jenž by však býval rád přeměnil finanční a správní centrálu opět více ve strategicky operující kmenový podnik, čímž se změnil i role manažerů ve vedení holdingu. Objektivně se zostřoval konflikt zájmů jak mezi manažerskými frakcemi v holdingu a ve výrobních závodech, tak mezi jednotlivými výrobními závody. Ve skutečnosti však probíhaly hranice konfliktu a spolenectví jinde.

Generálnímu řediteli se podařilo spojit kombinaci autoritativního stylu řízení a intervenčního jednání, osazenstvem nazývanou „válečný komunismus“, s imagem „tvrdého“ příznivce tržního hospodářství. Tento obraz je také ideologickým poutem mezi vrcholovými manažery jako následovníky ředitele, kterému vděčí za svou pozici a na kterém jsou závislí. Ideologicky povýšené následovnictví však není s to překonat konflikt zájmů mezi manažery, který je dán jejich postavením. Věrnost tržním principům zakrývá především reálné rozdíly v managementu zvláště ve výrobních závodech. Vnější znakem těchto tržně orientovaných manažerů byl úspěch jejich podniku. Později se však ukázalo, že mezi těmito úspěšnými podniky – přičemž úspěch je poměřován obratem – existují skutečně značné rozdíly vzhledem k uskutečněné či započaté restrukturalizaci, a tudíž i solidním výhledům do budoucna. Rozlišili-li se tedy výsledek ještě podle toho, jakým způsobem byl vytvořen, oddělí se zrno od plev. Vyjde tak najevo, že závod s nejvyšším obratem byl úspěšný jen díky více či méně náhodným spekulativním ziskům, a s dobíhajícími smlouvami z předrevoluční doby se již rýsuje krize podniku a intervence ze strany vedení koncernu. Naproti tomu úspěch skutečných tahounů modernizace spočívá v jasné dlouhodobé strategii pronikání na nové trhy na Západě s novými výrobky a již započatá restrukturalizace podniku.

Vedle osobních rozdílů v kvalifikačním profilu manažerů hrají významnou roli také strukturální rozdíly mezi podniky. Vývoj nových produktů a proniknutí na trh je například pro dodavatele daleko jednodušší než pro výrobce finálních výrobků, tedy vlastní klíčové oblasti výroby. Ale i tyto strukturální rozdíly se projeví teprve prostřednictvím

vnějších projevů, jež profiltrují vnímání objektivních podmínek situace podle určité struktury priorit. Není zřejmě náhoda, že management tohoto dříve privilegovaného finalisty pocítoval menší tlak k restrukturalizaci než na něm závislí dodavatelé, kteří při krizi koncernu a finálních výrobců zavěťřili šanci na zlepšení své pozice v rámci koncernu. Je dokonce velmi pravděpodobné, že se z této skupiny modernizátorů v úspěšných dodavatelských závodech budou rekrutovat budoucí vedoucí divizí, kteří pak budou vládnout strategickým klíčovým i dodavatelským závodům.

Tito manažeři z dceřiných společností a prospektivní vedoucí divizí byli členy informační skupiny, k jejímž přívržencům patřili i někteří členové holdingu. Skupina tvořila protiváhu ke generálnímu řediteli. Tato více či méně utajená řídicí elita zřejmě získá rozhodující vliv na uspořádání koncernové struktury v budoucnu a obsadí nejdůležitější mocenské pozice. Pokud by generální ředitel nebyl odvolán, jistě by byl zapojen do kolektivní řídicí struktury, což by dalo jeho postavení jako primus inter pares zcela jiný význam. Jeho moc by v souvislosti s konsolidací a normalizací dále klesala a naopak výkonná moc manažerů stoupala. Generální ředitel by nadále vystupoval již jen jako „figurehead“ a „troubleshooter“, o svou roli „lídra“ by se dělil s vrcholovými manažery. Také jeho role podnikatele⁴⁾, která byla rozhodující pro přežití koncernu a kterou často přebíral za své méně schopné manažery v dceřiných společnostech, by s plánovanou fúzí čtyřiceti dceřiných společností pravděpodobně přešla do osmi divizí a se souvisejícím zeštíhlováním managementu na zbylé a stále mocnější manažery.

Podáři-li by se skupině vybraných vrcholových manažerů z holdingu a dceřiných společností zakotvit ve struktuře organizace jako řídicí mužstvo, došlo by zřejmě ke konstelaci, kterou Windolf popsal jako kombinaci vlády manažerů a vlastníků. Nezávisle na výše popsaném možném vývoji došlo k této situaci došlo odvoláním generálního ředitele z vedoucích funkcí, jelikož stále kontroluje jako vlastník jak dceřiné společnosti, tak domácí i zahraniční podniky spojené s koncernem podílnictvím. Na druhé straně kontrolují manažeři z dceřiných společností jimi převzaté podniky. „Manažeři hrají vůči ostatním podnikům roli vlastníka a sami jsou vlastníky kontrolováni“ (Windolf 1994: 81).

IV. PROFESIONALIZACE A HABITUS

V příkrém kontrastu k autoritativnímu stylu řízení generálního ředitele (potají titulovaného generál nebo diktátor), jehož nepovedené kopie lze najít v managementu zdánlivě úspěšných, se management úspěšných dceřiných společností sice nevzdával kontroly, ale kromě toho se snažil s osazenstvem vycházet kooperativně. Rozdíl byl podmíněn prostředím. Generální ředitel byl již před rokem 1989 řídicím kádrem se silnou pozicí a nehledě na veškerou rétoriku o moderní podnikové kultuře neodložil autoritářský paternalismus vedoucí k zachovávaní odstupu a setrval v manýře typické pro charismatika a na rozdíl od populistů v „rituálním odstupu od osazenstva“ (Soeffner 1993: 216). Oproti tomu byli jeho spolupracovníky odborníci se vztahem

⁴⁾ Typizace pochází od Mintzberga (1973).

k výrobě a stálým kontaktem s osazenstvem. Po revoluci a po kariérovém vzestupu mohli kopírovat buď distancovaný autoritářský styl generálního ředitele, nebo přeměnit socialistický paternalismus v jistý druh technokratického populismu, který si zachová blízkost k výrobě a osazenstvu a pokusí se uvolnit prostřednictvím komunikace osobní potenciály blokované organizací socialistického podniku. Tento technokratický populismus kombinuje racionální kontrolní postupy s komunikativními praktikami řešení problémů na základě kultury technického odbornictví, které se snoubí s profesionalitou odborných pracovníků.

Zatímco úspěch generálního ředitele ve fázi tvořivého ničení spočíval v kombinaci podnikatelského a byrokratického jednání, oddělily se dvě manažerské frakce (úspěšná a zdánlivě úspěšná), z nichž jedna – při pokusu o kopírování generálního ředitele – zůstává v zajetí plánovitého hospodářství a druhá rozvíjí skutečnou autonomii a podnikatelské kvality. Rozvoj autonomie v případě pseudopřívrženců tržního hospodářství se ukázal jako zástěrka pro zabezpečování (starých) privilegií a prebend na úkor podniku. Rovněž se vehementně bránili zrušení atomizace koncernových společností uskutečněné v rámci divoké privatizace. Naproti tomu je autonomie „pravých“ přívrženců tržního hospodářství důsledkem strategické (re)orientace podniku a počínající úspěšné restrukturalizace. Tito manažeři nahlížejí rovněž nutnost korektur spontánního porevolučního vývoje, zvláště když recentralizací koncernu posílí své kariérové šance.

Ekonomické chování těchto subjektů není tedy dáno pouze striktní orientací na tržní hospodářství (marketink, náklady atd.), ale především antiautoritářským⁵⁾, racionálně věcným habitem, zatímco zdánliví příznivci tržního hospodářství zůstávají v zajetí představa starého světa. Tyto habituální rozdíly nemají však pouze osobní kořeny, nýbrž souvisí především s konkrétním prostředím, ve kterém dotyčný působí. Ačkoliv byli vyměněni všichni ředitelé podniků, někde dokonce vícekrát, složení řídicích pracovníků na vrcholu zůstalo při vší dynamice zpravidla stejné. Osoby zbavené úřadu mění pozice, příležitostně i dceřinou společnost, ale téměř neopouštějí koncern, jak tomu bylo po revoluci při politických čistkách. V jednom závodě až do převzetí jinou dceřinou společností fungoval doslova funkcionářský kolotoč. Sesazený ředitel předal vedení kolegovi nebo někomu jinému ne zcela neznámému z jiné dceřiné společnosti a vrátil se do své staré funkce (např. ekonom, vedoucí výroby atd.). Management společností zůstal navzdory vší dynamice a turbulenci jako skupina poměrně stabilní a stmelené dlouhodobou spoluprací. Poučný je případ jednoho nováčka ve vrcholném managementu jedné dceřiné společnosti, který se od měšťáckého provincialismu seniorů odlišoval dobrou znalostí angličtiny a celkovou stylizací do světa znalého „yuppie“. Danému prostředí se přes všechny distinkční pokusy přizpůsobil a stal se díky řediteli tohoto závodu konkurentem poněkud méně pohyblivým seniorům ve vedení.⁶⁾

⁵⁾ Přitom nejde o autoritu jako takovou, ale o její legitimaci. Zdánliví příznivci tržního hospodářství zdůrazňují jako v socialismu autoritu úřadu, „skuteční“ příznivci tržního hospodářství věcnou autoritu, kterou obhajovali již dříve.

⁶⁾ K otázce vlivu anglosaských kulturních prvků na společenské instituce a individuální způsob života ve východní Evropě se vrátíme ještě na konci textu. Podobně jako v politice je nutno rozlišovat mezi reálným jednáním a rétorikou, v každodenním životě je rozdíl mezi *lifestyle* a způsobem života (Matthiesen 1995). Příklad českého yuppie zřetelně ukazuje sociální a prostředím podmíněné tlaky, které omezují i možnosti postmoderního individualisty.

V. KOMUNIKACE A KONTROLA

Tradičně se rozlišují tři základní ekonomické funkce podnikového vedení. Strategická rozhodnutí související s trhy, životním prostředím a podnikovými cíli se přiřazují funkci podnikatelské, interní úkoly provádění a kontroly rozhodování funkci manažerské, poskytování finančních prostředků a převzetí rizika funkci kapitalisty (Chandler/Redlich 1961, Kocka 1975). Typy jednání jsou, jak ukazuje i případová studie, směsicí těchto ideálně typických funkcionálních rozlišení. Rozlišení se ukázalo užitečné při analýze postkomunistického managementu, v neposlední řadě proto, že se podniková transformace uskutečňuje zejména jako posílení formální organizace, v socialismu oslabené, a tím i moci managementu (Tänzler/Mazálková 1996).

Zároveň však bylo možné mnohde pozorovat vývoj, který oslaboval tak hierarchickou centralizaci a jednoznačné přidělení rolí. Uvnitř managementu se odehrál boj mezi frakcemi o dispoziční práva především na dceřině společnosti a také o reorganizační koncept koncernu. Existují jasné známky postupného oslabování autoritativní vlády, která v porevolučním období slavila velký úspěch, a posunutí moci ke kolektivním kontrolním orgánům. Také uvnitř jednotlivých dceřiných společností se paralelně k formální organizaci a hierarchickému řízení objevila tendence k posílení komunikace a kooperativního stylu řízení. Jde tedy o jevy, které jsou naprosto v souladu se všeobecnými trendy v moderních organizačních a řídicích koncepcích. Spočívá-li formální organizace na pokusu vynutit si racionální jednání a zbavit se iracionality prostřednictvím kontroly, postmoderní teorie managementu a organizace poukazují na zvrhnutí těchto kontrolních pokusů do iracionality organizací a přimlouvají se za odstranění nebo alespoň výrazné omezení formalizovaných hierarchií na základě striktní dělby práce. Na místo oddělení fyzické a duševní práce, hierarchií a monopolizace vědění nastupuje v postmoderních organizačních koncepcích komunikace a volný tok informací mezi propojenými (částečně) autonomními skupinami, které přebírají rozhodování, odpovědnost a podnikatelské riziko.

Sílící uvědomování si managementu jako „komunikační práce“ (Brosziewski 1996) i ve východní Evropě není však výsledkem pokusu o uplatnění západního učebnicového vědění v praxi, jde spíše o sociální inovaci, jež sama vyplynula z výrobního prostředí. Aktuální odlišnosti ve stylu řízení a v chápání manažerů sebe sama mají původ ve zkušenostech a socializaci v socialistickém podniku. Na rozdíl od klasického distancovaného autoritativního paternalismu starých socialistických hospodářských vůdců, který je stále živý v některých frakcích managementu, zároveň však platí za přežilý, části mladšího managementu praktikují komunikativní technokratický populismus. Tento styl řízení inženýrů, kteří se po roce 1989 dostali do vedoucích pozic, má kořeny v jejich tehdejší pozici svázané s výrobou a osazenstvím a technokratickým chápáním sebe sama, který je charakteristický pro jejich myšlení a jednání i po revoluci. Socialistickým dědictvím jsou habituelně ti manažeři, kteří socialisticky mysleli nejméně ze všech. Pokud vůbec, tak jsou to ti technokratičtí populisté, kdo představují skutečně původní a moderní typ, jejichž habitus se formoval za podmínek socialismu, ale rozvinul se teprve v postsocialismu po odstoupení nomenklatury. Stará společnost již takto nosila zárodky sil nové. Tento typ manažera vykazuje podobné rysy

jako jeho západní současník. Zatímco však je habitus západního postmoderního manažera této generace produktem vědomě inscenovaného „*lifestyle*“ v rámci programů „*human relations*“ a „*corporate identity*“, u postkomunistických manažerů se jedná o produkt okolního prostředí. Z toho vyplývají určité důsledky.

Komunikace neprobíhá bezproblémově ani v podnicích pod vedením těchto modernizátorů. Management je stále ještě blokován zkušeností socialistické moci dělnické třídy, na straně osazenstva působí jako blok nerovný podíl na hospodářském výnosu podniku. Zatímco manažeři zaznamenali značný růst příjmů a všeobecné zlepšení sociální situace, museli se zaměstnanci naopak smířit s nemalým snížením příjmu i statusu (Šrubar 1998c). Technokratický populismus s představou „všichni jsme na jedné lodi“ sice tyto demotivující sociální rozdíly tlumí, požadovaná rovnost je však spojena se slibem reálného zlepšení materiální situace a zajištění sociální situace zaměstnanců. Tento nový vztah důvěry mezi osazenstvem a managementem byl důležitým pilířem doposud dosaženého podnikatelského úspěchu. Přišel by však vniveč, kdyby se ukázalo, že se jednalo podobně jako v socialismu o prázdné sliby. Nabytím statusu v podniku se posiluje rovněž identifikace s prací, pokud však jde o dělníky, nejdůležitější motivací vazby na koncern je finanční podnět a sociální jistoty, což manažery nutí odměňovat osazenstvo za projevenou důvěru. Na podnikové úrovni se tak projevuje sociální problém, se kterým se potýkají společnosti v procesu transformace ve východoevropských zemích. Mzdy zde stoupají rychleji než produktivita práce. Na druhou stranu vzhledem k prudkému zdražování především nájmu, dopravy, zdravotní péče a ostatních základních potřeb stačí pouze na pokrytí životního standardu, který se pohybuje nejen hluboko pod úrovní Západu, ale nedosahuje v mnoha oblastech ani standardu běžného před revolucí. Interní procesy probíhající v organizaci souvisejí s proměnou, ale také, jak chceme na závěr přinejmenším naznačit, s přetrváváním institucionálních a kulturních tradic.

Současný hrozící nárůst nezaměstnanosti v České republice by krizí transformace zesílil, zvláště ve společnosti, která na ni není připravena z důvodu rozvinutého strukturálního a mentálního egalitářství (na rozdíl od ostatních bývalých „bratrských zemí“), ve které na rozdíl od Maďarska, kde se s reformami započalo o desetiletí dříve, se náhle objevila sociální diferenciací a narůstající nerovnost. Vláda i manažeři se tak stejnou měrou dostali pod tlak. Zájmy těchto dvou skupin však jsou diametrálně odlišné. Zatímco vláda může svou reformní politiku dovést k úspěšnému konci, pokud se osvobodí od břemene staré státní ekonomiky, manažeři v bývalých státních podnicích vzhledem k nedostatku kapitálu a omezené konkurenceschopnosti jsou odkázáni na státní podporu, aby vůbec mohli přežít.

Opožděná krize transformace může však na druhou stranu přispět k tomu, že manažeři, opírajíce se o nový podnikový paternalismus (Možný 1993), tedy obnovení paktu mezi manažery a osazenstvem jako za socialismu, budou schopni lépe prosazovat své podnikatelské a osobní zájmy. Pokud by manažeři z velkopřemyslových podniků získali tímto způsobem větší vliv na politiku, neznamená to ještě vládu manažerů. Vzestupem mladší, technokraticko-populistické generace manažerů a vzrůstajícím vlivem sociálních demokratů na politické dění v České republice se ohlašuje konec autoritářství charakterizující původní akumulaci a nevázaného kapitalismu, který praktiko-

vali jak manažeři přechodného období, tak liberální reformátoři. Důsledkem nebude zřejmě přímo stažení reforem, ale odklon od neoliberálního kurzu a zhodnocení socialistických představ, konkrétně ideologie konsenzu spojená s egalitarismem, s jejíž pomocí se Češi snažili již v dřívějších fázích industrializace čelit sociální diferenciaci a narůstající nerovnosti. To by znamenalo, že se česká společnost nevyvíjí směrem k anglosaskému modelu liberálního kapitalismu, ale navzdory vši globalizaci se vrací ke kontinentálnímu modelu organizovaného kapitalismu, který byl již cílem této průmyslové části jinak opožděného Rakouska a první republiky.

Literatura

- ADLER, FRANK (1997): Früher sozialistischer Leiter oder politische Funktionäre, heute...?, in: Stefan Hradil und Eckard Pankoke (Hg.): Aufstieg für alle?, Opladen: Leske und Budrich: 383–423.
- BROSZIEWSKI, ACHIM (1997): Unternehmerisches Handeln in moderner Gesellschaft, Wiesbaden: Deutscher Universitätsverlag.
- CHANDLER ALFRED and FRITZ REDLICH (1961): Recent Developments in American Business Administration and their Conceptualization, *Business History Review* 35: 1–27.
- HAYRI, AYDIN and McDERMOTT, GERALD A. (1995): From Grand Design to Improvisations: Fallacy of Economic Orthodoxy, in: Hedwig Rudolph (Hg.): Geplanter Wandel und plante Wirkungen. WZB-Jahrbuch 1995, Berlin: Sigma: 230–248.
- HEIDENREICH, MARTIN (1993): Vom Volkseigenen Betrieb zum Unternehmen, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 2: 76–96.
- KOCKA, JÜRGEN (1975): Unternehmer in der deutschen Industrialisierung, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- LEPSIUS, M. RAINER (1995): Handlungsräume und Rationalitätskriterien der Wirtschaftsfunktionäre in der Ära Hoenecker, in: Theo Pirker, M. Rainer Lepsius, Rainer Lepsius, Rainer Weinert und Hans-Hermann Hertle: Der Plan als Befehl und Fiktion, Opladen: Westdeutscher: 347–362.
- MACHONIN, PAVEL (1994): Social and Political Transformation in the Czech Republic, *Czech Sociological Review* 2 (1): 71–87.
- MATĚJŮ, PETR and NELSON LIM (1995): Who has gotten ahead after the Fall of Communism?, *Czech Sociological Review* 3 (2): 117–136.
- MARZ, LUTZ (1991): Der Prämoderne Übergangsmanager in: Rainer Deppe, Helmut Dubiel, Ulrich Roedel (Hg.) *Demokratischer Umbruch in Osteuropa*, Frankfurt: Matthiessen, Ulf (1995): Deutungsmuster und Lebensstile im "problematischen" Konstitutionsprozess regionaler Identitäten, in: Institut für Regionalentwicklung und Strukturplanung (Hg.): *Lebensstile und Raumerfahrung*, Berlin: 33 a dále.
- MLČOCH, LUBOMÍR (1998): The Restructuring of Property Rights through the Institutional Economist's Eyes, in: Ilja Šrubař (Hg.): *Eliten, politische Kultur und Privatisierung in Ostdeutschland, Tschechien und Mitteleuropa*, Konstanz, Konstanz: Universitätsverlag Konstanz.
- MINTZBERG, HENRY (1973): *The Nature of Managerial Work*, New Jersey.
- MOŽNÝ, IVO (1993): An Attempt at a Non-Economic Explanation of the Present Full Employment in the Czech Republic, *Czech Sociological Review* 1 (2): 199–210.
- POHLMANN, MARKUS C. und GERGS, HANS-JOACHIM (1997): *Manager in Ostdeutschland*, *Köllner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 3: 540–562.
- RAISER, THOMAS (1976): Das Unternehmerinteresse, in: Reichert-Facilides, Fritz et al (Hg.): *Festschrift für Reimer Schmidt*, Karlsruhe: Verlag Versicherungswirtschaft e.V.: 101–119.
- SOEFFNER, HANS-GEORG (1993): Geborgtes Charisma, in: W. Gebhardt, Arnold Zingerle, M. N. Ebertz (Hg.): *Charisma. Theorie-Religion-Politik*, Berlin/N.Y.: de Gruyter: 201–219.
- SOLGA, HEIKE (1997): Der Verbleib der Angehörigen der oberen Dienstklasse der DDR nach 1989 in: S. Hradil und E. Pankoke (Hg.): *Aufstieg für alle?*, Pladen: Leske und Budrich: 321–382.

- ŠRUBAR, ILJA (1991): War der Sozialismus modern? Versuch einer strukturellen Bestimmung, Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie 3, 415–432.
- ŠRUBAR, ILJA (1998a): Elitenwandel in der Tschechischen Republik, Aus Politik und Zeitgeschichte, Das Parlament B 8/98: 21–33.
- STAEHLE, WOLFGANG H. (1991): Unternehmer und Manager, in: Walter Müller-Jentsch (Hg.): Konfliktpartnerschaft, München/Mehring: Hampp:105–121.
- TEUBNER, GÜNTHER (1994): Company Interest in: R. Rogowski und T. Wilthagen (Hg.): Reflexive Labour Law, Deventer/Boston: Kluver: 21–52.
- WINDOLF, PAUL (1994): Die neuen Eigentümer. Eine Analyse des Marktes für Unternehmenskontrolle, Zeitschrift für Soziologie 2: 79–92.

Post-Socialist Management Between Securing a Career and Professionalization

Summary

The role of management in post-socialist economies and societies is usually described by sociologists as that of control by a group of managers. On the basis of a case study in one Czech machine-tool concern this article examines this thesis of a reborn, powerful nomenklatura. The core question is that of whether and in what way managers are using their experience from socialism and transformation to create rational competences for action and a new style of management. The empirical basis of the analysis consists partly of qualitative research on employees from top managers to production workers, and partly on the results of observation in the concern. The study shows that the sociostructural continuity mentioned above partly conceals the special dynamic of the personal and professional formation of management in the process of industrial reorganisation. It is our view that management in Eastern Europe is trying, in turbulent social, economic and company conditions, to find a balance between securing career and professionalisation which is leading to the emergence of entirely different types of action and habitus, communication and supervision.

JIŘÍ BURIÁNEK

REFLEXE KRIMINALITY VE VEŘEJNÉM MÍNĚNÍ

V posledních desetiletích patří v sociologii k dobrému tónu vymyslet pro společnost nějaké označení. Takové pojmenování může leckdy opravdu přispět k vystižení podstatného rysu určité situace nebo dokonce vývojové tendence, někdy arcíř zůstává více či méně originální visačkou, pouhým labelem. Letný pohled do slovníků nabízí dostatek adjektiv: společnost se může ukazovat jako racionalistická, technetronní, technokratická, aktivní, meritokratická, postindustriální, konzumní, hojnosti, komerční, masová, korporační, informační, cynická, sémiotická, užvaněná, ludická, hedonistická, narcistní, postheroická atd. Svého času jsem svodu značkování podlehl a zavedl přídomek „trpělivá“ pro označení stavu, kdy společnost v relativně anomické transformační situaci vykazovala stálost politických postojů a schopnost rychle se adaptovat na nové podmínky – nárůst kriminality nevyjímaje. Koncept se ukázal jako užitečný zejména v rámci obvykle několikaminutových prezentací na četných a mnohdy mamutích konferencích připomínajících ony „karnevaly vědění“: zvláště pro cizinu to byl dobře zapamatovatelný slogan.

Dnes je však namístě klást otázku, zda se česká veřejnost staví ke kriminalitě se stále ještě trpělivým porozuměním, zda by nebylo vhodnější uvažovat o alternativách, např. o společnosti:

- radikalizované,
- ustrašené,
- nebo otrávené, rezignované.

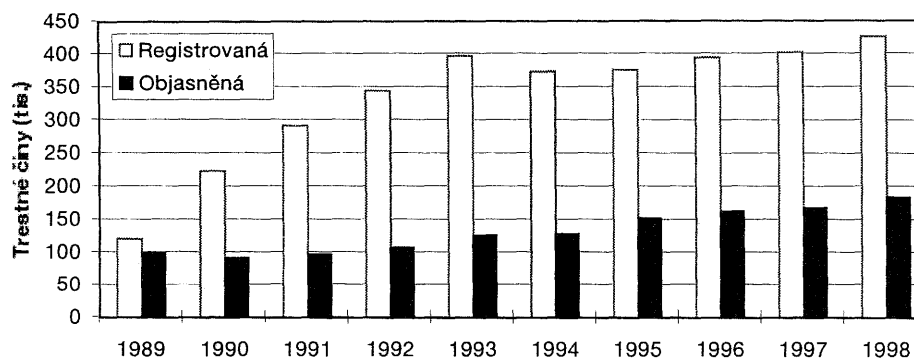
I když se k pokusům o revizi vlastních stanovisek sociologové odhodlávají jen neradi, čas od času je k tomu něco donutí – v tomto případě jde o čerstvá empirická data. Ačkoli tedy design tohoto příspěvku čerpá z článku sotva tři roky starého (Buriánek 1996), musí se vyrovnat s novou situací. Jak dokládá graf (1), celkem slibná stabilizace úrovně kriminality vzala v roce 1997 za své. Jako legitimní se proto jeví otázka, zda nás nečeká další, i když zřejmě pozvolnější fáze růstu kriminality, a jak se to vše projevív v celkovém hodnotově-normativním klimatu společnosti.

Na druhé straně je třeba vidět, že reakce veřejnosti na tuto stránku transformace (*transition*) zapadá do širšího rámce celkového ekonomického, politického i sociálního

ho vývoje v posledních deseti letech. Českou společnost v tomto směru dosud charakterizovala nepřehlédnutelná míra stability, a to i pokud jde například o politickou scénu. Proto jsme dlouhou dobu mluvili v českém případě o fenoménech „trpělivé společnosti“ (Buriánek a Šubr 1995, Buriánek a Kuchař 1997).

Dramatický nárůst evidované trestné činnosti po sametové revoluci samozřejmě vyvolal určitou odezvu ve veřejném mínění. Postoje veřejnosti ke kriminalitě ale představují složitě determinovaný fenomén. Nelze přitom zcela přesně stanovit, jaký je podíl bezprostřední osobní zkušenosti lidí (tedy „reflexivity“, Nelken 1994) a jaký vliv na formování postojů mají média, v nichž prezentace trestných činů a násilí vůbec hraje značnou roli (zde je třeba uvažovat o svého druhu „konstruktivismu“). Speciální viktimizační studie mezitím potvrdily, že míra zasažení populace trestnou činností (v tomto případě i tou nehlášenou a neevidovanou) stoupá (Kaiser 1991).

Graf 1: Vývoj kriminality v ČR po r. 1989

Při hodnocení bezpečnostních rizik hrají tedy vedle statistik stále důležitější roli údaje z cílených výzkumů zkušeností, postojů a reakcí veřejnosti. Nejnovější poznatky nabízí šetření „Postoje veřejnosti ke kriminalitě a relativní sociální deprivace“ (J. Buriánek, FF UK, grant GAČR 403/98/0395), pro který byl ukončen sběr dat v listopadu 1998. Dotazována byla reprezentativní populace ČR starší patnácti let, vzorek činil 1719 osob. Tím, že byla použita otevřená otázka k identifikaci vlastní viktimizace, mohl zřejmě mírně klesnout počet takto „evidovaných“ skutků (poslední mezinárodní výzkum viktimizace v roce 1996 ukázal více než 30 % postižených za rok), nyní získaný údaj však vcelku odpovídá jiným zjištěním, ostatně úroveň kriminality se v posledních letech dramaticky neměnila. Navíc nelze vyloučit, že *stabilizovaný podíl postižených* koresponduje s údaji v policejních statistikách: ty sice svědčí o růstu kriminality, ale může jít o vliv okolností, že *občané hlásí větší podíl spáchaných trestných činů* (viz tab. 9)!

BEZPEČNOSTNÍ RIZIKA V KONTEXTU KRIZE

Veřejnost se přirozeně záhy naučila vnímat bezpečnostní situaci jako problém číslo 1 – za problematickou ji považovalo dlouhodobě kolem 98 % respondentů v pravidel-

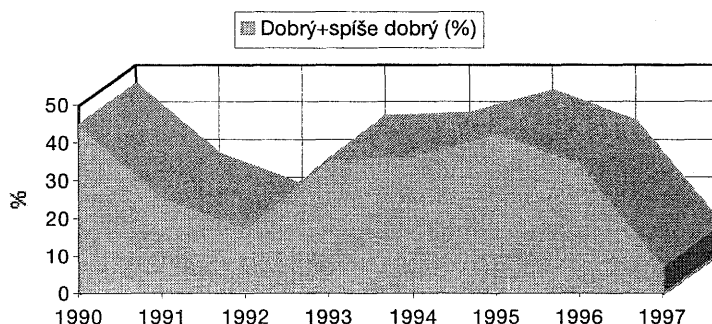
ně prováděných výzkumech. V konkretizovaném žebříčku společenských problémů podle IVVM se v roce 1997 ustálilo pořadí:

1. hospodářská kriminalita 79% „velmi naléhavé“ (+17% „dosti“)
2. zdravotnictví 74
3. obecná kriminalita 65
4. organizovaný zločin 65
5. sociální jistoty 59

Z tohoto pocitu ohrožení pak plyne i jistá míra nespokojenosti s tím, jak se vládě daří tyto problémy řešit.

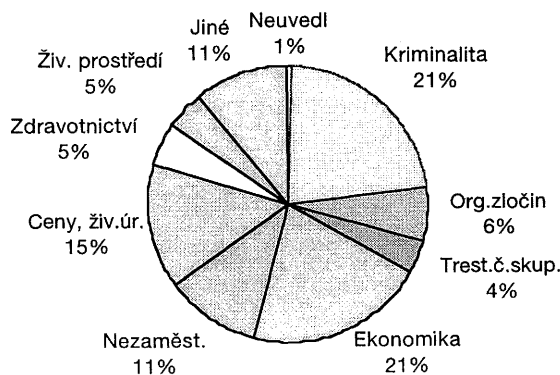
Celkové pocity občanů, vyjádřené hodnocením vždy celého uplynulého roku, docela nápadně kopírují trend vývoje kriminality (v grafu 2 údaje IVVM, leden 1998, N=1127).

Graf 2: Hodnocení celého roku veřejností

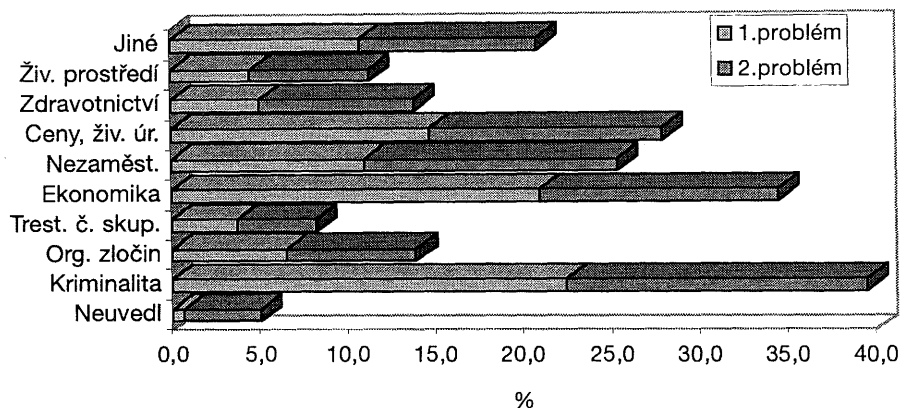
Třebaže za poklesem spokojenosti lze v posledních letech tušit především konkrétní vnitropolitické problémy, vedle vlivu „blbé nálady“ nemůžeme vyloučit ani možnost reagování na vývoj kriminality.

Graf 3: Nejdůležitější současný problém

Řada šetření z nedávné doby potvrdila významnou pozici kriminality a jejích specifických variant na žebříčcích aktuálních společenských problémů. Náš nejnovější výzkum (v listopadu 1998) však naznačuje, že u části veřejnosti není nereálné počítat s aktualizací problémů v oblasti ekonomické (grafy 3 a 4).

Graf 4: Současné problémy života

Momentálně tedy můžeme očekávat další rozšíření pocitu relativní sociální deprivace, který by mohl dále posílit subjektivní obavy občanů, a to zprostředkovaně právě v oblasti percepce bezpečnostních rizik. Na druhé straně zřejmě dochází i k jisté „neutralizaci rizik“ v tom smyslu, že – velmi pravděpodobně poněkud jiná – část populace se na rizika adaptovala, a to nejen subjektivně snížením deklarovaných obav, ale také přizpůsobením svého chování.

Aktuální potíže ovšem nemohou naráz oslabit funkčnost všech dříve působících *stabilizačních prvků*. Občané ČR projeví po roce 1989 značnou flexibilitu a pravděpodobně také schopnost revitalizovat některé tradiční hodnoty a kulturní vzorce. I když výzkumy Institutu pro výzkum veřejného mínění ukázaly po šesti letech ekonomické reformy zhruba vyvážený podíl respondentů zaznamenávajících subjektivně snížení, resp. zvýšení životní úrovně v porovnání s minulostí, dlouhodobě je oceňováno zlepšení ve sféře politické. Důvěra v budoucnost samozřejmě produkovala i jistá očekávání, a to nejen u opticky větší skupiny „vítězů“ revoluce (v různých výzkumech veřejného mínění konaných v různých obdobích přetrvával poměr 2:1 při různém podílu „konstantní pozice“).

V celkovém pohledu na životní spokojenost tedy převažovala do roku 1996 také podle IVVM skupina „vítězů“ (zlepšení tehdy konstatovalo 34 %), naopak zhoršení celkové situace uvádělo jen 18 %. Zlepšení poměrů uváděli častěji respondenti v pásmu 20 – 44 let, u vysokoškolsky vzdělaných stoupalo pozitivní hodnocení až na 56 %. V roce 1997 (již v červnu!) se ale situace změnila: podíl optimistů a pesimistů se náhle vyrovnal (26:25). Ve sféře subjektivního hodnocení podmínek můžeme počítat navíc i s efektem zvykání si na lepší podmínky: v mnoha specificky formulovaných položkách baterie spokojenosti stoupá podíl kritičtějšího stanoviska. O bezpečnostní situaci to ovšem paradoxně neplatilo. Veřejnost již zřejmě reagovala na dočasný útlum nárůstu trestné činnosti.

Tab.1. Srovnání dnešního života se situací před listopadem (IVVM, březen 1996, N = 2 045)

	% „horší než dříve“	
	1995	1996
soukromý život	12	19
životní úroveň	34	36
vliv na život v místě bydliště	14	19
sociální jistoty	60	62
pocit bezpečí	67	65

DŮVĚRA V INSTITUCE

Dlouhodobé časové řady výzkumů IVVM ukazují, že se důvěra ke společenským institucím stabilizovala. Zdá se přitom, že porevoluční euforie tak trochu vyprchala, přičemž je zajímavé, že podíl nedůvěřujících zůstává zhruba stejný (u policie těsně pod hranicí 60 %).

Tab. 2. Důvěra v instituce (IVVM)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
policie	41	48	52	49	38	39	38	33	37	41
soudy	28	29	29	37	30	38	34	32	26	27

Také v tomto případě vystupují některé korelace mezi důvěrou a indikátory sociálního statusu. Údaje z našeho výzkumu ze září 1995 odpovídají v případě policie uvedeným číslům, u soudů nám vyšla důvěra o něco vyšší (49 %, u státního zastupitelství 51 %). Údaje z našeho omnibusu XII/1996 svědčí rovněž mírně ve prospěch soudů (33 % důvěřovalo policii, 38 % soudům).

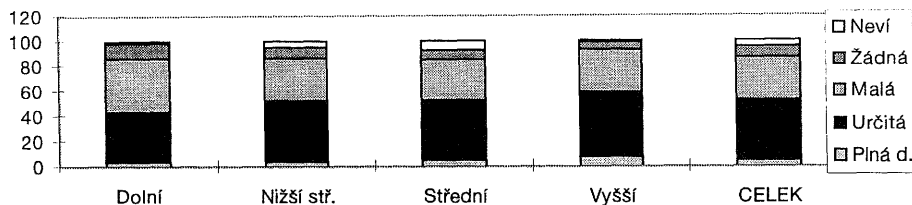
Plnou nebo určitou důvěru v policii deklarovalo v našem posledním výzkumu v roce 1998 již 52 % dotázaných (Tab. 3), což je o něco více než v kontinuálních výzkumech IVVM.

Tab. 3. Důvěra v policii podle velikosti bydliště

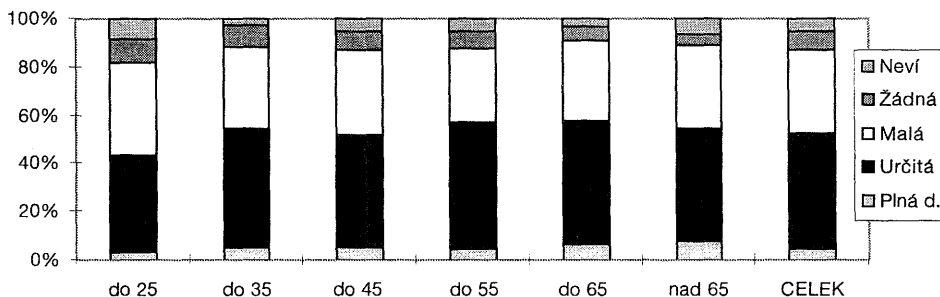
POLICIE	Velikost bydliště						Praha	CELEK
	do 2000	do 10.000	do 50.000	do 100 t.	nad 100 t.			
Plná důvěra	4,0	4,6	6,6	5,9	4,1	1,8	4,8	
Určitá důvěra	49,8	44,8	49,3	50,0	42,7	50,6	47,7	
Malá důvěra	35,0	34,5	34,6	31,9	35,3	32,5	34,2	
Žádná důvěra	5,4	8,7	6,1	6,9	12,4	9,6	7,8	
Neví	5,7	7,4	3,4	5,4	5,5	5,4	5,4	
N	297	391	442	204	218	166	1718	
%	100	100	100	100	100	100	100	

Rovněž v této položce se začínají odlišovat respondenti z velkých měst ČR (kromě Prahy), jejichž postoje jsou kritičtější. Subjektivní vnímání rizik i institucionálních předpokladů jejich zvládnutí zde vede k negativnějšímu obrazu než jinde. V následujícím grafu (5) pak pozorujeme tendenci k růstu důvěry ve vyšších statusových vrstvách.

Graf 5: Důvěra v policii podle statusu

Graf 6: Důvěra v policii podle věku

Neméně aktuální je ovšem nižší míra důvěry u těch níže postavených, u nichž může jít o komplexnější postojový syndrom na bázi sociální exkluze, v němž se pocity ohrožení mísí s nedůvěrou a skepsí. Problémem se může stát i nižší míra důvěry indikovaná mezi mládeží (graf 6).

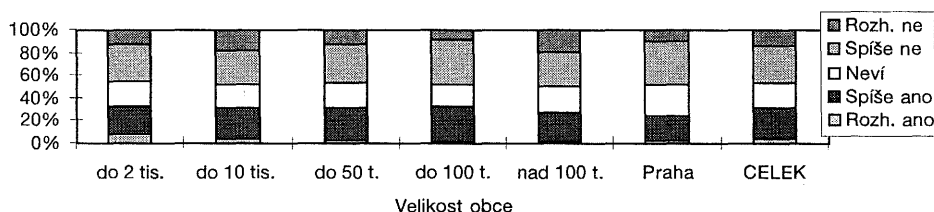
Vedle obecných dotazů na spokojenost s prací policie lze klást i specifitěji formulované otázky, zaměřené blíže k reálnému životu respondenta. Naše formulace přinesla rozložení dat mírně nachýlené k negativnímu hodnocení (tab. 4).

Na druhé straně může být použita střední kategorie („neví“) v daném kontextu – šlo o jednu z položek širší baterie – znamenat i střední, tedy relativně neproblémový postoj („ani spokojen, ani nespokojen“). Tato kategorie vyvažuje přesuny mínění při srovnání velikostních skupin obcí, mezi nimiž se vyčleňují největší města společně s Prahou (graf 7).

Tab. 4. Spokojenost s tím, jako policie chrání okolí bydliště podle velikosti obce

Velikost bydliště							
Spokojen s policejní ochranou bydliště?	do 2 tis.	do 10 tis.	do 50 t.	do 100 t.	nad 100 t.	Praha	CELEK
Rozhodně ano	7,7	3,6	2,9	1,5	1,8	3,0	3,6
Spíše ano	25,6	28,5	28,6	31,5	26,1	21,1	27,4
Neví	20,9	19,8	22,2	19,7	22,9	27,7	21,8
Spíše ne	33,7	30,8	34,2	39,4	29,4	38,6	33,8
Rozhodně ne	12,1	17,2	12,0	7,9	19,7	9,6	13,5
N	297	389	441	203	218	166	1714
%	100	100	100	100	100	100	100

Graf 7: Spokojenost s policií v bydlišti

Spokojenost s činností policie zahrnuje větší množství rozmanitých aspektů (zřejmě také v kontextu „historického“ porovnání). V běžných omnibusových šetřeních IVVM vycházela takto:

	1990	1992	1994	1996	1998
podíl více či méně spokojených	24	37	40	43	47
podíl nespokojených	70	54	55	46	44

Pokud se tento trend udrží, dojde k zajímavému fenoménu, když zvýšená míra viktimizace, kombinovaná s příznaky krize a celkově menší spokojenosti občanů, naruší důvěru v instituce a dokonce zvýší spokojenost s prací policie.

V našem výzkumu v září 1995 se výsledky příliš nelišily, ačkoliv jsme použili ve stupnici střední kategorii, která přitáhla největší podíl odpovědí. V tomto kombinovaném šetření názorů policistů i veřejnosti se potvrdilo, že spolupráce veřejnosti s policií přitom není na optimální úrovni. Na druhé straně zařazení profese policisty do „středního pásma“ sociologických stupnic prestiže povolání signalizuje, že veřejnost dnes hodnotí toto povolání již jako standardní, jako každé jiné (v žebříčku prestiže se v uvedeném roce ocitlo hned vedle povolání novináře).

POCIT OHROŽENÍ A KOREKTIVY CHOVÁNÍ

Pro subjektivní hodnocení bezpečnostní situace ve státě se hodí parafráze českého pořekadla „jinde hůře, doma nejlíp“. Téměř 80 procent uvedlo víceméně špatnou situaci ve státě: právě tady lze předpokládat silný vliv médií.

Tab. 5. Hodnocení bezpečnostní situace ze strany veřejnosti (Universitas, 9/95, N= 1106)

	++	+	-	--	?
a/ V celém státě	0.7	17.0	50.0	29.3	2.9
b/ Ve vaší obci	5.1	47.3	34.4	11.3	1.9
c/ V okolí bydliště	9.1	51.1	27.9	9.6	2.3

Při analýze reakcí veřejnosti na bezpečnostní situaci nejde nepoužít standardní dotazy na pocit bezpečnosti. Obvykle bývá zkoumán pomocí čtyř položek, které rozlišují situaci ve dne a v noci (nebo explicitně večer po setmění). Pro některé sociology mají až příliš subjektivní ráz. Musíme proto podotknout, že důležitější je následné přetavení pocitů do reálného chování, které vychází z konkrétnějšího zhodnocení rizika z hlediska jeho pravděpodobnosti a míry zneklidnění. Poslední výzkum potvrdil existující diskrepanci mezi pocitem bezpečí doma a na ulici v okolí bydliště (srovnej poslední dva sloupce v tab. 7).

Je zajímavé, že pocit bezpečí večer v bytě mají spíše Pražané a obyvatelé menších měst (10 – 50 tis. ob.), naopak výrazně *hůře je vnímána situace ve velkých městech nad 100 tis. obyvatel*. V relativně důležitějším kritériu pocitu bezpečí večer na ulici se poměr mezi kladným a záporným hodnocením vyrovnává, činí zhruba 60 : 40. Ve větších městech (50 – 100 tis.) se dokonce dále symetrizuje (graf 8).

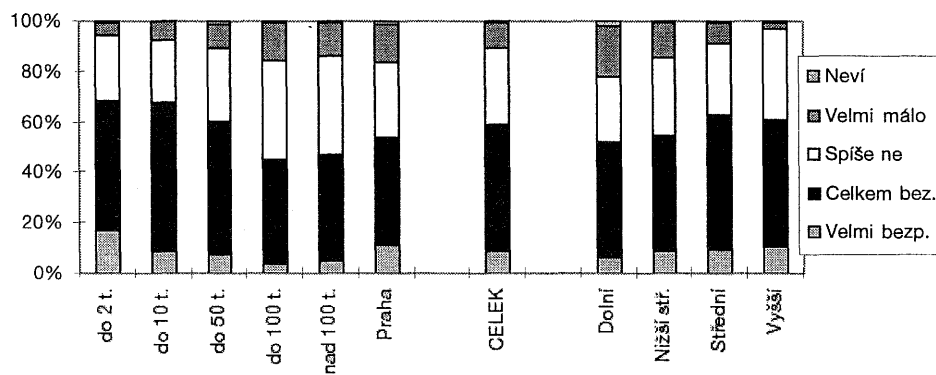
Tab. 6. Pocit bezpečí doma po setmění (podle pohlaví, 1998)

Bezpečí doma	%	Pohlaví		CELEK	
		Muži	Ženy		
	Velmi bezpečně	41,8	17,8	29,8	
	Celkem bezpečně	50,5	53,6	52,1	
	Spíše ne	6,0	21,5	13,8	
	Velmi málo	0,9	6,8	3,9	
	Neví	0,7	0,2	0,5	
	Celkem	N	846	852	1698
	%		100	100	100

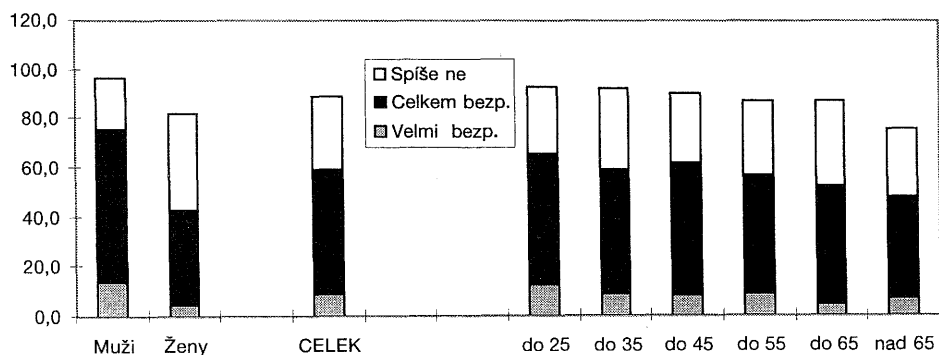
Tab. 7. Pocit bezpečí po setmění doma a v místě bydliště

Bezpečí doma	%	Velikost obce (bydliště)						CELEK	Bezp. v bydlišti CELEK
		do 2 t.	do 10 t.	do 50 t.	do 100 t.	nad 100 t.	Praha		
Velmi bezp.	31,5	26,4	33,6	20,6	26,6	40,4	29,8	9,1	
Celkem bez.	52,0	55,4	51,2	60,3	47,7	43,4	52,2	50	
Spíše ne	14,1	13,6	11,1	13,7	19,3	12,7	13,7	30,1	
Velmi málo	2,0	4,4	3,6	4,4	6,0	3,0	3,8	10,0	
Neví	0,3	0,3	0,5	1,0	0,5	0,6	0,5	0,6	
Celkem N		298	390	441	204	218	166	1717	
%		100	100	100	100	100	100	100	

Graf 8: Pocit bezpečí v bydlišti podle velikosti obce a statusu

Graf 9: Pocit bezpečí v bydlišti podle pohlaví a věku

Graf 9 potvrzuje, že u žen již v místě bydliště pocit bezpečí nepřevažuje a že také klesá s věkem. Zbytek do 100% připadá na ty, co se necítí vůbec bezpečně.

V oblasti pocitu bezpečí občanů dochází ke změnám, které jsou obtížně interpretovatelné. Nálezy si leckdy trochu protiřečí, a proto je třeba dbát na srovnatelnost údajů (stejná tazatelská síť a metodika, stejné formulace otázek). Omnibusové výzkumy zachycují obecnější postoje obvykle mimo konkrétnější kontext, leckdy tudíž přinášejí kritičtější hodnocení.

Údaje získané IVVM ukazují v kumulované kategorii deklarovaného pocitu nebezpečí při porovnání posledních let víceméně stabilní stav:

	1994	1997	1998
• v otázce pocitu bezpečí večer doma	20	26	22
• v otázce pocitu bezpečí v místě bydliště	50	49	47

Naše údaje ukazují v obou parametrech příznivý trend redukce obav:

		1995	1998
Bezpečí večer doma	++	31	30
	+	37	52
	-	24	14
	--	7	4
	?	-	1
Bezpečí večer v okolí bydliště	++	9	9
	+	32	50
	-	38	30
	--	21	10
	?	-	1

V každém případě se dá uvažovat přinejmenším o jakémisi efektu adaptace na nové bezpečnostní podmínky.

Z hlediska pocitu bezpečnosti se ukazuje jako zneklidňující pohyb občanů v místě bydliště večer za tmy. Lidé se v roce 1995 jinak většinou obávali přímého napadení (50%), zčásti také krádeží (37%), někteří spíše podvodníků (8%) nebo vydírání (3%). Strach z napadení charakterizuje ženy (62%) a nejmladší skupinu (59%), obavy o majetek jsou typičtější pro muže (45%), jde ale o efekt deklarace „neohroženosti“, tedy menší obavy z fyzického útoku.

Na uvědomovaná rizika lidé reagují většinou aktivně: v behaviorální rovině jde zejména o:

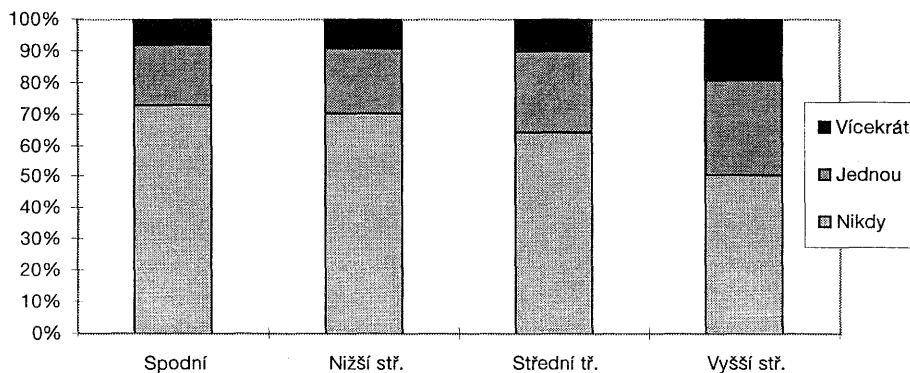
- vyhýbání se nebezpečným místům 86 %
- vyhýbání se určitým lidem 63 %
- využití doprovodu další osobou 42 %

Tento typ chování se častěji uplatňuje u žen (vyhýbání se místům – 97 %).

TRENDY VIKTIMIZACE

Do stavu veřejného mínění se samozřejmě promítají i některé *latentní tendence a jevy*, které zůstávají mimo oficiální statistiku. Podle běžných výzkumů veřejného mínění lze předpokládat zhruba pětadvacetiprocentní zasažení populace v průběhu roku (výslovně se ovšem uvádí jenom krádež, přepadení nebo ohrožení), přičemž zhruba polovina případů není ohlášena. Viktimizační výzkumy poslední doby (1996, viz Válková 1997) naznačují – za pomoci podrobnější metodiky klasifikace jednotlivých druhů postižení – ještě vyšší podíl reprezentující spíše celou třetinu dospělé populace zasažené v průběhu jednoho roku. Platí tedy, že přes všechny pochybnosti o validitě policejních statistik mají naznačené trendy reálný základ (Buriánek 1997). S reakcí policie panuje podle různých zdrojů dat zhruba poloviční spokojenost, ale hlavní příčinou nehlášení události zůstává zřejmě nevíra v dopadení pachatele. Podle našeho výzkumu z roku 1995 lidé většinou podceňují úspěšnost policie při objasňování jednotlivých druhů trestné činnosti. I to lze považovat za zdroj silícího pocitu ohrožení. Pochopitelně ani viktimizační výzkumy nejsou s to odhalit jevy s velkou latencí – závažné sexuální obtěžování, zneužívání nebo týrání.

Graf 10: Viktimizace v roce 1994 podle sociálního statusu (Universitas 1995)

V období 1997-98 se obětí činu, jež by bylo možno považovat za trestný, stalo podle našeho posledního výzkumu 28 % dotázaných, resp. 30 % rodin. Ve shodě se zahraničními zkušenostmi se potvrzuje, že ženy se stávají objektem trestné činnosti méně často (tab.8). Celkově jde zhruba o pětiprocentní rozdíl. Ten se projevuje zejména u těch, kteří byli zasaženi jednou událostí: v případě, že respondenti uvedli dvě nebo tři zkušenosti (typy trestných činů, nikoli opakovanou viktimizaci!), rozdíl mezi muži a ženami se snížil.

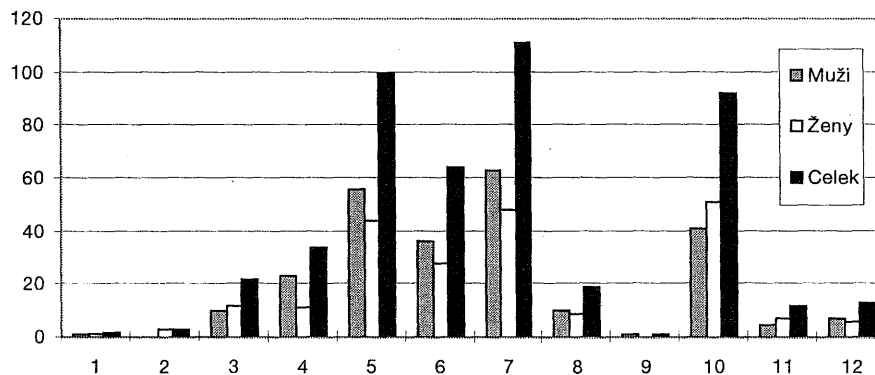
Tab. 8. Osobní zkušenost s trestnou činností podle pohlaví (1997-98)

	POHLAVÍ		Celkem
	Muži	Ženy	
Zkušenost s TČ	257	212	469
%	30,6	25,0	27,8
Nezasaženo	582	636	1218
%	69,4	75,0	72,2
CELKEM	839	848	1687
%	100	100	100

Statisticky signifikantní na hladině 0.05

Jestliže z celé populace uvedlo zasažení trestnou činností 28 % respondentů, pak šlo většinou právě o jeden typ trestného činu. Pouze 10 % (z celé populace) uvedlo dva skutky a jenom 2 % tři. Proto v následující analýze pracujeme pouze s první, subjektivně nejzávažnější „volbou“. Otevřenou otázku jsme kategorizovali poměrně podrobně do jedenácti kategorií (graf 11).

Graf 11: Viktimizace 97-98 podle pohlaví

Údaje o nejzávažnějším trestném činu, který uvedl podsoubor respondentů viktimizovaných v letech 1997-98.

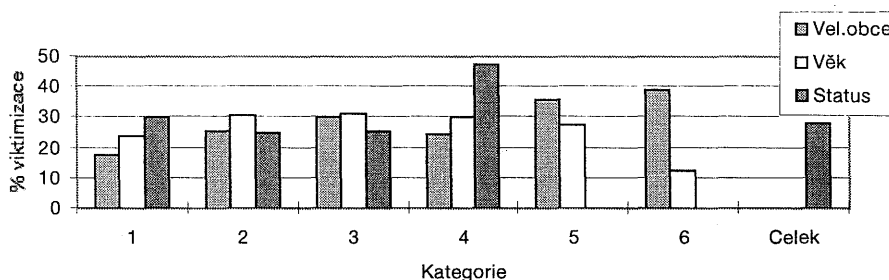
1. Vražda, pokus o vraždu	2. Znásilnění
3. Loupež, loupežné přepadení	4. Násilný útok, přepadení
5. Vloupání	6. Krádež automobilu
7. Jiná větší krádež, úmyslná majetková škoda	8. Podvod (v oblasti investičních společností, cestovního ruchu)
9. Vydírání, vybití „výpalného“	10. Drobné pouliční či kapesní krádeže
11. Šikanování, obtěžování, týrání, zneužívání	12. Jiné trestné činy

U většiny trestných činů jsou častěji (nikoli ve smyslu statistické významnosti, ta se u takto „vzácných“ jevů nemůže uplatnit) zasaženi muži, nebo je situace vyrovnaná. Pouze u položky č.10 (a pochopitelně u znásilnění) se poměr přechyluje na stranu žen, avšak zde jde o tendenci očekávatelnou.

Riziko viktimizace se liší u jednotlivých věkových skupin, má tendenci klesat s věkem. Je zajímavé, že nezasahuje tak výrazně nejmladší skupinu respondentů (porovnání viz graf 12).

Rostoucí sociální diferenciaci společnosti se pak projevuje také v odlišné pravděpodobnosti viktimizace u jednotlivých statusových skupin (respondenti se subjektivně zařazovali do pěti vrstev, pro další statistické vyhodnocení jsme dvě nejvyšší sloučili do jedné kategorie. Pro srovnání uvedeme všechny skupiny v jednom grafu, přičemž velikostní skupiny obcí a věkové skupiny jsou řazeny vzestupně od 1 do 6, kategorie sociálního statusu jsou čtyři.

Graf 12: Viktimizace podle sociálních skupin

Riziko viktimizace zřejmě výrazně klesá po 65. roce věku. Je podstatně vyšší u lépe situovaných vrstev, pochopitelně také v Praze.

Připojená tabulka 9 pak naznačuje dosti výrazný posun v chování populace v posledním období, když tři ze čtyř postižených údajně nahlásili záležitost policii. Dřívější výzkumy umísťovaly tento odhad zhruba na úroveň poloviny případů, i když pásmo kolísalo prakticky od maxima (hlášení krádeží aut) po hodnoty takřka minimální (sexuální násilí). Projevuje se tendence k sociální diferenciaci spolupráce s policií: například mladí lidé (do 25 let) hlásili postižení relativně méně často (59%) a zřejmě policii o něco méně důvěřují. Nízké procento ohlášení trestných činů charakterizuje nejnižší vrstvy (49%), naopak nejvyšší vrstvy hlásí až 80% případů, vysokoškolaři dokonce 85%.

Tab. 9. Hlášení postižení trestným činem policii podle velikosti bydliště

Ohlásil čin?	Velikost bydliště					Praha	CELEK
	do 2 t.	do 10 t.	do 50 t.	do 100 t.	nad 100 t.		
Policie	65	68	72	72	91	71	73
Jiný orgán	4	5	6			1	3
Blízcí	10	18	17	10	7	22	15
Vůbec ne	21	9	5	18	1	6	9
N	68	104	139	61	81	69	522
%	100	100	100	100	100	100	100

V tabulce údaje od podsouboru občanů, kteří deklarovali osobní zkušenost s trestným činem 1997-98.

OBAVY OBČANŮ Z TRESTNÉ ČINNOSTI – PERCEPCE RIZIK

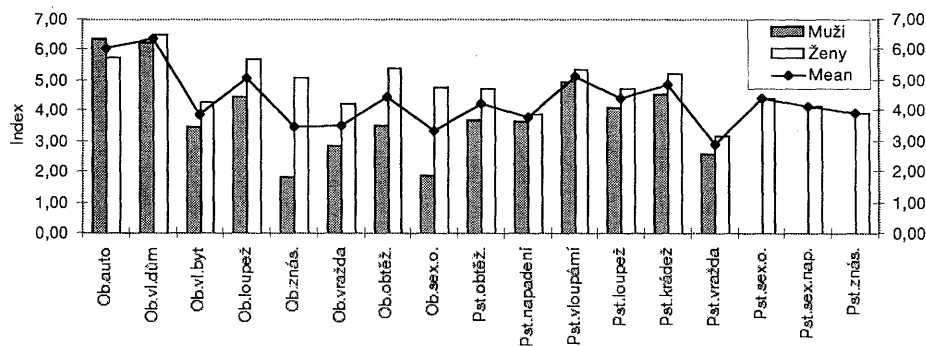
Pokud se občané vyjadřují ke konkrétním rizikům, vzniká žebříček dosti podobný statistickému obrazu struktury trestné činnosti, i když celkem přirozeně se obavy týkají i násilných trestných činů. U celé dotázané populace vychází následující pořadí (podle podílu „velkých obav“, tj. odpověď 8 – 10 na desetibodové škále):

• krádeže auta	41,1 %
• vloupání do domu	40,3
• obtěžování	16,8
• oloupení	16,6
• sexuální obtěžování	11,5
• znásilnění	11,2
• vloupání do bytu	10,7
• vražda	10,0

Reálné proporce jsou ovšem leckde posunuty: protože jenom tři čtvrtiny dotázaných vlastní automobil, činí ve skupině vlastníků podíl velkých obav o auto 51 %. O specifice fenoménu „obavy“ svědčí i to, že velké obavy z ukradení auta má i 23 % z těch, kteří auto nevládnou (může jít ovšem o majetek sousedů, příbuzných, o problém zájemců o koupi, apod.). U sexuálních trestných činů je podíl obav u mužů zanedbatelný, takže skoro čtvrtina žen se vážně obává tohoto typu postižení. Základní tendenci lze vyjádřit i pomocí průměrného hodnocení na škále obav – viz graf 13.

V grafu (4) jsou současně prezentovány průměry hodnocení (při použití stejné stupnice) pravděpodobnosti, že k něčemu takovému dojde. Tento odhad má blíže ke konceptu rizika, měl by být založen na spíše racionálním vyhodnocení situace respondentem. Použijeme-li opět kritérium podílu „velké pravděpodobnosti“ (8–10), u srovnatelných položek se většinou snižuje, a to často zhruba na polovinu. Citovaný výzkum nepoužil zcela ekvivalentní nabídku položek záměrně, aby baterie pravděpodobnosti poskytla údaje srovnatelné s předchozími výzkumy v ČR na toto téma.

Graf 13: Obavy z postižení trestným činem a odhad pravděpodobnosti podle pohlaví

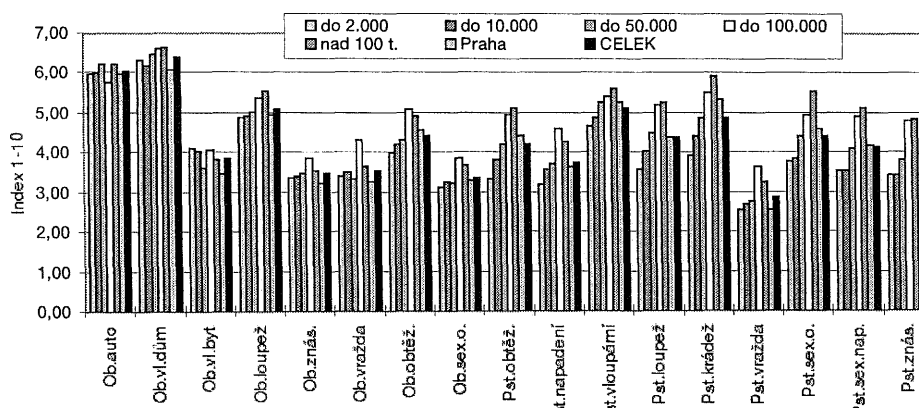
Pořadí rizik podle pravděpodobnosti můžeme shrnout pro celý soubor takto (srovnatelné položky vyznačeny kurzívou): také zde je třeba upřesnění, že pravděpodobnost sexuálního deliktu hodnotí jako poměrně vysokou zhruba 13 % dotázaných žen:

• <i>vloupání</i> (bez rozlišení dům – byt)	19,8 % („velké riziko“, 8 – 10)
• okradení (na ulici, na veřejnosti)	17,4
• <i>obtěžování</i> (mladistvými, apod.)	13,2
• přepadení (násilné, loupež)	12,1
• fyzický útok, zbití	6,7
• <i>sexuální obtěžování</i>	6,8
• <i>sexuální napadení</i>	5,7
• <i>znásilnění</i>	5,6
• <i>vražda</i>	3,9

Pokud pracujeme s průměrnými hodnotami pravděpodobnosti, není rozdíl vůči obávám tak nápadný – pravděpodobnost postihu je hodnocena spíše jako střední nebo mírně nižší. Je zajímavé, že z hlediska velikosti obce (graf 14), v níž respondent žije, se uplatňuje zřetelný gradient rizik, ovšem s výjimkou Prahy. Pražané pravděpodobnost viktimizace vnímají méně dramaticky než např. obyvatelé velkých měst: možná se již začíná projevat efekt „normalizace rizik“.

Korelace mezi obavou, resp. pravděpodobností a věkem jsou výrazné, mají však různý směr. U majetkové kriminality pocit ohrožení s věkem spíše stoupá, u sexuálních deliktů je tomu přesně naopak. U obtěžování (např. partami výrostků na ulicích) jsou zřejmě více citlivé jak nejmladší, tak nejstarší věkové kategorie.

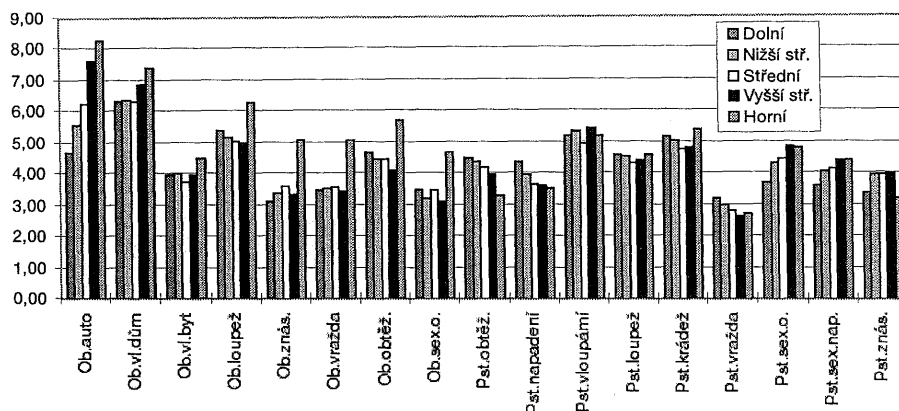
Graf 14: Obavy a pravděpodobnost postižení podle místa bydliště

Pro ilustraci připojíme ještě graf (15) závislosti obav na sociálním statusu. V tomto případě můžeme sledovat míru obav u kategorie „vyšší střední“ a „horní“ odděleně. Ti nejlépe situovaní se skutečně odlišují od ostatních vyšším indexem zejména u obav,

a to obav z majetkové kriminality (krádeže aut, vloupání). Více se bojí obtěžování, vraždy nebo znásilnění. V hodnocení pravděpodobnosti viktimizace se však sblíží s názory ostatních vrstev, které jsou jinak poměrně homogenní. Potvrzují se tak naše předchozí poznatky, kdy subjektivní charakteristiky (postoje, obavy, zneklidnění) nevykazovaly příliš silnou sociální diferenciaci. Ta se zřejmě bude více promítat do víceméně reálné pravděpodobnosti viktimizace.

Graf 15: Obavy a pravděpodobnost postižení podle statusu

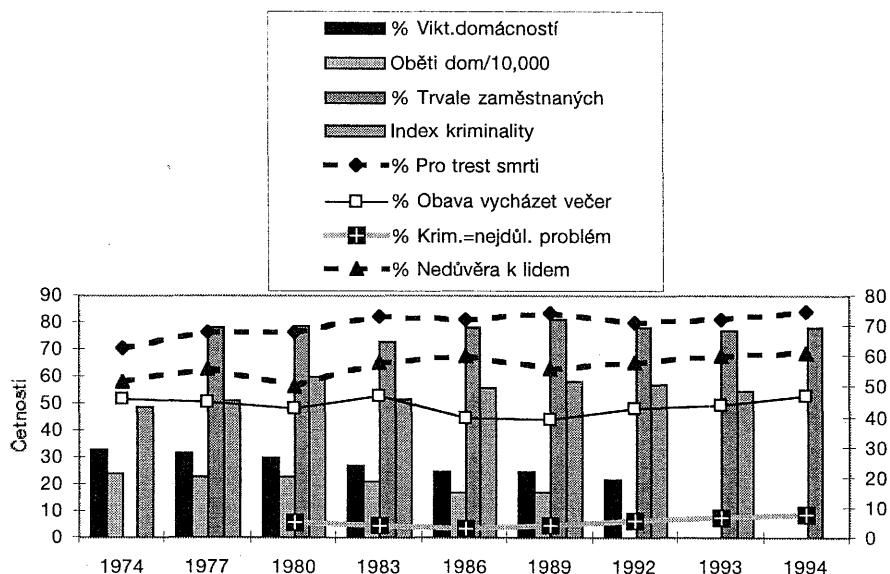
Naše poznatky se zatím pohybují v deskriptivní rovině a jen postupně nabízejí hlubší sociologickou interpretaci. Jejich vazba na sociální skupiny nebo na prostorovou diferenciaci (srovnej Chiricos 1997) není příliš nápadná, i když základní zkušenosti světové kriminologie byly prokázány (např. pokud jde o výše zmíněné sociodemografické charakteristiky pachatelů i obětí). Dosud méně patrný *vliv sociálních podmínek a statusových faktorů* (k určité výjimce viz graf 12) lze ovšem hypoteticky vysvětlit:

- (*meritorně*) dosud menší mírou sociální diferenciaci společností,
- (*metodologicky*) komplikovanými vnitřními vztahy mezi jednotlivými proměnnými a nutností přejít ke složitějším explanačním modelům.

V rámci průběžného vyhodnocování standardních výzkumů veřejného mínění je třeba zvážit, zda případné rostoucí obavy ze zločinu a pocity ohrožení nevyplývají z působení jiných faktorů. Údaje z USA (graf 16) potvrzují, že subjektivní představy se někdy značně rozcházejí s „objektivními trendy“ – skutečně nelze vyloučit korelaci mezi radikalizací postojů lidí a růstem sociálních problémů. Kdyby se hodnocení práce policie mělo řídit jenom takto chápaným „hlasem lidu“, mohlo by dojít k tomu, že práce policie bude zpochybňována či přehodnocována pokaždé, když dojde k nějaké krizi ve společnosti, ke ztrátě sociálních jistot, k nějakému vnitřnímu napětí. Ono lákavé odvolávání se na spokojenost občana tedy může za určité konstelace ohrozit akceschopnost systému a demotivovat aktéry. Navíc hrozí další protitah na straně policie, která by mohla upnout veškeré své snažení na *public relations*, na budování příznivého obrazu na veřejnosti, a to nezávisle na konkrétních výsledcích činnosti. Oč

méně bychom viděli policisty na ulici, o to častěji bychom mohli sledovat jejich stále profesionálnější a jistě pozitivní „prezentace“ v televizi: obraz moderní rizikové společnosti předvádějící ony symbolické hry na „zvládání rizik“ by tak byl završen k dokonalosti.

Graf 16: Kriminalita a její reflexe v USA

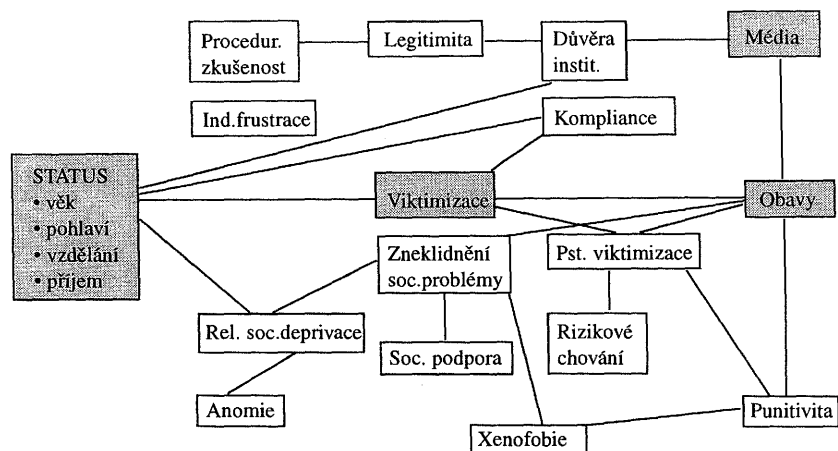
Pozn.: Údaje zaokrouhleny, v některých případech extrapolovány (Zdroj: TOMLISON 1996)

Abychom ilustrovali složitost komplexu formování postojů ke kriminalitě (v rovině obav, fear of crime), přikládáme model zahrnující několik možných výkladů formování postojů (obr.1). Část zde prezentovaných hypotéz již byla mezitím ověřena, a to i v našich podmínkách. Aniž bychom se chtěli pouštět na tomto místě do obsáhlejší teoretické rozpravy, připomínáme zjištění (u nás též Z. Pechačová a kol., 1996), že obavy ze zločinnosti nejsou založeny jenom na základních sociálních charakteristikách respondenta (pohlaví, věk, status), případně na „kriminologickém modelu“ (závislost na vlastní viktimizaci). Do hry vstupuje řada dalších zprostředkujících faktorů, mimo jiné právě ekonomická deprivace (podle Pechačové 1996: 218 ovšem – v datech z roku 1993! – pouze nepřímo) nebo důvěra v instituce. Tím se dostáváme až k samé hranici politických postojů, k hodnotovým orientacím, k postojům vůči modernizační tendenci atd.

To vše považujeme z hlediska teoretické explanace vnímání bezpečnostních rizik za velmi zajímavé, nicméně z ryze praktického hlediska lze vyvodit, že každý ekonomický nebo politický otřes by mohl změnit pro policii „strategický parametr“ – hodnocení bezpečnostní situace občany, a mohl by tak vzápětí vyvolávat krizi institucí (různé tlaky na

řešení). Nadměrné zdůraznění úlohy veřejného mínění (zvláště v poloze obav) by tedy mohlo indukovat politizaci otázek, které vyžadují především střizlivé odborné řešení.

Obr. 1. Explanační model percepce rizik

LEGENDA:
 Proced. zkušenost = osobní zkušenost s bezpečnostními složkami, s procedurami
 Zneklidnění = vnímání sociálních problémů v okolí, v komunitě
 Punitivita = sklon k trestání, k restrikci výdajů na prevenci
 Soc. podpora = okruh osob ochotných pomoci, sousedství
 Kompliance = ochota respektovat zákony, poslušnost
 Důvěra inst. = deklarovaná důvěra v instituce (policie, soudy)
 Xenofobie = konfliktní postoje, příp. politický radikalismus
 Legitimita = uznání autority zákona

RADIKALIZACE POSTOJŮ?

Pocity frustrace a nejistoty přinesly samozřejmě další doprovodné jevy charakteristické pro veřejné mínění:

1. Jistý nárůst xenofobních tendencí, intolerance.
2. Tlak části populace (a také některých politických subjektů) na zpřísnění represivních opatření (obecněji jde o punitivitu postojů).

První tendence se projevuje jak celkově ve veřejném mínění, tak v některých sociálních skupinách či sílících hnutích (viz eskalující konflikty mezi skinheads a Romy). Pro českou populaci je však stále typický odpor k radikalismu ať politickému, či etnický motivovanému. To může vyvolávat i pocit, že se vlastně nic neděje...

Srovnání názorů veřejnosti a policie umožňuje baterie otázek na zdroje kriminality (z hlediska rizikových sociálních skupin) kladená v roce 1995. Největší rizika jsou definována odlišně (uvedeno procento odpovědi „velmi výrazně“), přesto však symptomaticky:

<i>Veřejnost</i>		<i>Policie</i>	
• – mafie, organizovaný zločin	86	• – Romové	66
• – Romové	72	• – mafie, org. zločin	64
• – skinheads	53	• – mládež, party	25
• – prostitutky	44	• – běženci, imigranti	28

Ve vědomí veřejnosti se samozřejmě méně odrážejí statistiky trestné činnosti, jde tu spíše o manifestované postoje k určitým skupinám. Minimální význam připisuje veřejnost chudobě jako takové, nízkou jsou hodnoceny i zdroje kriminality v podobě sezónních pracovníků a také samotných policistů.

Dobrym ukazatelem míry liberalizace společnosti či naopak radikalizace nebo přímo *punitivity veřejného mínění* je otázka znovuzavedení trestu smrti. Po zrušení trestu smrti projevilo veřejné mínění spíše negativní reakci a dlouhodobě převažuje podíl příznivců jeho zavedení (tento motiv vstupuje bohužel občas i do politického diskurzu). Časová řada ovšem ukazuje postupný pokles punitivity a přístupnost veřejnosti k věčnému dialogu.

Tab. 10: Měl by u nás existovat trest smrti ? (IVVM, %)

	1994	1995	1996	1997	1998
ANO	76	67	64	64	67
NE	12	16	20	23	16
NEVÍ	12	17	16	13	17

Stanovisko pro existenci trestu smrti zastávají častěji muži (68%), abolicionistický postoj koreluje pozitivně především se sociálním statutem (to není všude ve světě obvyklé, viz Hood 1996). Nejméně příznivců má trest smrti mezi mladými lidmi, působí zde také vztah respondenta k náboženství. U věřících v Boha souhlasí s retencí zhruba polovina, nesouhlasí třetina.

Trvale se projevuje tendence k přísnějšímu trestání ve středních a severních Čechách, tedy v oblastech se spíše vyšší mírou kriminality. V datech lze najít některé další zajímavosti – pro trest smrti se v jednom šetření častěji vyslovili ti, kteří nedůvěřují policii. V pojetí trestu smrti jako „náhradní“ nebo „lepší“ instituce to ovšem znamená paradox: ne zcela důvěryhodný státní aparát by měl zacházet s nejpřísnějším trestem. Tady je ovšem třeba uvažovat o existenci obecnějšího faktoru punitivity, do něhož se částečně promítá i aktuální sociální pozice. Zastánci trestu smrti věří především na jeho preventivní účinek, silí také pocit neúčinnosti dosavadních trestů.

Naše detailnější analýzy fenoménů punitivity a compliance (ve smyslu ochoty respektovat zákony, viz Tyler 1990) nejprve ukázaly, že vedle dvou dominantních clusterů charakterizujících víceméně většinou populaci lze odhalit také dvě menší skupiny jedinců s výraznějším rizikem deviantního jednání (odpovídají úloze faktoru věku), z nichž jedna byla výrazně punitivní. Podle skóru ve faktoru punitivity (který jsme konstruovali z položek měřících obecně postoje ke zpřísnění trestů) bylo rovněž možno rozlišit dva typy propunitivní orientace. Zajímavé je, že v jednom lze nalézt

spíše jedince „slabší“ či zranitelnější (včetně např. starých lidí orientovaných k levici atd.), ve druhé onu typicky rizikovou „silnou“ či nezávislou populaci (s vyšším podílem mladých, svobodných mužů, orientovaných pravice a hypoteticky s větším rizikem relativní deprivace), u níž je volání po přísnějších trestech funkcí síly. Právě v této skupině se podstatně zvyšuje riziko deviantního jednání.

Naše zjištění ovšem nelze považovat za vnitřně rozporná, přihlédneme-li k závěrům viktimizáčnických výzkumů. Stejně jako se z určitých skupin rekrutují pachatelé trestných činů (mladí muži), ze stejných skupin pocházejí častěji také oběti.

STRUKTURNÍ TLAKY A TENZE JAKO DVA IMPULZY AKCELERACE KRIMINALITY

Veřejné mínění neodráží pouze stav anomie (Rabušic a Mareš 1996), který doprovází společenskou změnu do doby, než se ustaví nové normy (viz pojetí E. Durkheimy). V transformaci jde též o jistou **(re)modernizaci** (srovnej Šubrt 1996, Boers 1997) či zaplnění kulturních mezer ve formě tvorby nových institucí, a v návaznosti na to i o vytvoření postoje k reformované policii, o reflexi změn v právním řádu apod. Na tomto podkladě je zřejmě možno vysvětlit nárůst evidované kriminality po roce 1989 a její následnou stabilizaci v období 1994-96.

Ve společnosti může ovšem zapůsobit také anomie v jiném smyslu (R. K. Merton), pokud sílí sociální diferenciaci, která problematizuje dosažitelnost univerzálních hodnot, dává vzniknout relativní sociální deprivaci (s latentním rizikem krize legitimacy systému). Zmíněná potřeba rekonstrukce legitimacy nového uspořádání může posilovat tendenci k deviantnímu jednání u některých vrstev, zřejmě však působí spíše selektivně. Zatímco deprivace např. u starších věkových skupin sotva vyvolá vlnu deviantního jednání, u nekvalifikovaných pracovníků, u nezaměstnaných nebo u migrantů je toto riziko – v kombinaci s faktorem věku – značně vysoké.

Existující mezera v podobě neobjasněné a nepotrestané zločinnosti může – v souladu s teorií racionální volby a kalkulu rizik – podněcovat k využití dalších příležitostí, které zčásti vyplývají z masivních transferů majetku v rámci privatizace, ale také ze vstupu mezinárodního organizovaného zločinu. V tomto světle mělo dočasné zastavení nárůstu kriminality i drobné vylepšení ukazatele objasněnosti neobyčejný význam.

Zatímco studie z USA signalizují, že obavy veřejnosti mohou sílit navzdory stagnující úrovni kriminality (někteří autoři to vysvětlují právě faktorem rostoucí relativní sociální deprivace, ostatně korelace obav ke statusu zde naznačují nepřímou závislost!), zdá se, že v ČR bude veřejné mínění reagovat pružně a realisticky i na bezprostřední vývoj bezpečnostní situace. Pokud jde o celkový trend vývoje kriminality, nabízí se zde – v intencích systémově-strukturního paradigmatu – hypotéza, že zatímco první skok měl kořeny v anomickém charakteru sociální změny a byl následován dočasnou stabilizací (též v institucionální sféře), nynější „druhý“ posun může již korespondovat s nástupem uvažovaného fenoménu *relativní sociální deprivace*, neboť se opírá o celkem realistický pocit zhoršení životních podmínek ve vztahu k letům předchozím, nemluvě již o reflektované sociální distanci, o situaci středních tříd, atd.

V odkazu na další a dnes již klasické teorie sociální deviace (Haralambos 1995) je možno připomenout i koncepci příležitosti a „pokušení“: společnost se sice učí aktivně se bránit bezpečnostním rizikům, vysoký podíl neobjasněné a nepotrestané kriminality (a některých dalších patologických jevů) může devastovat potenciál „trpělivé“ společnosti směrem k „otrávené“, ale třeba také „zvlčilé“...

Literatura

- BLOMBERG, T. G., COHEN, S. (eds.): *Punishment and Social Control*. New York, Aldine de Gruyter 1995.
- BOERS, K., GUTSCHE, G., SESSAR, K. (eds.): *Sozialer Umbruch und Kriminalität in Deutschland*. Opladen, Westdeutscher Verlag 1997.
- BURIÁNEK, J.: Postoje a stanoviska české veřejnosti k zločinnosti a trestům, Sborník příspěvků ze semináře sekce sociální patologie MČSS, Vimperk 1996 (s. 27-34).
- BURIÁNEK, J.: Oběti trestné činnosti jako problém sociologického výzkumu a policejní praxe. Závěrečná zpráva, grant MV ČR, Praha 1997.
- BURIÁNEK, J., KUCHAR, P.: The Development of Criminality in Prague: a Low-Anomic Change? In: U. Ewald (ed.), *Social Transformation and Crime in Metropolises of Former Eastern Bloc Countries*. Bonn, Forum Verlag Godesberg, 1997 (s.111-145).
- BURIÁNEK, J., ŠUBRT, J.: The exhausted or patient society: on the human potential in the process of social change, in: J.Šubrt, N.Toš (eds.), *Crossroads of Transition*. FF UK Prague 1995 (s.115 – 126).
- CHIRICOS, T., HOGAN, M., GERTZ, M.: Racial Composition of Neighborhood and Fear of Crime, in: *Criminology*, vol. 35, N. 1, 1997.
- HARALAMBOS, M., HOLBORN, M.: *Sociology – Themes and Perspectives*, 4.vyd. Collins Educational 1995.
- HOOD, R.: *The Death Penalty*. Oxford, Clarendon Press 1996.
- KAISER, G., H. KURY, H. J. ALBRECHT (eds.): *Victims and Criminal Justice*. *Victimological Research: Stocktaking and Prospects*. Freiburg i.Br.: Max-Planck-Inst. 1991.
- MAGUIRE, M.: *Crime Statistics, Patterns, and Trends: Changing Perceptions and their Implications*. In: MAGUIRE M. et al. (ed.): *The Oxford Handbook of Criminology*. Clarendon Press, Oxford 1994.
- MUNCIE, J. et al. (eds.): *Criminological Perspectives. A Reader*. London, SAGE Publ. 1996.
- NELKEN D.: Reflexive Criminology? IN: D. Nelken (ed.): *The Futures of Criminology*. London: SAGE 1994, 250 str.
- NOVOTNÝ, O., ZAPLETAL, J. (eds.): *Základy kriminologie*. Praha, PF UK 1996.
- PECHAČOVÁ, Z., et al.: Pocit ohrožení kriminalitou v České republice. *Sociologický časopis*, r. 34, 1998, č. 2, 205-219.
- RABUŠIC, L., MAREŠ, P.: Je česká společnost anomická? *Sociologický časopis*, r. 32, 1996.
- ŠUBRT, J.: Modernizační hesla a mýty v sociologii poválečné periody. *Sociologický časopis*, 32, 1996, č. 2.
- TYLER, T.: *Why People Obey the Law*. New Haven and London, Yale Un. Press, 1990.
- VALKOVÁ, J.: *ICS 1996 – Final Report*. Czech Republic. IKSP Praha 1997.

Attitudes to Crime in Public Opinion

Summary

The author considers his own concept of the „patient society“ in relation to recent developments in the CR and the reaction of public opinion to the growing level of relative social deprivation. While last year there was a 5% rise in crime, the level of fear of crime remained unchanged. The problem of crime continues to top the ladder of perceived contemporary problems, but the weight attached to economic factors in the context of economic recession is increasing. The media have a demonstrable effect on attitudes to crime. Faith in institutions continues to be among the stabilising elements, and there have been no striking changes in the area of punitive or xenophobic attitudes and reactions. Public satisfaction concerning the work of the police has even increased slightly. Problems in the area of living standards are indirectly expressed in attitudes. There has been more significant social differentiation in attitudes to crime and trust in institutions, while faith and willingness to co-operate with the police, for example, correlates

positively with social status. Research on victimisation confirms its growth among the highest social strata, and also a slight increase among the lowest strata (the average for the whole population is roughly 30% being victims of crime over the year). The most interesting finding in the field of analysis of attitudes is clearly differences in level of fear related to place of residence. While fear of crime is naturally higher in the large towns, the pattern is different in Prague. It appears that the inhabitants of Prague have now adapted to their clearly higher level of crime and that a kind of more general trend, the effect of „risk normalisation“ is at work here.

The respondents from the survey of the Czech population cited (1998, N=1719), expressed the greatest fear of economic (property) crime, and in doing so were reacting relatively realistically. Nevertheless, the author of the article believes that the state of public opinion ought not to be regarded as the main criterion for the evaluation of practical policies. The deepening social differentiation of society in relation to the phenomenon of crime is beginning to be reflected in the attitudes of youth as well, and is making it essential to consider the question of more comprehensive sociological analysis and explanation. It also confirms the plausibility of Merton's concept of anomie, and one cannot therefore rule out the shift of a previously stabilized and patient Czech public to reactions of that might be described as resigned, „intimidated“, „stressed“, or even „wild“ (homo homini lupus).

ZPRÁVY

Jak se učí společenské vědy

Výuka společenských věd, skrytá na středních školách pod názvem předmětu Základy společenských věd pro vyšší ročníky nebo Občanská nauka u nižších tříd osmiletých gymnázií, je tématem, které zasluhuje zvláštní pozornost a důvodů je k tomu hned několik. Opakované zkušenosti z přijímacích zkoušek na společenskovědní fakulty vysokých škol potvrzují diferencovanou úroveň znalostí. Zatímco v jiných předmětech jsou vědomosti uchazečů o vysokoškolské studium z větší části srovnatelné, u společenských věd jsou daleko patrnější rozdíly v závislosti na osobnosti středoškolských učitelů. Nic na tom nemění existence povinných osnov a doporučených standardů: jejich aplikace je determinována jednak datem ukončení vysokoškolského studia vyučujících, jednak jejich odborným zaměřením, které v multidisciplinárním předmětu vede k rozdílnému akcentu na jednotlivé vědní disciplíny.

Středoškolstí pedagogové si to sami uvědomují a s rozdílnou mírou systematickosti doplňují své znalosti. Možnost hledat způsob funkční organizace vzdělávání byla impulzem pro řešitele grantu s názvem „Studijní program pro učitele občanské nauky“ z Fondu rozvoje vysokých škol, opouzaného v roce 1998. Na základě analýzy současného stavu výuky byl zformulován návrh studijního programu pro kurzy „Celoživotní vzdělávání dospělých“ na pedagogických a filozofických fakultách se zaměřením na:

a/ informace o vybraných poznatcích společenských věd z minulosti opomíjených nebo jednostranně hodnocených a o nových trendech ve společenských vědách;

b/ seznámení s hlavními světovými a českými autory a jejich základními díly, což by mělo pomo-

ci pedagogům v orientaci na nejpodstatnější představitelů rozsáhlé odborné literatury, zpřístupněné po roce 1989;

c/ doplnění přípravy o moderní metodická doporučení pro inovaci výuky společenských věd s důrazem na rozvoj samostatného a kreativního myšlení studentů.

Absolvováním takových kurzů by se mělo dosáhnout kompletace a evaluace přípravy těch učitelů, kteří postrádají aktualizované poznatky ze svého oboru. V řešení byly ze sociologických metod a technik použity polostandardizované rozhovory s experty z gymnázií, MŠMT ČR a dalších relevantních institucí (Nadace pro výchovu k ústavnosti při IZV UK, katedry FF UK a PaeF UK, výzkumné ústavy, pedagogická centra), studium dokumentů (osnovy, standardy vzdělávání, vzdělávací programy, studijní programy fakult) a dotazníková anketa, rozeslaná ředitelům a pedagogům škol v Praze a středočeském regionu. Předmět výzkumu se soustředil na gymnázia jako na nejrozšířenější typ střední školy v ČR, kde je přes dílčí diference používán obdobný základní obsah a rozsah výuky v návaznosti na osnovy, takže to umožňuje i při menším počtu respondentů (75) zobecnit získané poznatky.

Kdo a co učí na gymnáziích

Smysl výuky společenských věd je v učebních plánech oficiálně zformulován v návaznosti na poznatky získané žáky v základní škole, jako souhrn miniaturizovaných vědních disciplín, směřujících k pochopení člověka v jeho sociální dimenzi. Na gymnáziích se přitom počítá s dvěma rovinami – absolventskou a specializovanou, volitelnou, která

je určena studentům s vyhraněnými humanitními zájmy. Výuka předmětu Základy společenských věd na gymnáziích je u osmiletých i čtyřletých gymnázií soustředěna větším počtem hodin do posledních dvou roků, jinak se u čtyřletých předpokládá v 1. a 2. ročníku pouze možnost zařazení tohoto předmětu, patří to do tzv. disponibilních hodin, o kterých rozhoduje ředitel školy – podle zájmu žáků nebo také podle konkrétní situace, kupříkladu podle apróbační členů učitelského sboru.

Liberalizace studijních programů dává velké pravomoci managementu škol a výsledky sociologického výzkumu potvrzují tendence nevyužívat volných hodin ve prospěch společenských věd – pokud ovšem nejde o humanitně zaměřené ústavy. Značná variabilita existuje i v akcentu na jednotlivé vědní disciplíny a někde, zejména u soukromých gymnázií, se do studijních programů vejde nejen sexuální výchova, ale i rétorika nebo estetika. Obecně platí tendence zařazovat do výuky aktuální, multidisciplinární témata (drogy). Pokud jde o podíl jednotlivých vědních oborů, je největší pozornost (33, 23%) věnována filozofii, která naplňuje zejména poslední ročník, a psychologii. Hlavním obsahem bývají dějiny filozofie, chápané jako jádro celého předmětu. Ostatní společenské vědy jsou vyučovány podstatně méně, takže se omezují na „základy“ a „úvod“, jak to bývá i označeno.

Sociologie se podílí na výuce předmětu Základy společenských věd obvykle v předposledním ročníku, a to podobným rozsahem jako politologie a ekonomie (cca 14%). Na některých školách povinnou výuku sociologie doplňuje volitelný předmět nebo seminář. Nejčastější témata jsou předmět sociologie, sociální skupiny, sociální struktura a socializace, přičemž poslední jmenovaná jsou často propojena s psychologií.

Základem studijních textů pro výuku základů společenských věd jsou učebnice, kterých je na knižním trhu zdánlivě dostatek. V odpovědích na otázku, jaké učebnice používají, uvedli pedagogové celkem třicet titulů, reprezentujících knihy určené pro studenty, ale někdy i pro vlastní přípravu pedagogů. Jde o knihy vydávané vesměs po roce 1990 (ne vždycky) a z produkce víceméně tradičního vydavatelství, tj. Státního pedagogického nakladatelství a jeho částečného následníka, nakladatelství Fortuna, které se na vydávání učebnic specializují. V diskusi s pedagogy se opakoval názor, že učebnice je příliš, respektive že v tak široké nabídce trhu se učitelé obtížně orientují, a také proto volí nejradyji v minulosti osvědčené nakladatelské domy. Co naopak schází, to jsou společenskovědní čítanky, které

by studenty seznámily s předními představiteli oborů na autentických textech. Pokud vyšlo něco podobného, jedná se buď o filozofii nebo religionistiku (čtení z bible), ale komplexní publikace na trhu není.

Podle statistik i výsledků ankety převládají mezi středoškolskými pedagogy ženy a věková kategorie 25-49 let. Pokud jde o absolvovaný obor, jsou to nejčastěji pedagogické fakulty (66,70%) a specializace občanská nauka v kombinaci s českým jazykem, popřípadě i dějepisem, tělesnou výchovou, ruským jazykem, matematikou. Na filozofických fakultách se na vyučování společenských věd dvouoborovým studiem připravují studenti filozofie nejčastěji s historií (36 %). Někteří respondenti uvedli více než jednu VŠ, sociologů je minimálně, zato se ve vzorku objevilo i profesní zaměření bez jakékoli vazby na společenské vědy. V tom smyslu nahrávají poznatky názorům odborníků: výuka společenských věd na školách bývá podceňována, obvykle ve vazbě na odborné zaměření managementu jednotlivých škol. Nepatří k nosným učebním programům, a proto se snáze než jiné předměty obsazuje učitelé bez potřebné odbornosti, v souladu s představou, že tu jsi lze poměrně rychle doplnit.

Vysokoškolské studium ukončili pedagogové z 80 % do roku 1990 a jejich znalosti jsou poznamenány deformovanou výukou společenských věd v těchto letech. Přitom jde většinou o učitele, kteří budou nositeli společenskovědního poznání ještě mnoho let a ve zcela jiné společnosti, než ve které sami studovali. Proto pokládají odborníci doškolení pedagogických pracovníků středních škol formou kurzů na pedagogických a filozofických fakultách za možnou a vhodnou cestu ke zlepšení úrovně a k dosažení určitého standardu znalostí společenských věd u středoškolských studentů. Absolutorium takového studia by u učitelů mělo být také kritériem k zařazení do vyšší kvalifikační třídy.

Zájem o další vzdělávání

Pokud reprezentuje výzkumem zachycená kvalifikační charakteristika pedagogů vyučujících společenské vědy na gymnáziích v Praze a středočeském regionu situaci na celém území, pak sama o sobě vypovídá o vysoké společenské potřebě dalšího systematického vzdělávání a z odpovědných pracovníků ministerstva i výzkumných a školních center o tom nikdo nepochybuje. Výuka základů společenských věd byla po roce 1989 svěřována především těm členům pedagogického sboru, kteří nebyli členy KSČ – a to bez ohledu na jejich původní obor. Na nich samých pak bylo, aby si podle své

úvahy chybějící znalosti doplnili. Větší část učitelů předmětu si to uvědomuje, ale jejich ochota vzdělávat se je kolísavá. Nabídka vzdělávacích institucí byla přitom zejména v Praze a vysokoškolských centrech poměrně značná, ale málo systematická. Vedle tradičních fakult se na ní podílely i další instituce, přednášky s velmi odlišnými tématy a úrovní pořádaly politické strany, občanská sdružení, nadace – často i za pomoci zahraničních lektorů a financí. Potom nebylo výjimkou, že se posluchačům dostalo poznání jenom dílčího, někdy i účelově zabarveného a s pochybnou vědeckou úrovní. Nicméně možnosti Prahy a vysokoškolských měst zasahují jen část pedagogické obce. Daleko méně příležitostí k systematickému vzdělávání je v okresech a ještě významněji se do reálného sebevzdělávání promítá omezený zájem těch, kterým by mělo být určeno, protože v nejisté sociální situaci škol všeobecně chybí motivace.

Výsledky ankety mezi řediteli gymnázií potvrzují ochotu vysílat členy pedagogického sboru do různých forem vzdělávání dospělých (70 %), ale zároveň se školský management brání možnému zatížení finančních rozpočtů a výdajům, které se bezprostředně neprojeví jako výhodná investice. Jakákoliv generalizace by však byla zjednodušením, na školách je různý pedagogický potenciál a někde i kvalifikování učitelé oboru s plně aktualizovanými znalostmi. Častěji jsme se ale setkali s názorem, že se školy snaží přežít s omezenými finančními prostředky a v té situaci jde stranou koncepční práce, ke které patří perspektiva odborného růstu. Jako vstřícnější se ve výsledcích ankety ukázali ředitelé soukromých škol, jejichž perspektiva je ovšem ještě spornější, než státních. Může to být proto – jestliže si dovolíme malou spekulaci – že větší ochota k investicím do vzdělávání učitelského sboru plyne jednak z jeho často improvizovaného složení, jednak verbální vyjádření nic nestojí a realita může být jiná.

Z pedagogů měla o zvyšování kvalifikace formou distančních placených kurzů zájem téměř polovina dotázaných, většinou z věkové kategorie do devětačtyřiceti let a často z řad těch, kteří už nějakými kurzy prošli. Vzhledem k chybějícím materiálním stimulům takového rozhodnutí se zdá, že patří k části populace, která je k systematickému sebevzdělávání vnitřně motivována svou hodnotovou orientací.

Odborníci na andragogiku ve výzkumu konstatovali shodně nízkou motivaci k zájmu o vzdělávání, která podle nich vyplývá z neujasněné situace ve středním školství. Koncepce se mění s nástupem nových ministrů, učitelé se cítí ohroženi ve svých pozicích a nejen z finančních, ale i z těchto důvodů

uvažují o odchodu ze škol. Vzhledem k počtu vyučovacích hodin základů společenských věd na gymnáziích se v ústavech s menším počtem tříd navíc nemohou specializovat na jeden obor. Že v kontextu vysokoškolsky vzdělaných odborníků mají učitelé nízké finanční hodnocení je obecně známé, a tak zejména muži ve věku „živiteli rodin“ pro sebe nevidí ve školství profesní perspektivu. Zvýšení platu se odvozuje především od délky stáže, protože ani školní inspekce, ani ředitelé škol často nemohou posoudit kvalitu výuky předmětu; chybí srovnatelné testy a úroveň se nedá dobře posoudit ani z počtu přijatých na vysokoškolské studium, protože jde o obory s vysoce převažujícím počtem uchazečů nad počtem studijních míst.

Stupeň občanského uvědomění pak nelze kvantifikovat vůbec – snad se jednou promítne do politické kultury a fungování demokratické společnosti.

Nejúčinnějším argumentem pro další vzdělávání by jistě byla bezprostřední výhodnost pro absolventy. Platí sice, že si tak rozšiřují vědomostní potenciál a usnadňují přípravu na výuku, ale do finančního hodnocení se taková „práce navíc a na sobě“ nijak výrazně nepromítá. Program atestací jako pravidelného hodnocení kvalifikace s následným posunem do vyšších platových tříd nebyl nikdy dotažen do konce a současně úvahy o systému celoživotního vzdělávání jako povinného cyklického procesu pro všechny učitele je ve stadiu diskusí. Zatím o osobním hodnocení, ve kterém by měla být respektována i vzdělávací aktivita učitelů a kvalita jejich práce se studenti, rozhoduje posouzení řediteli škol, se všemi úskalími, která subjektivní rozhodování má.

Peníze a otázka, kdo bude doškolování učitelů platit, se ukazuje jako základní mantinel pro realizaci zájmu o zvyšování kvalifikace. Končí doba sponzorovaných vzdělávacích aktivit a instituce, které se takovou činností zabývají, pracují na tržním principu. Zatímco pro ředitele škol jsou nejzajímavější bezplatné kurzy s přednáškami špičkových odborníků – pokud možno známých z médií –, organizace zabývající se vzděláváním dospělých stojí před stále se zvyšujícími náklady, a to ne pro stále rostoucí finanční nároky specialistů, ale pro nárůst technických a administrativních poplatků. Přesto víc než tři čtvrtiny respondentů – ředitelů souhlasí s dalším vzděláváním učitelů společenských věd při přijatelné částce do pěti tisíc za jednoho účastníka na semestr. I sami učitelé by byli ochotni financovat své vzdělávání z vlastních prostředků /53 %/ ve věkové kategorii do čtyřiceti let ještě častěji. Zatím však jde o zájem hypotetický a pohybuje se v částce do 1500 Kč za kurz. Při napjaté finanční situaci

a vzdálené perspektivě jejího podstatného zlepšení jsou takové postoje vcelku pochopitelné.

Co by se podle výzkumu učit mělo

Odpovědi pedagogů na otázku, jaké problémy je zajímavá a měly by se promítnout do programu výuky na středních školách, byly členěny podle oborů a formulovány jako odraz aktuální situace – někdy v právních poměrně speciálních, kupříkladu východní filozofie, sebereflexní výcvik nebo model ekonomiky domácnosti. V subjektivních názorech se odrážejí také rozdílnosti v absolvovaných oborech vysokých škol. Ve všech hlavních součástech výuky se obecně a opakovaně vyskytly náměty vztahující se k současné podobě vědních disciplín a jejich aktuálním teoretickým trendům: z filozofie to je soudobé filozofické myšlení, postmodernismus, ze sociologie, psychologie, ekonomie a politologie obdobně. Druhým nejčastějším tématem byla situace naší společnosti, její transformace, integrace do evropského kontextu, srovnání s vyspělými demokratickými státy a jejich politickými a ekonomickými systémy. S tím souvisí návrat k představitelům českého filozofického myšlení (T. G. Masaryk, J. Patočka) a společenským tématům, jako jsou hodnoty, víra a etika, osobnost, fungování společnosti. Zvláštní místo zaujímají oblasti multidisciplinární – ekologie, drogy, kriminalita, konflikty a jejich řešení, netradiční náboženství a sekty.

Pro konkrétní projekt kurzu určili řešitelé cíl a smysl obsahového zaměření ve dvou variantách. Rozšiřující měla být určena učitelům, kteří nejsou ve společenských vědách aprobevováni, doplňující těm, co potřebnou aprobaci sice mají, ale potřebují získat hlubší odborné zázemí nebo své vědomosti aktualizovat. První typ už byl opakovaně realizován jako vícesemestrové studium, často i se závěrečnou a uznanou zkouškou na několika pedagogických a filozofických fakultách. Proto je účelnější orientace na vzdělávání doplňující nebo specializační, které předpokládá základní znalosti oboru a chce je uvést do souladu s aktuální úrovní vědních disciplín a obohatit o informace z oblastí, které jsou předmětem studijních materiálů. Takovým záměrem poslouží krátkodobé formy celoživotního vzdělávání, mající podobu týdenních letních škol nebo jednosemestrálních kurzů se dvěma společnými třídenními konzultacemi nebo s výukou ve čtrnáctidenních intervalech, nejlépe v pátek odpoledne, kdy to nejméně naruší

jejich práci ve školách. Lokalizace kurzů je pro organizátory i účastníky nejvýhodnější ve vysokoškolských centrech, protože se tím minimalizují náklady za pronájem místností a dopravu lektorů.

Některé závěry jako poučení

Program kurzu celoživotního vzdělávání středoškolských učitelů společenských věd na pedagogických a filozofických fakultách jako výstup grantu vychází z názorů teoretiků i přímých realizátorů výuky na středních školách. V průběhu řešení došlo i na úvahy o obecné situaci v přípravě středoškolských pedagogů těchto oborů.

Studijní programy pedagogických fakult počítají v kurzu občanské výchovy s všestrannou přípravou pro vyšší třídy základních škol a nižší ročníky středních škol. Jsou v souladu s osnovami zaměřeny spíše extenzivně na široký rozsah společenskovědních disciplín (filozofie, psychologie, sociologie, etika, estetika, právní výchova). Kromě jmenovaných bývají zařazeny i přednášky poměrně speciální, doplňkové, nebo k právě aktuálním tématům (například dějiny výtvarného umění, historická vlastivěda, rodinná a sexuální výchova a ústavnost).

Během vysokoškolského studia se tak dostává budoucím učitelům všestranných a přehledných znalostí, ovšem bez nároku na hlubší zvládnutí některého oboru. Na filozofických fakultách se klade důraz na jeden nebo dva obory, včetně jejich historie a současných teoretických trendů. Další společenskovědní disciplíny bývají ve studijních programech zařazeny jako informace o základech příslušné vědy (kupř. psychologie a sociologie pro filozofy) nebo ve formě výběrových aplikací, přednášek a seminářů. Na to, jaký způsob přípravy je pro praktickou pedagogickou práci vhodnější, není mezi odborníky jednotný názor. Měl by být výrazněji rozlišen stupeň školy, pro který je určen.

Podle některých je studium občanské nauky na pedagogických fakultách zatíženo přístupem „všechno a nic“, a proto málo kvalitní. Preferují spíše studium jednoho silného oboru, který se stane základem učitelské aprobace a na něj se „nabalí“ ostatní disciplíny. Za nejvhodnější je v tom směru považována sociologie, která svým charakterem prostupuje logicky do ostatních věd zabývajících se sociálními jevy. Pro jiné odpovídá naopak potřebám výuky program pedagogických fakult, který poskytuje základní poznatky a rámcovou orientaci ve všech vyučovaných společenských vědách. Postoje respondentů ankety z řad praktických pedagogů jsou zjevně ovlivněny jejich preferencí a vlastní vysokoškolskou přípravou.

Poznatky o současném stavu výuky společenských věd na gymnáziích svědčí o tom, že těžiště výuky tradičně spočívá ve filozofii. Takovému pojetí nahrává i příprava učitelů občanské nauky na pedagogických fakultách, kde pozornost věnovaná co do rozsahu filozofii je nesrovnatelná s ostatními vědami a už tím se u posluchačů vytváří model jejich budoucí pedagogické práce. Obdobný je i na gymnáziích, kde také převažují dějiny filozofie, které disponují poměrně širokým rozsahem odborné literatury, od autentických textů až po populární učebnice. Dějiny je navíc možno interpretovat bez obav z případné kritiky a bez nároku na samostatný, tvůrčí přístup. Nakonec znalost antických filozofů patří ke klasickému vzdělání už po staletí a takto pojatý učební plán lze vřadycky obhájit. Dějiny filozofie tvoří také podstatnou část maturitních otázek a podobně strukturovaná je i učebnice, kterou hojně používají jak pedagogové, tak studenti připravující se na maturitu. Ostatním společenským vědám je věnována pozornost okrajově, výuka se omezuje na základní pojmy a představitele i přesto, že učební osnovy předpokládají komplexnější výklad.

Takový způsob výuky společenských věd je podle názoru řešitelů příliš konzervativní, protože:

a) preference dějin filozofie vnáší do výuky tradiční schéma, které je možná pohodlné, ale neodpovídá bezprostředně na aktuální otázky a snižuje atraktivitu předmětu;

b) nadvláda filozofie je do určité míry nadhodnocením významu vědeckého světového názoru (viz marxismus – leninismus), tj. reliktem minulosti;

c) filozofie je v této souvislosti, zejména na úrovni středních škol, chápána mechanicky, jako přehled názorů, které vysvětlují svět, ale bez přímé vazby na reálné chování;

d) orientace na dějiny implantuje výuce statický ráz, umožňuje mechanický, netvůrčí přístup a obdob-

né přijímání předmětu studenty, na kterých nemusí zanechat hlubší stopu.

V době, kdy se mírou vzdělanosti pomalu stává způsobilost pracovat s internetem, by se mělo změnit těžiště výuky základů společenských věd. Studenti středních škol představují věkovou kategorii, která si klade globální otázky lidstva a ty nejsou vždy totožné s těmi, které si kladli jejich rodiče, a zároveň hledá stejně jako předchozí generace svoji vlastní identitu. Intenzivně se socializuje v nových, zejména vrstevnických skupinách, snaží se zbavit závislosti na autoritách a kriticky hodnotí život ve společnosti. Mladí lidé nabývají zkušeností z oblastí, které jsou předmětem sociologických teorií, takže sociologie může při výuce:

a) lépe než kupř. filozofie využívat znalostí a osobních zkušeností studentů;

b) věcně vnímat reálné sociální situace, rozumět jim a nalézat vhodné formy chování;

c) být zajímavá pro širší okruh studentů, než jsou ti humanitně orientovaní, protože bezprostředněji odpovídá na otázky, které jsou pro ně aktuální;

d) plnit funkci východiska pro vysvětlení sociálních jevů, které svou povahou vyžadují multidisciplinární, komplexní přístup. Tím není snižován význam hlubšího, filozofického chápání světa, ale současná standardní výuka společenských věd ho mnohdy neposkytuje. A zařazení tzv. aktuálních témat do učebního programu ještě neznamená modernizaci.

Cílem společenských věd na středních školách by se měla stát výchova k občanství v demokratické společnosti. To by ovšem vyžadovalo převrat současného tradičního modelu výuky, včetně přípravy pedagogů a tomu zatím nic nenasvědčuje.

Jitka Havlová

Piotr Sztompka o světové a polské sociologii

Časopis hlavního výboru Polské sociologické společnosti **Informacja Bieżąca** č. 56 z prosince 1998 uveřejnil rozhovor s P. Sztompkou, který byl jako jediný reprezentant sociologie střední a východní Evropy zvolen na XIV. světovém sociologickém kongresu, konaném v létě 1998 v Montrealu, do vedení Mezinárodní sociologické asociace (ISA), a to ve funkci viceprezidenta. P. Sztompka je profesorem Jagelonské univerzity v Krakově, odborně orientova-

ným zejména na problematiku obecné sociologické teorie. K jeho nejvýznamnějším knižním publikacím patří **Metoda funkcjonalna w socjologii i antropologii społecznej** (Wrocław 1971), **System and Function. Toward a Theory of Society** (New York 1974), **R. Merton. An Intellectual Profile** (New York 1986), **Society in Action: The Theory of Social Becoming** (Cambridge 1991) a **The Sociology of Social Change** (Oxford 1993).

Protože v uvedeném rozhovoru vyslovil P. Sztompka řadu myšlenek, jež by mohly zajímat i naši sociologickou veřejnost, dovoluji si o nich informovat.

Ve své první odpovědi seznámil polský sociolog čtenáře se záklisím voleb vedení ISA. Tyto volby jsou dvoustupňové. V roce předcházejícím světovému kongresu pracuje několikačlenná volební komise, jež vybírá pro každou funkci dva až tři kandidáty. Jejich vědecké životopisy se rozesílají půl roku před kongresem všem členům organizace. Volba sama probíhá na kongresu, kde více než stočlenné grémium složené z představitelů jednotlivých zemí, z nichž každá má jeden hlas bez ohledu na velikost, a ze zástupců výzkumných výborů ISA, disponujících rovněž jedním hlasem, tajně hlasuje. P. Sztompka kandidující na výše zmíněnou funkci měl před tímto grémiem k dispozici pět minut na své programové vystoupení. „Riskoval jsem“, říká polský sociolog, „a jednoznačně jsem připomněl, že ISA je vědeckou společností, a nikoli odborovým svazem nebo jakousi malou OSN, a proto jediným kritériem voleb musí být nejvyšší kvalita vědeckých výsledků a nic více. Vyslovil jsem kacířskou myšlenku, že věda je svou povahou elitární a hierarchická, a jako své volební heslo jsem uvedl **Excellence rather than balance**, což znamená klást důraz na meritum, nikoli na rovnováhu kontinentů, jazykových oblastí, ras, pohlaví nebo dokonce sexuálních orientací. Byla to tak zjevná výzva tzv. politické správnosti, až se někteří kolegové domnívali, že jsem spáchal volební sebevraždu. Dopadlo to však úplně jinak. Zvítězil jsem velkou většinou hlasů. Naopak kandidát na prezidenta ISA Švéd Goran Therborn prohrál s Albertem Martinellim z Milána snad právě proto, že vsadil na tzv. rovnováhu a svůj projev pronesl ve čtyřech jazycích, každou větu v jiném.“ Podle Sztompky se zdá, že do světové sociologické komunity se vrací zdravý rozum a excesy ultraliberálního egalitarismu máme našťastí za sebou.

Další otázka rozhovoru byla zaměřena na to, proč mezi zvolenými vedoucími funkcí ISA chybí reprezentanti zemí Latinské Ameriky. Podle Sztompky je to tím, že tento kontinent nepředstavuje v sociologii velkou sílu. Na mnohem vyšší úrovni jsou tam např. politické vědy. I v Brazílii se tamější nejvýznamnější sociolog Fernando Cardoso začal zabývat politikou a stal se prezidentem země. V Argentině, kterou Sztompka nedávno navštívil, činí sociologie teprve první krůčky. „Autokratické systémy“, vysvětluje polský sociolog, „sociologii příliš nemilovaly. Z toho důvodu zde chybí pozor-

hodné výsledky i slavná jména. Když tedy voliči na kongresu začali výrazně přihlížet k meritorním kritériím, kandidáti z Latinské Ameriky neměli šanci. Můj skrovný podíl na jejich porážce spočíval v tom, že mým protikandidátem byl prezident Venezuelské sociologické společnosti Roberto Briceno-Leon. Věřím však, že se to pozvolna bude měnit, neboť Latinská Amerika je světařil s ohromným lidským potenciálem i s nádhernou kulturou.“

Třetí otázka se týkala „geografického pulzu“ světového sociologického života, tedy toho, zda lze dnes hovořit o teoretické a tematické specifitě sociologie pěstované v různých oblastech světa. Podle Sztompky je světová sociologie ilustrací procesu, který sama s takovým zaujetím zkoumá, tj. globalizace. Právě jemu bylo i na kongresu mezi 3900 přednesenými referáty věnováno nejvíce pozornosti. Rubem globalizace je, jak známo, hájení vlastní odlišnosti. Druhým nejfrekventovanějším tématem kongresových referátů byla tudíž identita. „Čím více se světová sociologie stává z hlediska výzkumných standardů, metod, technik, pojmového kánonu, tematických oblastí apod. jednotnou“, říká P. Sztompka, „tím silněji se obrací k lokálním, národním či regionálním teoretickým tradicím. Zdá se mi, že právě v teorii se obnovuje podstatná diferenciací a že se zde po téměř celém století nadvlády americké sociologie vracíme do zlatého věku evropské sociologie, tj. k sociologické klasice. Na kongresu jsem spolu s anglickými, francouzskými, německými, švédskými a španělskými kolegy představil první číslo nového čtvrtletníku **European Journal of Social Theory**. Již několik let existuje Evropská sociologická společnost (ESA). To vše jsou znamení doby.“

Další dvě otázky si všimaly polské sociologie, zejména toho, jak se jeví z hlediska světové sociologie a jaké je její místo mezi sociologiemi dalších zemí střední a východní Evropy. To, že byl do vedení ISA zvolen právě polský sociolog, nepovažuje Sztompka za náhodu. Polsko žije v paměti světové sociologické obce stále jako země, kde od poloviny 50. let existovala normální, vědecká sociologie, jež byla ve světě viditelná a přispívala významným vkladem do světové sociologie, a to i v ideologicky nejcitlivějších oblastech teorie. Nezapomíná se, že jedním ze zakladatelů a viceprezidentem ISA byl Stanisław Ossowski a jejím prezidentem v letech 1966-70 Jan Szczepeński. Nezapomíná se ani na to, jakou roli ve výkonném výboru ISA sehráli Stefan Nowak a Magdalena Sokotowska. To jsou podle Sztompkových slov „velmi dobré tradice, na které můžeme být hrdí. Nelze však usnout na vavřínech. Dnes jsme už mnohem méně výjimeční. Sociologie

se obrodila a velmi dynamicky se rozvíjí ve všech sousedních zemích. A u nás teď sociologie jako by trochu zeslábl. Editují sérii překladů nejlepších knih zahraničních autorů věnovaných východní Evropě, nazvanou *Měníci se Evropa 89*. Doposud vyšly práce Therbornovy, Judtovy a Brubakerovy, zanedlouho se objeví díla Offeho a Delanyho. Popravdě řečeno, nemám nedostatek, ale spíše nadbytek potenciálních titulů. Je možné, že je ještě příliš brzo na syntézy z pera nás samotných, účastníků transformace. Možná že se vnějším pozorovatelům o nás píše snadněji. Jestliže však výzvu nepřijmeme, naše výjimečnost ve světě nesporně skončí“.

Vzniká otázka, zda nyní, kdy se Polsko stalo zemí relativně normální a zájem médií i západních sociologů se přesouvá na Rusko i jiné oblasti světa, není z hlediska vývoje obecné teorie i z hlediska odvětvových teorií, jež se vztahují např. na sociální procesy, tato ztráta pozornosti věnované polské společnosti předčasná.

Sztompka na to odpovídá, že velká sociologická díla jsou dětmi velkých společenských přelomů. Tak tomu bylo v 19. století, kdy se celá sociologická klasika rodila ze zaujetí novým, vznikajícím sociálním řádem. „S přelomem, který přinesl rok 1989, nám, polským sociologům, i sociologům sousedních zemí dějiny nadělily nebývalý dárek: fascinující laboratoř sociálních změn. Domnívám se, že od finále systémové transformace jsme ještě velmi vzdáleni. Je možné, že se blížíme k určité stabilizaci ekonomického systému či právních institucí, upevňují se demokratické formy, ale v oblasti kultury, mentality, životních vzorů, hodnot, zvyků, způsobů, reakcí srdce (použijí-li Tocquevillovy metafory) máme k normalitě, ať už to znamená cokoli, velice daleko. Nechme tedy stranou módy světových médií a dělejme si svoje, tzn. pokusme se lépe pochopit tuto fascinující dobu a poskytnout společnosti mapu situace, v níž se nacházíme, i ukazovatele cest do budoucnosti. To snad není pro sociology jen výzva, ale i naše profesionální povinnost.“

V závěru rozhovoru reagoval P. Sztompka na myšlenku, že jako jedna z inspirací sociologického myšlení dnes v Polsku téměř úplně chybí marxismus, a na otázku, jaké je místo této ideové orientace ve světové sociologii i jaká je prognóza inspirace marxismem a šířeji levicovostí v polské sociologii pro nejbližší léta i pro delší časový horizont.

Sztompka říká, že „Marx dnes v Polsku platí trochu za hříchy, jež nejsou jeho vlastní. Byli to marxisté po Marxovi, leninisté a stalinisté, jakož i cynikové, kteří zdobili autokratickou politiku marxovskou ornamentací, již se stali, použijeme-li marxovské metafory, jeho hrobaři. Avšak nezávisle na politických emocích sociolog nesmí zapomenat, že Marx byl vedle Webera a Durkheima jedním z velké trojice tvůrců naší disciplíny. To dnes uznávají všichni historikové sociologie včetně těch, kteří jsou marxismu nejbližší. Domnívám se, že po čase Marx znovu získá svou normální roli velkého teoretika 19. století, jehož díla je třeba nadále studovat stejně jako díla Comtova, Spenceroва a Simmelova, nemluvě o pracích Weberových a Durkheimových. K této tvorbě je nutné se vrátet nikoli na kolenu, ale kriticky, hledat v ní spíše badatelskou inspiraci než ideologickou iluminaci nebo politický štít. Americký filozof Alfred North Whitehead kdysi napsal, že věda, jež zapomíná na své předky, je ztracená.“

A o levicové orientaci v nejbližších letech Sztompka prohlásil: „Sociální svět ještě dlouho, ne-li na věky, bude plný bídy a hladu, nespravedlnosti a nezaměstnanosti, utrpení a zločinů. Sociolog povahou své profese vidí tyto temné stránky společnosti ostřeji, má pro ně větší cit. A tak jestliže levicovost znamená citlivost pro osudy těch, kteří jsou dole, i péči o jejich zlepšení, bude levicová orientace v sociologii vždy jednou z důležitých výzkumných i teoretických perspektiv.“

Jan Sedláček

RECENZE

Max Weber: Metodologie, sociologie a politika
Oikoymenh, Praha 1998, 360 s.

Po dvou nedávno vydaných výběrech z Weberova díla, nazvaných **Autorita, etika a společnost** (Praha 1997) a **Sociologie a náboženství** (Praha 1998) vychází díky nakladatelství Oikoymenh, díky překladatelskému programu vídeňského Institutu pro vědy o člověku, s finanční podporou Open Society Fund, ale zejména díky Miloši Havelkovi, který texty recenzované knihy vybral, uspořádal, přeložil a doplnil překladatelskou poznámkou, další, tentokrát zřejmě nej-reprezentativnější výbor statí nejvýznamnějšího německého sociologa přelomu 19. a 20. století. Nej-reprezentativnější proto, že se z něj má možnost český čtenář poprvé ve své mateřštině seznámit s klíčovými Weberovými názory ze tří stěžejních oblastí jeho neuvěřitelně bohaté tvůrčí činnosti.

Weber jako metodolog společenských věd je zde zastoupen statěmi „Objektivita“ **sociálněvědního a sociálněpolitického poznání**, **Smysl „hodnotové neutrality“ v sociologických a ekonomických vědách** a **Věda jako povolání**. Převážně sociologické názory tohoto autora prezentuje část obsahující **Základní sociologické pojmy**, **Předznamenání k Sebraným statím k sociologii náboženství** a tři charakteristické kapitoly z **Protestantské etiky a ducha kapitalismu**. Konečně Webera jako teoretika politiky přibližuje **Politika jako povolání**, akademická nástupní řeč **Národní stát a národohospodářská politika**, jakož i stat (původně řeč) nazvaná **Socialismus**.

Je sice pravda, že **Politika jako povolání** se v češtině objevila už v roce 1929, její tehdejší vydání je však dnes už velmi těžko dostupné, a hlavně po jazykové stránce značně zastaralé. Rovněž česká sociologická terminologie prošla od té doby nepřehlédnutelným vývojem. Zařazení nového překladu

této práce do recenzovaného výboru je tudíž nejen zcela oprávněné, ale vzhledem ke stále platnosti a místy až překvapivě aktuálnosti některých v této studii obsažených názorů i svrchovaně potřebné.

Porovnáme-li Havelkův výbor se slovenským výběrem z Weberova díla nazvaným **K metodologii sociálních vied** (Bratislava 1983), který byl po léta nenahraditelnou studijní pomůckou i pro zainteresované české čtenáře a mnohostranný význam jehož tehdejšího vydání nelze zcela docenit, zjistíme, že tři statí z metodologické části českého překladu obsahuje i on stejně jako **Předznamenání** i jednu ze tří kapitol **Protestantské etiky** nazvanou **Duch kapitalismu**. **Politika jako povolání** vyšla na Slovensku samostatně roku 1990.

Mimořádný ediční čin, který Havelkův výbor z Weberova díla představuje, je mj. dobrým důvodem k zamyšlení nad otázkou, jaký smysl má vydávání a četba klasiků sociologie na konci dvacátého století. Zdá se, že ani dnes není třeba v zásadě měnit nic na odpovědi, kterou na ni dal už před padesáti lety R. K. Merton, když uvažoval o funkcích klasických teorií. Ten mj. zdůrazňuje tři věci:

1. Četba klasických děl nás inspiruje k dialogu s myšlenkami, jež jsou v nich obsaženy. Je právě jedním z rozlišujících znaků klasiky, že na rozdíl od jiných prací minulosti dokáže tento dialog vyvolat. Takovýto dialog živých s mrtvými se pak zásadně neliší od dialogu mezi žijícími badateli.

2. Práce klasiků nám poskytují modely duševní práce. Setkání s pronikavými duchy minulosti nám pomáhá vypěstovat si kritéria vkusu i volby dobrého sociologického problému, tj. takového, který má podstatné důsledky pro teorii a učí nás, co je správné teoretické řešení určité problematiky.

3. Klasické dílo jednou přečtené stojí za to, aby-
chom se k němu po čase opět vrátili, neboť část
toho, co je v něm obsaženo, se mění v důsledku
interakce mezi mrtvým autorem a živým čtenářem.
Nové problémy, nové předměty našeho zájmu nám
umožňují najít nové myšlenky v práci, kterou jsme
četli už dříve. To se netýká jen jednotlivců, ale
celých generací.

Všechny tyto Mertonovy argumenty se plně
vztahují i na dnešní vydávání a četbu Maxe Webera.
V každé ze tří tematických částí recenzovaného
výboru nalezneme téměř nepřehledné množství
námětů k dialogu, vhodně zvolených a dodnes svou
naléhavostí inspirujících sociologických problémů,
a na vlastní zkušenosti se přesvědčíme, že vskutku
čteme dnes Webera jinak, než jsme jej četli před
lety, že v něm opravdu nacházíme myšlenky, které
nám dříve unikaly, nejevily se nám důležité nebo
s nimiž jsme třeba nesouhlasili a nyní, v důsledku
našeho vlastního zrání, jim musíme dát za pravdu.
Zmíním se alespoň o několika z nich, které považu-
ji za zvlášť pozoruhodné právě dnes.

1. Východiskem všech Weberových teoretic-
kých a metodologických úvah je specifické pojetí
toho, co bychom mohli nazvat sociální ontologií.
Společenská skutečnost je v jeho očích prakticky
nekonečně bohatá, nekonečně proměnlivá, chaotická
a neuspořádaná. Sociologické a vůbec veškeré
společenskovední poznání nemůže být chápáno
jako myšlenkové „odrážení“ této reality, hledání
pravidelností nebo dokonce zákonitostí v ní samot-
né, jak to předpokládala většina Weberových před-
chůdců a současníků zejména z řad pozitivistů,
nýbrž naopak jako vnášení určitých myšlenkových
struktur do této reality subjektem. „K osudu každé
kulturní epochy, která pojedla ze stromu poznání,“
píše Weber, „patří nutně vědomí, že *smysl* světového
dění nemůžeme vyčíst ze sebedokonalejších
výsledků jeho prozkoumání, nýbrž že tento *smysl*
musíme sami neustále vytvářet“ (s. 14). Weber
polemizuje s názorem, „že konečným cílem, úče-
lem každé vědy je uspořádat svou látku do systé-
mu pojmů, jejichž obsah lze získat pozorováním
empirických pravidelností, tvorbou hypotéz a jejich
verifikací, a že tento systém lze pomalu zdokonalovat,
až z něj jednou vznikne «úplná», a *tedy* deduk-
tivní věda“ (s. 58).

Veškerý život, který nás obklopuje a jehož jsme
součástí, je nekonečnou rozmanitostí neustále probí-
hajících, vzájemně se prolínajících a střetávajících,
vznikajících a zanikajících procesů. Tato
„absolutní nekonečnost“ je v plné šíři vlastní i každému
jednotlivému objektu, který zkoumáme,

a jakýkoli pokus popsat jej ve všech jeho složkách
vyčerpávajícím způsobem musí skončit nezdarem.
„Veškeré myšlenkové poznání nekonečné skuteč-
nosti konečným lidským duchem proto spočívá na
nevysloveném předpokladu, že předmět vědeckého
uchopení této nekonečné skutečnosti tvoří v určitém
okamžiku vždy jen jedna její konečná část, že pouze
tato část má být «vědecky hodná» a v tomto smyslu
«podstatná»“ (s. 27-28).

Co však rozhoduje o tom, kterou část skuteč-
nosti jako předmět svého zkoumání badatel zvolí?
Protože za vědy o kultuře neboli společenské vědy
považuje Weber takové disciplíny, které se snaží
poznávat projevy života v jejich kulturním výz-
namu, a protože sám význam, jaký utváření nějakého
kulturního jevu má, a důvod tohoto významu nelze
převzít, odůvodnit a učinit srozumitelným z žádného
jakkoli dokonalého systému zákonitých pojmů,
musíme akceptovat, že při výše zmíněné volbě je
rozhodující vztah k idejím hodnot. Pojem kultury je
podle Webera hodnotovým pojmem. „Empirická
skutečnost je pro nás «kulturou» proto a potud, že
a nakolik ji uvádíme do vztahu k idejím hodnot.
Zahrnuje ty součásti skutečnosti, které jsou pro nás
kvůli tomuto vztahu *významné*. Naším zájmem,
který je těmito idejemi hodnot podmíněn, se v určitém
okamžiku zabarví vždy jen nepatrná část pozorovan-
é skutečnosti, pouze ona má pro nás význam;
má jej, neboť vykazuje vztahy, které jsou pro nás
důležité v důsledku své vazby na ideje hodnot. Jen
pokud a proto, že tomu tak je, je pro nás svými
zvláštnostmi hodna poznání“ (s. 31). Výsledkem je
pluralita veškerého společenskovedního, tedy i soci-
ologického poznání, která podle Webera nemůže být
nikdy překonána. Neexistuje proto žádná naprosto
objektivní vědecká analýza společenského života,
nezávislá na jednotlivých hlediscích. Uvědomíme-li
si, že tyto myšlenky, dnes v podobě konceptu soci-
ologie jako multiparadigmatické vědy téměř všeob-
ecně přijímané, Weber formuloval v prvních letech
20. století, o to víc je musíme ocenit.

2. Za pozornost i dnes stojí Weberův základní
metodologický nástroj sociologického a obecněji
celého společenskovedního poznání, jímž je ideální
typ. Jakkoli k jeho konstrukci lze mít oprávněné
výhrady a jakkoli pravidla jeho utváření nejsou ve
Weberově pojetí vždy jednoznačná, nelze přehléd-
nout, že to byl důležitý příspěvek k obohacení soci-
ologické gnozeologie i její pojmové výbavy. Ten,
kdo se dnes ve společenských vědách zabývá
významnou teorií modelů a modelování, musí se
vždy tak či onak s tímto Weberovým dědictvím
vyrovnat.

3. Trvale inspirativní jsou Weberovy úvahy o vztahu sociologických poznatků k praxi společenského života a s tím úzce související úvahy o sociální roli sociologa. Vzhledem k již zmíněné téměř nekonečné bohatosti sociální reality i vzhledem k pluralitě hledisek, z nichž k ní sociologie přistupuje, nelze od ní očekávat jednoznačné návody řešení konkrétních praktickopolitických problémů. Weber napsal, že „nikdy nemůže být úkolem zkušenostní vědy zjišťovat závazné normy a ideály, aby z nich mohla vyvozovat recepty pro praxi“ (s. 9). A dále: „Empirická věda není s to nikoho naučit, co má, nýbrž pouze to, co může a – podle okolností – to, co chce“ (s. 11).

Odpovědnost za praktické změny sociálního života ani života jedince nemůže na sebe vzít sociologie. V takovém případě by se totiž jako věda stávala za jedno z možných řešení, kterých je však vždycky celá řada. Překročila by tím Weberem stanovený práh, neboť by porušila svou hodnotovou neutralitu. To, pro jaké praktické jednání se člověk rozhodne, je už jen jeho záležitostí. Je to věc jeho svědomí a osobního světového názoru. Věda mu může pouze pomoci, aby si uvědomil, že všechno jeho jednání, respektive pasivita znamená ve svých důsledcích postavit se za určité hodnoty, a tím zároveň i proti jiným hodnotám. Rozhodnout se však musí člověk sám. Věda mu v tom podle Webera nijak nepomůže: „Neexistuje žádný (racionální nebo empirický) vědecký postup, ať už by byl jakéhokoli druhu, který by zde mohl rozhodnout. Přinejmenším *naše* přísně empirická věda by si neměla namlouvat, že jednotlivci tuto volbu ušetří, a neměla by proto ani vzbuzovat zdání, že je toho schopna“ (s. 80-81).

Věda tak vlastně v nejdůležitějších záležitostech ponechává člověka bez pomoci. Weber si to uvědomuje a akceptuje to. Je to součástí lidského údělu a postavení člověka ve světě. „Kdo nedokáže tento osud doby mužně nést, tomu je třeba říci, aby se raději mlčky vrátil do široce a milosrdně rozpráhnuté náruče starých církví, avšak prostě a jednoduše, bez obvyklé veřejné renegátské reklamy. Není to tak obtížné. Bude přitom muset nějak «obětovat intelekt» – to je nevyhnutelné – tak nebo onak. Nebudeme mu to zazlívát, pokud to opravdu dokáže. Neboť takováto oběť intelektu ve prospěch bezpodmínečné odevzdanosti je přece jen vždy něco mravně jiného než ono obcházení povinnosti intelektuální poctivostí, jež se objevuje, když někdo nemá odvalu udělat si jasno ve svých vlastních posledních stanoviscích a když si tuto povinnost usnadňuje slabošskou relativizací“ (s. 133).

Mnoho námětů i pro současné promýšlení nabízejí Weberovy úvahy z **Protestantské etiky a ducha**

kapitalismu, týkající se vlivu materiálních (ekonomických) a duchovních faktorů na utváření společenského života. Weberovo potvrzení významu některých rysů protestantské etiky pro vznik moderního kapitalismu je dodnes různě interpretováno a hodnoceno. Restaurace kapitalismu v soudobé české společnosti činí zvlášť aktuálními Weberovy teze o tom, že kapitalistické hospodářství se nemůže relativně úspěšně rozvíjet bez jistého mravního základu, který je vlastní jeho aktérům. Podmínky pro vznik kapitalismu existovaly podle Webera v minulosti mnohokrát, avšak to, co Weber nazývá kapitalismem průmyslovým, racionálním a moderním, mohlo vzniknout teprve tehdy, kdy se objevily faktory, které přiměly lidi vlastnické peníze k tomu, aby místo okázalého způsobu života začali nejprve spořit a posléze investovat spíše do výroby statků než do jejich získávání.

Neobyčejně naléhavě dnes v naší společnosti znějí některé Weberovy názory z díla **Politika jako povolání**, týkající se zejména toho, jaké by měly být osobní předpoklady politiků, a dále, jaký je vztah politiky a morálky. Pro politiku jsou totiž podle Webera rozhodující tři vlastnosti: vášnivost, pocit odpovědnosti a odhad. V prvním případě jde ale o vášně ve smyslu věcnosti, oddanosti nějaké věci, nikoli o „sterilní rozčilenost“, případně o „romantiku intelektuálně zajímavého“ bez pocitu odpovědnosti. „Neboť s pouhou vášnivostí, jakkoli opravdu pročitěnou, se ovšem nic nesvede. Neudělá z nikoho politika, pokud hlavní vůdčí hvězdou svého jednání zároveň neučiní rovněž *odpovědnost* vůči určité «věci». A k tomu je třeba – což je rozhodující psychologická vlastnost politika vůbec – *odhadu*, oné schopnosti nechat na sebe působit reality s vnitřním usebráním a klidem. Je tedy třeba *odstupu* od věcí i lidí. (...) Politika se dělá hlavou a ne jinými částmi těla nebo duše. (...) Denně a každou hodinu proto musí politik v sobě překonávat docela obyčejnou *ješitnost*, která je smrtelným nepřitelem každé věcné oddanosti a veškerého odstupu, v tomto případě i odstupu vůči sobě samému. (...) Politik pracuje s touhou po *moci* jako nevyhnutelným prostředkem. (...) Hřích proti posvátnému duchu jeho povolání ale počíná tam, kde se touha po moci stává *nevěcnou* a je předmětem čistě osobního sebeopájení, místo aby sloužila výhradně «věci». Jsou konečkonců jen dva druhy smrtelných hříchů v politické oblasti: *nevěcnost* a – často, ale ne vždy s ní totožná – *nezodpovědnost*. Ješitnost, tj. potřeba stavět sebe sama co možná nejvíce do popředí, přivádí politika do nejsilnějšího pokušení dopustit se jednoho nebo obou těchto hříchů. A to tím více, že jako demagog je nucen počítat s «působením» – je

právě proto stále v nebezpečí jak stát se hercem, tak brát odpovědnost za následky svého konání na lehkou váhu a pít se jen po «dojmu», kterým působí. Jeho nevěcnost ho svádí k tomu, aby usiloval o skvělé zdání moci namísto moci skutečné; a jeho nezodpovědnost ho zase svádí k tomu, aby užíval moc jen pro ni samu, bez obsahového účelu. Ačkoli, nebo spíše právě *proto*, že je moc nevyhnutelným prostředkem, a touha po ní jednou z hnacích sil veškeré politiky, neexistuje žádná ubožejší znetvořenina politické síly než povyšenecké chvastounství moci a ješitné vzhlížení se v pocitu moci, vůbec každé zbožňování moci pro moc“ (s. 282-284).

Neméně závažné a podnětné jsou Weberovy úvahy týkající se rozdílů morálních principů, jimiž se musí řídit na jedné straně politik a na druhé straně běžný občan. Weberovo známé rozlišení etiky odpovědnosti a etiky smýšlení je významným příspěvkem tohoto autora k řešení „věčné otázky“ vztahu etiky a politiky.

Ze zcela mimořádného obsahového bohatství recenzované knihy jsem upozornil jen na nepatrnou část témat, která se mi jeví jako zvláště naléhavá a trvale inspirativní. Nepochybuji, že jiný čtenář by mohl ze stejných důvodů vyzvednout témata další a odlišná. Toto „různočtení“ je totiž typickou vlastností klasických prací a výbor z Weberova díla je toho přesvědčivým dokladem.

Miloš Havelka jím české sociologii, dalším společenským vědám, ale v jistém smyslu celé české kultuře prokázal neocenitelnou službu. Čtenářská veřejnost má konečně možnost – téměř 80 let po Weberově smrti – učinit si relativně ucelenou základní představu o díle tohoto autora, nadto v podobě spolehlivého, jazykově dokonalého a navzdory známé složitosti weberovského vyjadřování čtivého překladu. I když se do knihy vloudilo několik gramatických chyb, z odborného hlediska je překlad precizní a všechna stanoviska ze závěrečné poznámky překladatele na toto téma lze plně akceptovat.

Jan Sedláček

**ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE
PHILOSOPHICA ET HISTORICA 4/1997
STUDIA SOCIOLOGICA XII**

SPOLEČENSKÉ PROCESY A JEJICH AKTÉŘI

Řídí: prof. PhDr. Ivan Hlaváček, CSc. (předseda),
doc. PhDr. Václav Marek, CSc. (tajemník), s redakční radou

Prorektor-editor: prof. MUDr. Pavel Klener, DrSc.

Vědecký redaktor: PhDr. Jiří Šubrt, CSc.

Recenzovali: doc. PhDr. Pavel Machonin, CSc.

doc. PhDr. Radomír Havlík, CSc.

Jazyková redakce: PhDr. Hana Lincová

Obálku navrhla a graficky upravila Kateřina Řezáčová

Vydala Univerzita Karlova v Praze

Nakladatelství Karolinum, Ovocný trh 3, 116 36 Praha 1

Praha 2000

Vytiskla Tiskárna KOČKA, Masarykovo nám. 139, 274 01 Slaný

Vydání 1. Náklad 400 výtisků

ISBN 80-246-0052-8

ISSN 0567-8293

Objednávky vyřizuje ediční oddělení Filozofické fakulty Univerzity Karlovy,
nám. J. Palacha 2, 116 38 Praha 1
